

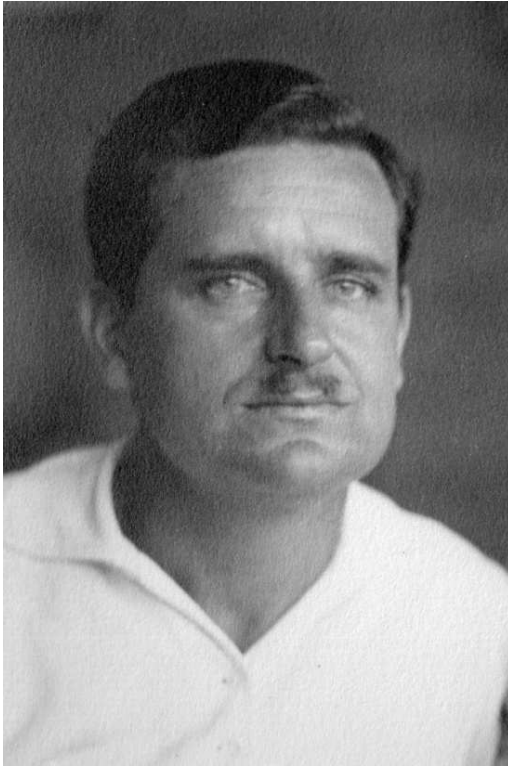

Foto 1. Frans Alewijn omstreeks 1930

Foto 2. Frans Alewijn in 1989.

Frans Alewijn 1899-1997

Veertig jaar tussen de keerkringen - memoires

Tekst bewerkt en geredigeerd in 2015 door Françoise en Pieter A. Oomen

INHOUD

VEERTIG JAREN TUSSEN DE KEERKRINGEN.....	10
1. Inleiding.....	10
2. Delft 1899-1904.....	11
Vroegste herinneringen in Delft	11
Hond.....	12
Bezoek aan bedrijven.....	12
Artillerie	12
3. Den Helder 1904-1909	13
Zo begon het buitenleven	13
Buurjongens en kattekwaad	13
Vuurtoren.....	13
Ouderwets strandvermaak	13
School.....	14
Speelgoed.....	14
Gevaarlijk kinderspel.....	14
Militair gedoe op het water	15
Kermis	16
Verkenning natuur	16
Onderzeeër	16
Mosselen.....	16
Dansen, zingen, voorlezen	16
4. Amsterdam – 1909-1921	17
Verhuizen naar Amsterdam - school	17
Onze buurt in Amsterdam	17
De buurt, straten, bedrijven	18
Amsterdam Oosterparkbuurt	19
De kapper.....	20
Andere winkels.....	20
De Joden.....	20
Straathandel.....	20
Prijzen	21
Arbeid.....	21
Vriendjes	21
De Vecht en Schiphol	22
Uitstapjes buiten Amsterdam: Veenendaal, Gorinchem	22
Glasfabriek	22

Varen en zwemmen in Gorinchem	23
Fietsen.....	23
Wolfabriek Veenendaal	23
Treinreizen	23
Zeeland.....	24
Limburg	24
Amsterdam overstroming.....	24
Schietoefeningen	25
Autorijles in Oldebroek.....	25
Vliegtuigen - 1910	25
Tentoonstellingen, musea	26
Dierentuin Artis.....	26
Middelbare school en opleiding	27
5. Eerste Wereldoorlog 1914-1918.....	28
Oorlog	28
Oorlog uitgebroken tijdens fietstocht naar Rooden.....	28
Duitse inval in België en Frankrijk.....	28
Het front.....	29
Schaarse producten	29
Energie, gas, elektriciteit.....	29
Oorlog in het nieuws.....	30
Bloemenhandel tijdens 1 ^e wereldoorlog	30
Smokkel en grens met elektrisch hek	31
Vertrek Wim naar Indië - 1918	31
6. Opleiding tot teler - 1917	32
Stage bij kweker in Aalsmeer.....	32
Vissen	32
Allerlei sierteelten in Aalsmeer.....	32
Van teeltpraktijk naar theorie en diploma	33
7. In militaire dienst.....	34
Dienstplichtkeuring.....	34
Militaire dienst – eerste paar dagen.....	34
Ochtendappèl en kuchie	34
Officiersopleiding op Fort Velzen.....	35
Naar Amsterdam als officier in opleiding	35
Promotie tot korporaal	36
Promotie tot sergeant.....	37
Als sergeant naar Velzen.....	37

Einde militaire diensttijd met musseneitjes	37
8. Naar Indie - 1921	38
Beter naar Java dan naar Deli	38
Voorwaarden voor uitzending en werk	38
Spullen aanschaffen	38
Afscheid van vader	38
Het vertrek - 1921	39
Reis Engeland - Egypte	39
Port Saïd	39
Op de Indische Oceaan	40
Ceylon	41
Kennismaking met Indie op eiland Sabang	41
Autotocht op Sabang	42
Einde van de bootreis	42
Aankomst in Batavia	43
9. Kennismaking met het dagelijks leven in Batavia	44
Verkeer en koetsjes	44
De huizen	44
De kleding	45
Het eten	45
Werktijden	45
Slaapkamer	45
Witte tropenpakken	46
Schoenmaker en kleermaker	46
Bazaars en veilingen	46
Bioscoop en tram	46
Treinreis naar Buitenzorg	46
10. Buitenzorg – het leven op de onderneming	48
Aankomst in Buitenzorg	48
Naar de onderneming Pasir Angin	48
Kennismaking met de inrichting van de onderneming	48
Boodschappen, ontbijt, ijskast	50
Omgang met het werkvolk	50
Eigen geneeskunde	51
De Soendaneze taal	51
Mijn huis	52
Mijn meubilair	53
Water, irrigatie en energievoorziening	54

Djongos, kokkie, baboe en tuinjongen	54
Visvijver	54
Mijn paard	55
De natuur	55
De bomen	56
Verbouwing van mijn huis	56
Malaria-aanval	57
Meer huispersoneel	57
Vervoer naar Buitenzorg	58
11. Over de achtergrond van ondernemingen in Nederlands-Indië	59
Rol van de Verenigde Oostindische Compagnie (V.O.C.)	59
Kolonie Nederlands Indië	59
Werken in de cultures	59
Orde en bestuur	60
12. Theebereiding voor de nieuwsgierige lezer!	61
Organisatie van het werk in de theetuin	61
Theeplukploeg en snoeiploeg	62
Bereiding van zwarte thee in de fabriek	63
Drogen van het bewerkte theeblad	63
Sorteren van de droge thee	64
Dagelijkse beoordeling van de thee	64
13. Mijn werk op de theeplantage Pasir Angin	65
Benedenafdeling op Pasir Angin – situatie en werkomstandigheden	65
Bovenafdeling op Pasir Angin met rubber en mooie natuur	65
Werk op drie afdelingen tegelijk	65
De kabelbaan voor transport van het geplukte theeblad	66
Nieuwe baan - van Pasir Angin naar Gunung Geulis	67
14. Nieuwe baan op naburige onderneming - 1926	69
Omstandigheden op Gunung Geulis	69
Nieuwe huis	69
Baksteen en pannen	69
Rubberdiefstal	70
Crisis in de rubber	70
15. Verlof 1934	71
Verlof na 13 jaar	71
Vertrek naar Nederland	71
Vrouw gevonden en getrouwd	72
16. Verder in Indië op Gunung Geulis	73

Plannen voor verbetering wegnnet	73
Steil en moeilijk terrein.....	73
Meer verantwoordelijkheden op Tjiloeear.....	73
Nieuwe wijze van vertegenwoordiging.....	74
Binnenhuisarchitect	74
17. Onderneming Radjamandala.....	75
Aanbieding voor andere baan in de thee	75
Schaduwbomen	75
Oude huis op Radjamandala	75
Nieuwe huis op Radjamandala	75
18. Werk op de onderneming Miramare in Pameungpeuk.....	77
Naar Pameungpeuk?.....	77
De weg naar Pameungpeuk	77
Ontvangst in Pameungpeuk.....	77
Bezichtiging van de onderneming Miramare bij Pameungpeuk.....	78
Intrek op onderneming Miramare -1936.....	78
Herbouw huis op Miramare.....	78
Bantengs in de nacht	78
De jacht op de bantengs	79
Bantengs uit de rubbertuinen houden	79
Meer rubberproductie.....	79
Nieuwe plannen voor de rubberonderneming Miramare	80
Wegenbouw met vulkanisch steenslag	80
Tweedehands spoorbrug	80
Aanleg van bruggen met bamboefundering.....	81
Experimenten met oliepalm en theezaad.....	82
Grootscheepse ontginning van oerbos.....	82
Aanleg van terrassen en afvoergoten.....	83
Oliepalmontginning	83
Samen op visstrooptocht	84
Incident in kleine samenleving - 1940	84
Wraakloon om Hitler.....	84
Japanse oorlogsdreigementen.....	84
Vorbereiding op oorlog met Japan	85
Verdwaalde trainingmars in het oerwoud.....	85
Oorlogsdreiging met Japan	85
Einde verblijf op onderneming Miramare	86
Feest.....	86

19. Terug naar Radjamandala en oorlog met Japan	87
Oude stek Radjamandala	87
Rubberaanplant langs rivier Tjitaroem	87
Capitulatie voor Japan - 1942	87
Vorbereiding voor de oorlog.....	87
Azijnzuurton	87
Huis als hospitaal	88
Dievenbende.....	89
Japanse maatregelen	89
Echtgenote Alicia gestorven – 1 april 1943	89
20. Het Jappenkamp	90
Oproep voor het kamp.....	90
Muziek in het kamp	90
Japanners op zoek naar verboden benzine	90
Theeplantage gerooid op Radjamandala.....	91
Weer naar het kamp in Bandoeng.....	92
Straf voor ontsnapte gevangenen	92
Naar Jappenkamp in Batavia.....	93
Kamp met relatieve voordelen	93
Onze eigen kampwasserij ZZ.....	93
Corvé voor de Jappen	94
Niet mee met transporten uit het kamp	94
Vrede en teleurstelling.....	94
Informatie over de kampen en kampbewoners	95
Pijnlijke lotgevallen	95
21. Weer naar Nederland	96
Met de boot naar Nederland	96
Warme kleding.....	96
Aangename terugreis en aankomst.....	97
Nieuwe levenspartner.....	97
22. Terug naar Indië in januari 1947	98
Aan de slag op Radjamandala	98
Onder militaire bescherming	98
Mogelijkheden voor cacao?	98
Cacao voor Radjamandala	98
Herontginning van Radjamandala	99
Eigenschappen van cacao	99
Eerste oogst cacao – 1952	99

Voorgoed weg uit Indië.....	100
23. Naar Afrika	101
30-jarige ervaring gebruiken voor Afrika.....	101
Engelse en andere koloniën.....	101
Tanganyika	101
Treinreis door Tanganyika	102
Delfstof mica	103
Verspreide thee-aanplant	103
Sisal in Tanganyika	103
Handel over zee	104
Cashewnoten en slaven	104
Zanzibar met kruidnagel	104
Infrastructuur in Tanganyika.....	105
Diepzeehaven Tanganyika	105
Recente informatie over infrastructuur en suikerproject in Tanzania	105
Verwachtingen voor Tanganyika	106
Bevrijding van koloniale juk in Afrika.....	106
Gezira irrigatieproject in Soedan mooi voorbeeld van samenwerking	106
Nog een irrigatieproject.....	107
Uitleiding.....	107
24. Nawoord.....	108
Lijst van illustraties.....	109

VEERTIG JAREN TUSSEN DE KEERKRINGEN

door Frans Alewijn¹ (1899-1997)

1. Inleiding

Als je veertig jaren van je werkzame leven in de tropen wilt beschrijven, dan is het ook van belang iets te vertellen van de twintig jaren die daaraan vooraf gingen.

Ik ben geboren in Delft in 1899 – een tijdperk van weinig veranderingen of vernieuwingen, een tijdperk van vastgeroeste normen die na wereldoorlog I in snel tempo veranderden, evenals na Wereldoorlog II. Er waren veranderingen op velerlei gebied, zoals de overgang van pijproken en tabakpruimen naar sigaren- en sigarettenroken, van de petroleumlamp, waspitje en kaars naar licht van gas en electriciteit in huis en buiten op straat, en ook verandering van de tonnetjes-W.C. naar het watercloset en van de badteil naar de douchekamer. Zo ook de verbeteringen van de sociale werkomstandigheden. De muziek op de draaiorgels en nog veel meer...

Foto 3. Catharina Alewijn-van Cleef met zoons Wim en Frans (rechts), ca 1900

Foto 4. Frans (links) en Wim Alewijn, ca 1905

¹ **Frans Alewijn**, geboren op 23-8-1899 in Delft, overleden 1997 in Vlissingen.

1^e Gehuwd op 5 oktober 1934, Bloemendaal, met **Alicia Thecla Ann Barones van Tuyll van Serooskerken**, geboren op 28 februari 1905, Bloemendaal, overleden op 1 april 1943, interneringskamp Bandoeng (leeftijd bij overlijden: 38 jaar oud).

2e Gehuwd op 4 november 1946, Rheden, met **Frouke Johanna van der Wal**, geboren op 11 november 1903, Meppel, overleden 1994 in Vlissingen.

2. Delft 1899-1904

Vroegste herinneringen in Delft

Uit mijn vier à vijf Delftsche jaren, herinner ik mij enige feiten. We woonden daar aan een van de grachtjes, hoewel de naam Voorstraat was. Water trok mij van jongs af heel erg, de visjes die je in het heldere water zag zwemmen, het schaarse scheepsverkeer, dat alleen bestond uit een plat schuitje met twee opvarenden en tientallen lange houten tonnen voor de handmatige 'riolering'. De tonnen waren ongeveer een meter hoog met deksel en hadden twee stalen oren. Met behulp van een draagstok door de oren werd de ton op de kant gezet en bij ieder huis naar binnen gebracht, ofwel door de voordeur of door een gangetje naast het huis van achteren, via de keuken naar de W.C. De volle ton werd onder de zitting weggehaald en afgesloten met de deksel die op de lege ton zat. Met de volle ton ging het terug naar de boot, waarna de boot met hulp van een duwboom doorging naar de buurman.

Foto 5. Wim en Frans Alewijn (rechts) in 1905, met hun ouders Constant Alewijn en Catharina Alewijn-van Cleef

Hond

Wat mij ook goed is bijgebleven is dat wij een lieve keeshond hadden, *Kees*. Die ging 's morgens vroeg met mijn vader² mee naar zijn bureau en speelde 's middags met ons of ging mee wandelen met moeder³ en mijn vier jaar oudere broertje⁴, tot op een keer vader zonder hond thuiskwam. Vader vertelde dat Kees was weggelopen, maar later hoorden wij dat Kees door de trein was overreden. Hoe dan ook, het verlies van het hondje was een groot gemis, zodat wij om een nieuwe hond vroegen. Maar mijn vader wilde daarna nooit meer een ander kopen – wat wij beiden heel erg vonden.

Bezoek aan bedrijven

Mijn vader vond het ook leuk om ons musea of bedrijven te laten zien. Hij had een goede bekende die directeur van de Delftse slaoliefabriek was, en eens wij mochten die fabriek bezichtigen. Het gebeurde ook een keer dat toen wij door die meneer werden ontvangen, mijn broer Wim en ik ieder een grote zak kregen. Daarin zouden wij ieder een fles verse slaolie voor moeder meekrijgen. Toen dat moment kwam, moesten we die zak onder een trechter houden. Wij keken vol spanning uit naar het ogenblik dat hij aan een riempje trok en ... de zak vol pinda's viel! Onze verbazing en vreugde waren groot.

Artillerie

Ook het bedrijf, de artillerie-inrichting, waarvoor mijn vader in Delft gedetacheerd was, bezochten wij enige malen. Daar werden reparaties aan geweren en klein geschut uitgevoerd en geweerkolven gemaakt en ander houtwerk voor de kazernes. De velerlei soorten machines maakten dat voor ons interessant.

² **Marie Constant Alewijn**, geboren op 30 juni 1868, Broek in Waterland, overleden op 3 april 1934, Heemstede (leeftijd bij overlijden: 65 jaar oud), majoor-magazijnmeester artillerie.

³ Gehuwd op 15 juni 1893, Gorinchem, met **Catharina van Cleef**, geboren op 17 januari 1872, Gorinchem, overleden op 4 december 1950, Soest (leeftijd bij overlijden: 78 jaar oud),

⁴ **Willem Frederik Alewijn**, geboren 18 mei 1895, Gorinchem, overleden 22 januari 1960, Soest. Gehuwd op 19 oktober 1920, Leiden, met **Gesiena Parmentier**, geboren op 3 december 1892, Leiderdorp, overleden op 14 september 1955, Hilversum (leeftijd bij overlijden: 62 jaar oud),

3. Den Helder 1904-1909

Zo begon het buitenleven

Daarna kwam de overplaatsing naar den Helder. Ik was toen 5 of 6 jaar. Daar begon ook mijn eerste schooljaar. (Pag.2) Onze nieuwe woning in Den Helder lag weer aan een gracht. Het was eigenlijk het laatste stuk van het Noord-Hollands kanaal en het heette de Loodsgracht. Vlak bij huis was het beginpunt van een dienst met een motorschip die eenmaal per week naar Amsterdam en Haarlem voer. Mijn broer was al gauw dikke vrienden met de machinist van de boot en ik speelde met een vriendje aan de overkant met bootjes: wij zonden elkaar briefjes en lading in lucifersdoosjes. Ook was er een grote tuin die erg verwaarloosd was. Daar begon mijn liefde voor bloemen en planten en buitenleven zich te ontwikkelen. Later in het voorjaar bleek dat er overal bollen van sneeuwklorkjes, narcissen, tulpen en zo in de grond zaten.

Buurjongens en kattenkwaad

Tijdens de aankomst van de verhuizing stonden buurjongens al te popelen om kennis te maken met ons, leeftijdgenoten. Het klopte wonderwel: voor ons beiden waren er leeftijdgenoten uit een gezin, en al gauw waren wij opgenomen in de groep, speelden wij mee en werden we wegwijs gemaakt in de mogelijkheden die stad en omgeving boden. Strand, zee, duinen, de marinehaven, leger en vloot met hun parades, zeemuseum, Oosterbank, vuurtoren, het waren allemaal plaatsen waar wat te zien was.

Ook de zeedijk met krabben en alikruiken en zeewier dat op het strand was aangespoeld. Dat zeewier was eens door storm losgeslagen en fris bruingroen, met allemaal luchtblaasjes, die als je er op trapte met veel lawaai knapten. Als je vlug over zo een rij liep knetterde het lang achter je. De alikruiken plukten we van de grote keien die de dijk beschermden en verzamelden we in een conservenblikje, maakten dan een vuurtje van draadzeewier en ander brandbaar spul dat was aangespoeld en kookten met zeewater de slakken, om die tijdens de lessen onder de schoolbank met een speld uit te peuteren en op te eten. Werd je gesnapt, dan viel de activiteit niet te ontkennen want de vochtige plekken op je broek waren voldoende bewijs dat je schuldig was en moest je als straf strafregels schrijven.

Vuurtoren

Mijn broer Wim had, zoals ik misschien al eerder schreef, vooral technische belangstelling en wist ons groepje binnen te praten in de vuurtoren om daar de installatie te bekijken. De torenwachter vroeg ons hem naar boven te volgen. Alle geluiden van de ijzeren treden in de grote holle ruimte van het plaatijzeren geval weerkaatsten de zes paar voetstappen van alle kanten tot een begeleidende muziek voor ons avontuur. De kennismaking met de grote lamp en de vele daar rondom gemonteerde driehoekige spiegels was een beloning voor de vermoeiende klim van misschien dertig à veertig meter. We mochten daar alle aanwezige kijkers gebruiken. De torenwachter had zoveel plezier in onze belangstelling dat hij zei: "Als er ooit een stranding zou zijn op de Razende Bol, de beruchte zandbank voor de kust bij Huisduinen, dan moesten wij zeker zoo een drama en de vaart van de reddingsboot komen bekijken." En dat hebben wij inderdaad eenmaal meegemaakt. Vooral de strijd van de roeireddingsboot tegen de hoge golven was de moeite van de klim naar boven waard. Je kon goed begrijpen wat een moedige mensen die redders waren. Het ene ogenblik op de rug van zulk een metershoge golf en dan weer terugvallen in een diepte waar de volgende golf weer aankwam om de redders te bedelven. Als wij later de vuurtoren nog eens bezochten laptten we 6 cent bij elkaar en kochten daarvoor een sigaar van 5 cent. Zo'n sigaar heette een luxe sigaar!

Ouderwets strandvermaak

(Pag. 3) Huisduinen was nog een klein gat, een Helder's badplaatsje. Zeebaden was in die tijd nog geen algemeen gebruik. Mannen en vrouwen baadden ieder nog apart. Er waren een of twee

badkoetsjes waarin de dames zich verkleedden waarna het koetsje, getrokken door een paard, in zee werd gereden tot ongeveer 1 meter diepte. De deur en het trapje werden naar open zee gericht, zodat je de vrouwenfiguren alleen maar van de rugzijde te zien kreeg. De badpakken waren allemaal erg ruim en zwart, gemaakt van een weinig luchtdoorlatend materiaal zodat men onder water veel lucht meenam en de figuren op Michelinmannetjes gingen gelijken. De heren – voor zover die meegingen – waren zich onderwijl honderden meters verderop aan het vermaken. De dames sloten zich weer op in de koets, de badman kwam weer met zijn paard en trok het geval op het droge. Na verloop van tijd voegde de dame zich weer volop gekleed bij het gezelschap. Wat een poppenkast vergeleken bij de tegenwoordige tijd. De meeste vrouwen in die tijd fietsten nog niet en de terugtocht ging daarom lopend of met het kleine stoomtrammetje naar huis in den Helder. De dames droegen in die tijd bij het fietsen een soort fietsrok.

Het strand van Huisduinen had voor ons jongens veel verrassingen, vooral als het vorige dagen had gestormd, ook al hadden de echte jutters – dat was de scheldnaam voor echte Heldersen - alle goede zaken allang weggehaald. Zo was er eens een halve walvis zonder kop aangespoeld. Dat ding had klaarblijkelijk al erg lang in zee rond gedreven en stonk ontzettend. Honderden meters tevoren was die rotte levertraangeur al nauwelijks te verdragen. Toen wij bij het karkas kwamen, waren jongens uit Huisduinen bezig het geval te beklimmen om zich daarna naar beneden te laten glijden!

School

Mijn eerste leerjaar op school begon in Den Helder. Schrijven begon met griffel en lei. Daarvoor had je een griffeldoos nodig waarin je die lange, dunne, breekbare griffels kon opbergen. In de doos zat een vakje waarin een vochtig sponsje werd bewaard, je kon daarmee de lei schoonmaken. Bij de spons deden veel kinderen soms een erwt of een boon, waardoor je het hele kiemingsproces dagelijks kon volgen. Na de griffel kwam het potlood aan de beurt tot je uiteindelijk pen en papier mocht gebruiken. Tekeningen maken, voor ieder met eigen fantasie en kleuren, werd nog niet onderwezen. Altijd zat je met z'n tweeën in de schoolbank. De meeste vakken waren fantasieloos en vervelend, behalve lezen.

Speelgoed

Speelgoed thuis bestond voornamelijk uit treinen (op veerkracht of stoomkracht, elektrische bestonden nog niet), tinnen soldaatjes, bouwdozen met echte steentjes in allerlei formaat. Dit was geliefd speelgoed waarmee mijn broer Wim spoorbruggen en fortten bouwde. Hoe dan ook, hij maakte technische plannen voor gebruik van mijn speelgoed. Maar hij ging ook verder en daarvan werd ik bijna de dupe.

Gevaarlijk kinderspel

In de tuin van onze buurman stond vlakbij de schutting een grote populier waarvan een dikke tak over de aangebouwde keuken reikte. Die keuken had een plat dak, onder zijn slaapkamerraam. Iedere zomer hingen aan die tak duizenden trossen pluimzaadbolletjes. De halfopen bolletjes wilde hij verzamelen om de *kaok* eruit te halen, en om daarmee speldenkussentjes (Pag. 4) voor onze moeders of tantes te maken. Een oudere zuster van onze vrienden zou dan de kussentjes naaien. Nu konden wij via het raam in de slaapkamer van mijn broer gemakkelijk het platte dak van de uitgebouwde keuken op om van daaruit de rijpe populierenbolletjes te plukken. Om de 'watten' uit de bolletjes te halen moesten deze goed rijp en opengebarsten zijn. De oogst die in de vrije middagen geplukt moest worden nam vele dagen in beslag. De oogst moest in het tuinschuurtje worden verzameld en bewerkt. Afgesproken werd dat mijn broer en ik zouden plukken en de vriendjes heen en weer zouden lopen, binnendoor trap op trap af. Wim, mijn broer, vond dat maar een ongelukkige verdeling van het werk en stelde voor een kabelbaantje naar beneden te maken. Hij had namelijk een grote voorraad oud gordijnkoord en een paar rolletjes van een schuifdeur. De vrienden hadden een vrij lage mand. De kabel had wel enige knopen maar die sloegen we goed plat

zodat de wieltjes er goed over heen konden komen. Het ging inderdaad heel goed, het liep op rolletjes.

Toen de oogst bijna was afgelopen, kreeg mijn broer het idee mij in het mandje te zetten. Dat leek mij een mooi avontuur. Zo gezegd, zo gedaan. Voor de rit begon werd er nog een kussentje in de mand gelegd en links en rechts een handvat gemaakt om mij vast te kunnen houden en zo vloog ik over de dakrand en over de glazen serre met tegelvloer tot er een knoop in de kabel losslipte en de reiziger van plus minus 1½ meter hoogte op het gazon viel. Gelukkig zonder iets te breken. We kregen thuis allen een hevig standje, dat was te begrijpen. Zulke technische zaken moesten eerst met de oudelui worden besproken.

Foto 6. Vader Constant Alewijn in actie als militair, ca. 1910.

Militair gedoe op het water

Als jongste van de vier mocht ik niet meer meedoen met de twee tot vier jaar oudere jongens. De vrije woensdag- en zaterdagmiddagen mocht ik met vader mee naar het grote pantserfort aan de overkant van de haven. Dat was ook een avontuur, je werd namelijk met een vlet overgezet, wat bij winderig weer heel spannend was. Ik mocht dan wel eens een schoolvriendje meenemen. Liefhebbers genoeg maar de ouders vonden dat dikwijls te gevaarlijk, hoewel er nog niets was misgegaan.

Er was een aardig strandje, waar wij fort en kanalen konden graven. De roeier was korporaal Darphoorn. Ik herinner me zijn naam nog steeds, hij had de bijzondere rang van korporaalschipper bij de artillerie. Hij werd een grote vriend van mij. Hij had zelf ook een sloep, waarmee we gingen vissen in de hoek van de havendam en de vaste kust. Geep, schar, gul en poon werd er dan gevangen. Het was altijd een verrassing wat er bovenkwam. Poon of een andere soort had een giftige stekel waarvoor je moest oppassen. Aan boord was altijd een citroen aanwezig om sap op de steekplaats te knijpen. Dan had je er verder geen last van.

Ikzelf vond het militaire *gedoe* wel leuk. Ik ging ook wel met vader mee als hij luitenant-van-de-week was. Bijvoorbeeld het eten proeven. Voor mij was er dan een lekker hapje en ik mocht ook oordelen. Ook met soldijdag deed ik wel mee. Ik werd dan in het laatste gelid gezet. Vader had de

sergeant-majoor die daarmee belast was dan een stuiver of een dubbeltje gegeven. Mijn naam werd afgeroepen. Ik moest dan precies doen zoals de soldaten dat deden. Salueren en rechtsomkeert. Heel gewichtig!!!

Kermis

(Pag. 5) Van die kleine soldij kon je vroeger als kind op de kermis heel wat doen. De stoomcarrousel kostte 2 ½ cent voor een ritje. Je probeerden dan altijd een steigerend paard te bezetten, voor jongens was dat altijd het toppunt.

Verkenning natuur

Zeevissen en zeevogels uit de omgeving kon je in het museum bekijken evenals alles wat de zee verder opbracht. Er was ook een kleine oesterbank en een bassin waarin de oesters in schoon water werden geplaatst vóór ze verkocht werden. In die bak raakten ze het zand kwijt dat meestal in de schelpen zit.

We dwaalden veel door de duinen waar je die in die tijd nog overal in mocht. Er stonden veel wilde distels en duinviooltjes. Hagedissen waren er ook nog veel. Die vingen wij voor het terrarium. Achter de duinen lagen boerderijen. In de weilanden stonden zg. schurkpalen voor de koeien. Bomen konden daar niet goed groeien. Die palen waren walviskaken uit vroegere tijden toen de walvisvaarders nog veelal uit het Noord-Hollandse kustgebied kwamen.

Onderzeeër

Militaire begrafenissen en parades op het havenplein waren publiektrekkers in die dagen. Wandelingen langs de marinehaven waren de moeite waard. Ik herinner mij nog hoe ik daar eens met mijn broer wandelde toen onze eerste onderzeeër, de *Oost Indië*, er lag met open luik. Een marinier hield de wacht. Mijn broer Wim zou er graag iets meer van zien en wist de marinier zo ver te krijgen dat hij op het dek mocht om naar binnen te kijken. Ikzelf moest op de steiger blijven om uit te kijken of er geen controle aankwam. Mijn broer lag op zijn buik met het hoofd binnen het luik, zodat hij de elektrisch verlichte ruimte kon bekijken. Het liep gelukkig goed af wat de controle betreft, maar toen hij het verhaal thuis vertelde, kreeg hij van mijn vader een vreselijk standje want die marinier had een zware straf kunnen krijgen bij ontdekking.

Mosselen

Andere herinneringen uit die tijd waren de mosselverkopers die 's avonds met handkarren vol mosselen door de volksbuurten trokken. De mossel was de oester van de kleine man. Het was goedkoop en goed voedsel. Het werd per emmer verkocht tegen een centenprijs. Thans is de mossel een zeer gevraagd soort voedsel en gaat het per kilo, tegen de vroegere oesterprijs!

Dansen, zingen, voorlezen

Dansles was bijna een verplichting waarvoor wij beiden niet veel voelden. Je moest dan een fluwelen jasje aan met kanten kraagjes en manchetjes; wij vonden dat zo meisjesachtig. Het kostte moeite om onze ouders te overtuigen dat wij er niet met plezier naar toe gingen. Wel moest mijn broer naar zangles. Ik was er nog te jong voor. De lerares was mevrouw Schuil, een dochter van de componist Richard Holl. De heer Schuil zelf was een collega van mijn vader. Hij was de schrijver van de toen bekende jongensboeken: *De kostschooltijd van Jan van Beek* en *de Katjongs*. Beide waren boeken in de geest van *Dik Trom*. Op winteravonden kwam hij ons soms een nieuw hoofdstuk voorlezen. Hij volgde steeds onze reacties en vroeg onze kritiek. Dat vonden wij natuurlijk heel gewichtig tegenover vriendjes.

4. Amsterdam – 1909-1921

Verhuizen naar Amsterdam - school

(Pag. 6) In 1909 kwam een einde aan ons Helderse verblijf. Vader werd overgeplaatst naar Amsterdam. Wat de scholen betreft kwamen wij er slecht af na de verhuizing naar Amsterdam. Het Helderse schoolbedrijf had blijkbaar een grote achterstand, want op onze nieuwe Linnaeusschool in Amsterdam moest ik na de verhuizing terug van de vierde naar de derde klasse, waar men toen met het Frans begon, tegen in Den Helder pas in de vierde. Mijn broer Wim was pas overgegaan naar de tweede klasse H.B.S. en moest nu terug naar de eerste van de vijfjarige H.B.S. Verder heeft deze tegenslag, geloof ik, niet veel invloed gehad op onze studie want Wim voelde zich thuis in de exacte vakken, terwijl ik meer aan de andere kant thuishoorde.

Naast de Linnaeusschool was een brandweerkazerne van waaruit iedere ochtend een trainingsrit werd gemaakt. Alles ging nog met paardentractie. Zoals gebruikelijk waren de muren van de klaslokalen zo hoog opgemetseld dat je nooit kon zien wat er buiten gebeurde. Nimmer kon je de start van die mooie paarden waarnemen, alleen maar het voortdurende geluid van de rinkelende handbel horen. Hoe dan ook, tot en met de zevende klasse verliep mijn schooltijd normaal.

Onze buurt in Amsterdam

Enerzijds vonden wij de verhuizing jammer om alles wat de zee betrof te moeten verlaten, maar anderzijds brengt een grote stad vele mogelijkheden mee. Elektrische trams, auto's, grote stations, grote zeeschepen en vele musea. Er was nog een paardentramlijn, lijn 1, die liep van de Dam naar, geloof ik, Sloterdijk. Busvervoer bestond er nog niet. Amsterdam was toen ook veel kleiner voor zover het de bebouwing betreft. Waar nu de Wibautstraat loopt, liep in die dagen de spoorlijn naar Utrecht, beginnende bij het Weesperpoortstation, een kopstation. Bij de Sarphatistraat was het eindstation van de Gooische Stoomtram. Terugrijdende splitste de Utrechtse lijn zich in tweeën en liep achter de Dapperbuurt naar het Muiderpoortstation. De tramlijn boog bij de Linnaeusstraat af naar de Middenweg in de Watergraafsmeer. Het grootste deel van het land dat achter dit tracé lag was nog weiland, behalve een strook langs de Amstel tot Schollenbrug, een groot spoorwegrangeerterrein, een stuk van de Transvaalbuurt in opbouw en een stuk van de Indische buurt tot aan de Wielerbaan aan de Zeeburgerdijk. Die strook bebouwing langs de Weesperzijde had drie zijstraten die alle drie doodliepen op de spoorbaan. De Weesperzijde had een sterk uiteenlopende bebouwing, een paar mooie villa's, een jamfabriek, de *Watten- en Verbandfabriek* van Ütermöhlen, woonhuizen van allerlei soort, een paar café's. Dat liep door tot de Schollenbrug, waar het eindpunt van lijn 5 was, dan kwam een stuk dijk van de Watergraafsmeer en de Omval. Het stukje Omval tussen de Amstel en de Ringvaart was een rommelig geheel, met opslagplaatsen van oud-ijzer, sloopafval, reparatiewerkplaatsen van binnenvaartscheepjes en andere kleine bedrijfjes. Nu staat daar, geloof ik, het hoogste gebouw van Amsterdam. Binnen de ringdijk lagen twee cacaofabrieken, *Blooker* en *Korff*. De Meer was nog allemaal weiland met slootjes, waar wij stekelbaarsjes en salamanders vingen. De hiervoor genoemde Grensstraat was een wonderlijk geval. Het was nl. op de vroegere grens met *Ouderamstel*.

Aan de Amsterdamse kant stonden grotendeels nog huizen met een souterrain en bovenhuis. De overkant was uit een later tijdperk, toen bouwterreinen eerst met een dikke laag zand werden opgehoogd, dus geen souterrain daar, en rechttoe gebouwd met platte daken. Een ander typisch verschijnsel was de ingang van de straat. Aan de Amsterdamkant was er een trottoir en aan de rechterkant stond een hoge schutting van ongeveer 30 tot 40 meter juist op de plek van de grens. Achter de schutting was een grote tuin die bij een groot mooi huis behoorde. Daar woonde de consul van het Koninkrijk Montenegro, het kleine Balkanlandje van koning Nikita die bekend was door het feit dat hij tien dochters maar geen zonen had. De achterzijde van de tuin was eveneens door zo'n hoge schutting afgesloten over een lengte van ongeveer 15 meter. Op dat punt pas begon de bebouwing van de rechterstraatkant, evenals een trottoir. De oorspronkelijke bewoner had, volgens

zeggen, een *Servituut* met de (Pag. 7) gemeente *Ouderamstel* gemaakt dat die gehele strook niet mocht worden bebouwd; die huizen hadden dus een enorme voortuin.

Foto 7. Amsterdam Oost met veel beschreven straten

De buurt, straten, bedrijven

Toen wij daar kwamen wonen, in het op een na laatste huis, keken wij uit op een stuk verwaarloosd weiland en op het rangeerterrein en de lijn naar Utrecht. Amsterdam had blijkbaar dat servituut niet overgenomen, want spoedig werd het terrein met zand bedekt en begon men te bouwen aan het begin van een straat, evenwijdig aan de spoorbaan, die de reeds genoemde zijstraten van de Weesperzijde met elkaar moesten verbinden. Het werden acht etagewoningen (type Vrolijkstraat). Toen ik jaren geleden nog eens naar ons oude huis ging kijken, bleek het te zijn verdwenen, opgenomen in de achterkant van huizen in de Wibautstraat. Ons huis was een souterrainhuis, en het kleine tuintje aan de achterkant lag nog op polderhoogte, evenals de slaapkamers. Achter de tuin lag het terrein van de Amstel-Brouwerij. Eerst een voetpad, dan een helling van ongeveer zes meter hoogte, beplant met vlier. Die 'heuvel' was de afdekking van de koelkelders van de brouwerij. Er groeiden veel wilde bloemen en planten. Zo ontdekte ik er eens een totaal onbekende bloem die ik meenam naar school en die de leraar met verbazing vervulde. Blijkbaar was er tussen de gerstzendingen zaad vanuit andere landen meegekomen en met veegsel op die grote helling terecht gekomen, net zoals de zg. *Welleplanten* bij de graanpakhuizen in Deventer.

Vanaf de 1ste Oosterparkstraat tot de Grensstraat werd een groot deel van de grond en van de Weesperzijde tot de spoorbaan door de Amstel-Brouwerij in beslag genomen. Het complex had een grillige begrenzing die liep vanaf de overweg van de spoorbaan langs de achterkant van de huizen in de Oosterparkstraat, dan een klein stukje langs de achterkant van de Weesperzijde waar een deel van de huisjes al op straatpeil lag, met een vrij grote kroeg op de hoek, dan een klein (zou je tegenwoordig snoepboetiekje noemen), een kleine kroeg, een tabaks- en sigarenzaak. De volgende huizen begonnen geleidelijk af te zakken naar polderpeil zoals een kapper en nog een ander bedrijfje. Dan kwam er een meer modern kantoor van de houtzagerij Harff. Dit bedrijf had een steiger aan de

Amstel, vandaar liep een railbaantje voor de aanvoer van het te zagen hout dat ter hoogte van het kantoor afliep naar de op polderpeil gelegen fabriek. Daar lag weer de grens van de brouwerij. Het terrein was opgehoogd, zag er slordig uit, vol gras en lage struiken en ingewaaid papier. En dan kwam de grote ijzeren ingangspoort, waarboven in koperen letters stond BEIERSCHE BIERBROUWERIJ DE AMSTEL. De gebouwen waren van daaruit niet te zien, die lagen dicht tegen de spoorbaan aan, vervolgens kwam er weer een stuk slordig grasland, om vervolgens af te dalen naar polderhoogte. Beneden lag een klein schipperskroegje met een grote tuin waarin vele prieeltjes. Een geliefd plekje voor jonge stelletjes. Wij mochten daar van onze ouders niet komen. Daarna boog de grens weer terug achter een blokje van drie modernere huizen tot de hoek van de Burmanstraat, boog vervolgens weer om langs de tuinen van de Burmanstraathuizen. Die straat was een mengeling van goede huizen en etagewoningen, en liep dood tegen de zijkanten van de zojuist genoemde koelkelders van de brouwerij, die ook met aarde afgedekt waren. Een verbindingsstraatje met de grensstraat met een schutting sloot het complex af. Alles bij elkaar een beeld van groeiend Amsterdam.

Amsterdam Oosterparkbuurt

(Pag 17) Een beter soort etagewoningen 6-hoog. Halverwege het eerste stuk was er nog een moderne stoomwasserij. De noordzijde was wat slordiger met kleine winkeltjes, een drogist, een sigarenzaak en een strijkerij die overhemden, stijve boordjes en manchetten en frontjes streken. De ijzers werden op potkacheltjes verwarmd. Er heerste zomer en winter een zeer vochtige lucht zodat de vrouwen met rode hoofden hun ongezonde werk deden. Gelukkig dat frontjes, harde boorden en harde manchetten nu zijn afgeschaft en dat dit soort werk is verdwenen.

Het volgende blok aan de noordzijde werd geheel in beslag genomen door het ziekenhuis, terwijl de zuidzijde weer een moderner type woningen kreeg tot de Beukenweg. Die kwam op de hoek van het Oosterpark uit van waar tot aan de Linnaeusweg uitsluitend huizen stonden, bestaande uit beneden- en bovenhuis. Dit stuk Oosterparkstraat werd nog onderbroken door de Kastanjelaan, die de Oosterparkstraten met elkander verbond. Tussen de tweede en derde Oosterparkstraat lag het Kastanjeplein, dat een speelplaats was voor de diverse scholen daar in de buurt. Het werd aan een zijde begrensd door een Katholieke kerk. In het laatste blok van de 2^e Oosterparkstraat lag mijn school: de Linnaeusschool.

Daar was de Weesperzijde vanaf de Grensstraat tot de Eerste Oosterparkstraat met een gemengde bebouwing zoals op de hoek het schipperskroegje, dan kwam er een groot winkelpand, waarin geen enkele zaak het lang uithield. Kwam dat door de zagerij die dagelijks vreselijk snerpande geluiden maakte? Daarnaast was een vreemde onderbreking van het trottoir want in de kuil die op polderpeil lag, lagen naast elkaar twee kleine slagerijtjes, een runderslager en een varkensslager, en verderop aan de overzijde was ook nog een paardenslager. Maar blijven we aan de zuidzijde van de straat, daar waren nog enige eenvoudige winkels, zoals voor hengelaarsartikelen, aquaria en witte muizen. Je kon er ook levende wormen en maden kopen om te vissen, verder een zaak in vensterglas, verf en een kleine goudsmid. Achter deze huizenrij lag weer het terrein van de brouwerij *De Amstel*. Aan de noordzijde was er op de hoek van de Weesperzijde een kruidenier, die behalve fijne vleeswaren, ook koloniale waren verkocht. Fijne vleeswaren hield in dat er een koelkast aanwezig was. Er waren toen nog ijsfabrieken, die grote staven ijs leverden aan slagers, kruideniers en ijswafelverkopers en particulieren die een ijskast rijk waren. Frigidaire waren nog onbekend. Witte transportwagentjes met paardentractie leverden het ijs af.

Dat was het eerste deel van de Oosterparkstraat. Dan kwam de spoorwegovergang, waar veel en lang moest worden gewacht op weg naar school. Later werd er bij de Blasiusstraat een tunnel gemaakt. De spoorbomen moesten vaak dicht voor het treinverkeer Amsterdam/Utrecht, plus voor de lijn Weesperpoortstation-Muiderpoort en Centraal Station en ook de *Gooische moordenaar* reed achter de Vrolijkstraat naar de Watergraafsmeer. Voorbij de overgang verbeterde het aanzicht van de Oosterparkstraat.

De kapper

Een kappersbedrijf was buiten te herkennen aan een soort uithangbord waaraan een koperen scheerbekken hing te bungelen. Bovenop die hangstang stond een glazen cilinder waarin een rood/wit gestreept papier ronddraaide. Op de ruiten stond geschilderd *Scheren en Haarsnijden*. Sommige mensen durfden zichzelf niet te scheren met dat vlijmscherpe mes dat vroeger werd gebruikt om de haren die tevoren dik in scheerschuim werden gekwast, weg te scheren. Gillette was nog niet in trek. Zo gingen veel mensen 's ochtends vroeg naar de kapper. Soms ging de baas zelf naar de klanten. De vaste klanten hadden ieder een eigen laatje waarop een geëmailleerd naambordje de naam van de klant vermeldde. Daarin zaten dan een scheermes, een eigen handdoek, scheerzeep, een blok aluin en een leren scheerriem. De vrouw van de kapper bracht geregeld warm water voor het maken van goed scheerschuim. 's Winters zorgde een gezellig snorrend kacheltje voor het warme water.

Andere winkels

Op de ruit van het nette snoepwinkeltje stond geschilderd *Chocolade en Suikerwerken*. De rokersparadijzen heetten *Sigarenmagazijn*. Sigaren werden verkocht per stuk of in cederhouten kistjes van 100 stuks. De per stuk verkochte sigaren werden verpakt in kleine papieren zakjes, waarop meestal een puzzel was gedrukt. Sigaretten waren nog slechts vertegenwoordigd door enkele merken, meestal in blikken doosjes. In de volksbuurten verkocht men ook pruimtabak. Veel sigarenwinkeliers hadden op zaterdag de nieuwste politieke spotprent van de week achter de winkelruiten hangen.

De Joden

In de Amstel zelf veranderde ook wel iets. Behalve *Nereus* de studenten roeivereniging, waren er nog de verenigingen *De Amstel* en (Pag. 8) *de Hoop* (dat was de chique club) en de Roei- en zeilvereniging *Willem Drie*. Het woord 'discriminatie' bestond natuurlijk al lang, maar kwam in de praktijk in gesprekken en in de media niet voor, laat staan in de politiek. Toch waren de joden vanaf hun vestiging in de grote steden gebonden aan wonen en verkeer. Ik sprak al terloops over de jodenketting op de grens van de gemeente, de jodenmarkt (tegenwoordig aan de Nieuwmarkt). Voor zover ik dat nu bekijk werden joden niet in de drie genoemde roeiverenigingen opgenomen en zo werd de joodse roei- en zeilvereniging *Poseidon* opgericht die hun clubhuis in de Amstel vóór de Burmanstraat bouwden. Ik herinner mij ook de bouw van het grote gebouw van Hirsch op de hoek van Weteringschans en Leidse Plein. In de benedenste verdieping was een deftig Café-Restaurant gevestigd. Daar mochten de joden niet binnenkomen. Dat gaf een grote rel.

Zoals te doen in die tijd werden aparte toestanden in straatliedjes vereeuwigd. Denk maar aan de straatfiguur '*Hadjememaar*', die op die manier als lid in de Gemeenteraad kwam over de *Trianonzaak*. Het liedje luidde '*Trianon, Trianon, Je komt er niet in want je neus is te krom*', wat tot gevolg had dat het verbod werd opgeheven; dat was nu echt Amsterdam. En zo glorieerde Trianon toch. Mocht toen ook meedoen met de jaarlijkse roeiwedstrijden op de Amstel.

Straathandel

Ook de straathandel was grotendeels een joodse zaak. Met handkarren prezen ze luidkeels hun handel aan: groenten, fruit, bananen en tomaten (toen waren de twee laatste fruitsoorten nog nieuw). Bepaalde artikelen, vooral in de winter, die 's avonds werden verhandeld waren *Verse waar*, *Gedroogd vlees*, veel gedroogde organen voor honden en katten, verder rammenas en gepofte kastanjes, waarbij een brandend vuurtje op de handkar werd gestookt. Later is die straatverkoop geheel verboden en zo ontstonden nieuwe florerende dagmarkten in diverse buurten. Ook ijswafelkarretjes behoorden bij hun straathandel. Daar mochten wij nooit kopen, want: Was dat wel schoon bereid? De karretjes, beschilderd met kleurige taferelen en glimmend koperen deksel werden

zoetjesaan overgenomen door grote zuivelverkopers, en daar mochten wij wel kopen. Wafels vanaf 1 tot 5 cent, al naargelang de dikte van de laag ijs tussen de wafels.

Prijzen

Het 'kleine leven' was een centenmaatschappij. Drop, toverballen, pepermuntjes kon je voor 1 cent kopen, soms voor een halve cent, een muntje dat toen gangbaar was. Zo was er een roeipontje over de Amstel tussen de Grensstraat en de Tolstraat en ook bij Schollenbrug, voor 1 cent, en nam je de fiets mee dan kostte dat slechts 2 cent. Lag de roeier juist aan de overkant te wachten, dan riep je maar "Over" en dan kwam hij je halen en roeide hij je toch voor hetzelfde geld naar de overkant. Nog meer prijzen uit die tijd: een kwattachocoladereep kostte 7 ½ cent, de postzegelkosten waren miniem. Een onbeschreven prentbriefkaart kostte 1 cent, beschreven 2 cent, een stadsbrief 3 cent en 5 cent voor buiten de stad.

Arbeid

De lonen waren laag. Veel werk werd nog in handwerk uitgevoerd. Wat een metselaar of timmerman verdiende weet ik niet en of dat naar rato van de vakbekwaamheid werd betaald, weet ik ook niet, ik denk zo ongeveer 15 à 20 gulden per week. Toen die huizen tegenover ons werden gebouwd, kon ik goed zien hoe zwaar het werk soms was. Iedere metselaar had een opperman naast zich die hem van bakstenen en specie voorzag. (Pag. 9) Dat was een zware job. Al die bakstenen werden door mankracht naar boven gebracht. Dat betekende voor de 3e etage, zeg maar 7 meter, de ladder op met een gewicht van zeker 20 à 30 kilo op je schouder, vasthouden met een hand en de andere hand aan de ladder! Ze hadden dan een leren plaat op hun schouder. De specie ging in een soort smalle, ondiepe bak die aan een van de korte kanten open was en van onderen een handvat had. De specie werd dan gestort in een ton die naast de metselaarston stond. Dat moet ook wel eenzelfde gewicht hebben betekend. Moest de metselaar te lang wachten dan roffelde hij met zijn troffel op de ton. Gelukkig gaat dat tegenwoordig met een lift. Enfin, op al dat zware handwerk kom ik nog wel eens terug.

Op het water is er veel veranderd. Ik kom op zwaar lichamelijk werk. Soms moest je je hengel inhalen voor een klein groepje mensen, mensen die als trekpaard voorover gebukt, hangend in een *zeel* een schip vooruit trokken, mannen, vrouwen en soms ook kleine en grote kinderen. Moeder de vrouw zat meestal aan het roer om de schuit van de waterkant af te houden. Het was een trage gang, maar het kostte hun niets, behalve misschien hun gezondheid.

Vriendjes

Onze bovenbuurman had ook twee zonen. De jongste was een jaar ouder dan ik, de oudste enige jaren ouder dan Wim. Hij was al gauw klaar met zijn vijfjarige opleiding en ging naar de kweekschool voor de zeevaart. Hun vader was leraar. Hij was een groot liefhebber van de natuur. Met hem gingen wij vaak botaniseren of vlinders vangen. Daarvan had hij een grote collectie opgezet en deze was ondergebracht in een kast met veel laden. Ik herinner mij vele soorten vlinders die je nu niet of nauwelijks nog ziet. Planten en bloemen moesten wij determineren met behulp van een bekend boekje, ik geloof dat de schrijver HEUKELS heette. Hij regelde ook voor ons beiden een aquarium en terrarium, zodat wij bij de ontwikkeling konden volgen van het kikkerdril dat we uit de sloten verzamelden. De jongste zoon was mijn vriend. Wij hadden beiden spoortrainingen als hobby. Ons gezamenlijk materiaal gebruikten wij om lange lijnen aan te leggen vanuit huis naar de tuin, waarvoor mijn broer dan bijvoorbeeld de bruggen en viaducten leverde. Nico Bouman kon erg goed leren en ging dan ook na de vijfjarige [HBS] studeren: wis- en natuurkunde, wat hij heel snel kon afmaken. Hij is, geloof ik, rector van een gymnasium in Amsterdam geworden. Zo groeiden wij uit elkaar, ook later toen ik naar Indië ging en pas na 13 jaar voor het eerst met verlof terugkeerde. Hij was een sportieve jongen. Van hem leerde ik de eerste beginselen van het hengelen. Wij wandelden veel in Amsterdam en in de naaste omgeving. We wilden de hele stad kennen, van de havens tot de Jordaan, tot Amstelveen en Amsterdam noord of west. We zagen grote stukken weiland in grote

zandvlakten veranderen, waarop te zijner tijd de stadsuitbreiding zou worden gebouwd. We bezochten diverse kleine en grote musea. Onder andere de beginnende moderne schilders in een gebouw aan de Amstelveense weg. "DE ONAFHANKELIJKEN" heette dat, een naam die wij toen al niet konden waarderen. Nu nog steeds niet!

(Pag. 10) Nog steeds zie ik ze voor mij, twee grote doeken met figuurtjes als van een halmspel, maar dan als kleine, puntige piramides die het hele doek vulden. Alle in dezelfde grijsblauwe kleur. Het andere doek had dezelfde figuren maar een stuk groter. Volgens het naamkaartje stelde het eerste *de Zee* voor en het andere *de Bergen*. Het waren beiden verkrachtingen van de werkelijkheid, die in werkelijkheid mooier zijn dan wat daar ten toon werd gesteld.

De Vecht en Schiphol

Onze hengeltochten gingen tot Abcoude, Nigtevegt. Wat was de Vecht toch mooi en schoon, daar zou ik later wel willen wonen, maar toen het eenmaal later was, wilde ik niet meer aan dat vervuilde water wonen. Ook de rust was verdwenen. Langs de Ringvaart van de Haarlemmer Meer was het rustig. Daar stond een oud Fort, onderdeel van de Hollandse Waterlinie. Het fort heette Schiphol, nu weet een ieder wat dat betekent.

Uitstapjes buiten Amsterdam: Veenendaal, Gorinchem

En zo was er nog veel meer, waarbij wij dachten *in een beter bedje terecht te zijn gekomen*. Bijvoorbeeld in de zomervakantie logeerden wij altijd bij een paar oude tantes. Dan kwam er een brief met als inhoud: '*de pruimen zijn rijp*'. Zij woonden in Veenendaal in een heel oud huis met grote tuin. Er waren twee bomen, een met gele en de andere met blauwe pruimen. We mochten plukken zoveel wij wilden en zelfs in de boom klimmen. De pruimen waren inderdaad als eieren zo groot. Moeder waarschuwde altijd voor te veel, vanwege moeilijkheden met de buik, hetgeen toch steeds gebeurde. Aan het verblijf van een week was altijd een ritje met een open *landauer* verbonden, naar de berg alwaar in het *bosch* werd gepicknickt. Wij mochten dan heen of terug naast de koetsier zitten. De fietsen gingen ook mee zodat wij met de ouders mooie tochten konden maken.

Van Veenendaal gingen wij dan vaak door naar Gorinchem waar Oma⁵ woonde. Die had in de kleine tuin een moerbeiboom als leiboom langs huis en schuur. In al die vaste logeerhuizen hadden wij vaste vriendjes om mee te fietsen, vissen enz. Niet alleen stonden we uren op de ladder om moerbeien te plukken, maar ook hadden deze jongens zijderupsen die zich verpopten en waarvan wij de zijde oogstten met een soort molentje dat vroeger nog door mijn moeder was gebruikt. Zijderupsen eten uitsluitend moerbeiblad. Met hulp van haar broers die iedere dag voor vers blad zorgden en cocons afwikkelden, had zij dikwijls zoveel zijdegaren dat een goede kennis er kleine zakdoekjes van kon weven.

Glasfabriek

Vanuit Gorinchem konden mooie fietstochten worden gemaakt langs de Linge, met bezoek aan de glasfabriek waar flessen werden geblazen. Nu gaat dat allemaal mechanisch. (Pag. 11) Iedere blazer had een opgeschoten jongen tot hulp. Die kreeg de blaaspijp waarvan juist een fles was afgekomen, daarmee liep hij naar de glasoven waarin het withete vloeibare glas zich bevond. Die jongens vonden het een leuk grapje om bezoekers te plagen. Zij liepen dan met die pijp op hun schouder dicht langs je. Je schrok van de hitte die die bol gloeiend glas uitstraalde. De blazer had op zijn plaats een klein soort aambeeld staan en begon de bol kneedbaar glas over de gladde ijzeren oppervlakte te rollen totdat de vereiste lengte en dikte was verkregen door er tegelijkertijd beetje bij beetje door de pijp lucht in te blazen. Zo ontstond de fles, die van de pijp werd afgeknipt. De hulp nam de pijp weer over om in de oven te dopen voor een nieuwe druppel glas. Het was de kunst uit een glasdruppel van bepaalde grootte alle flessen even groot en hoog te maken.

⁵ Birgitta Wilhelmina Catharina Bijstra (1832-1922) x Frans van Cleef (1827-1906)

Varen en zwemmen in Gorinchem

Een andere tocht was aan de overkant van de Merwede. Eerst oversteken met de pont (een klein stoombootje met veel dek) op maandag, want dan was er altijd veemarkt in Gorinchem. In Woudrichem was Slot Loevestein altijd ons doel. Daar werd de hele geschiedenis van Hugo de Groot opgehaald en nog veel meer nare gebeurtenissen zoals spijkers waaraan sommige gevangenen zich hadden opgehangen, of dubbele muren, waarachter gevangenen waren ingemetseld! Van Woudrichem fietsten we naar Sleewijk waar de andere pont naar Gorinchem ging op het punt waar nu de grote brug ligt. Om in Brabant te mogen fietsen moest je op het belastingkantoor eerst een vergunning halen. Zonder kaart werd je beboet! Een tochtje naar Dordrecht met de grote raderboot stond ook dikwijls op het programma.

Oma kocht voor ons altijd een abonnement voor het zwembad, waarvan we vrijwel dagelijks gebruik maakten. Het bad dreef even buiten de Dalempoort in een soort zijarm van de rivier. Het water was schoon en heel helder. Het was eigenlijk een groot vlot waarop de badkamers (3 klassen) en andere ruimten waren gebouwd. Alles van hout. Onder het vlot hingen als het ware de zwemruimtes van latwerk in de rivier, zodat het water steeds werd verversd. De 1^e klas hokjes hadden een eigen badje, daar kon je kleine vissen zien zwemmen als de deur dicht was en de zon buiten goed scheen.

Fietsen

In Gorinchem leerde ik fietsen. Ik begon op een oude fiets van mijn moeder. Kinderfietsjes, zoals tegenwoordig, waren nog niet te koop. Trouwens, onze eerste fiets moesten wij uit onze spaarpot betalen, zonodig met bijpassen van thuis. Ik kocht als eerste fiets een Fongers voor F 110,-, dat was veel geld. Mijn broer wilde een Simplexfiets hebben met veel technische snufjes, zoals versnellingen, speciaal soort kogellagers, kilometerteller, elektrische verlichting. De oude fiets van mijn moeder zou nu in een museum thuis horen. Houten velgen en heel brede banden. In die tijd reden dames nog niet vaak fiets. Het was een Engels of Amerikaans fabricaat en heette *Crescent*. Dames moesten in die dagen een speciale fietsrok dragen, een onooglijk ding van zware stof, die kon gewoon niet opwaaien. Er liepen in die tijd ook kettingloze fietsen. Ik geloof dat die Acataines heten.

Wolfabriek Veenendaal

(Pag.12) Terugkomend op ons verblijf in Veenendaal. Daar bezochten we met vader de wolfabriek. De ruwe wol werd daar gewassen en geverfd. Het was in een vochtig-warme atmosfeer en het werk werd voornamelijk door vrouwen en kinderen uitgevoerd. Als 's middags de arbeid was afgelopen, gingen die mensen met hun kletsnatte kleren naar huis. Ik vond dat maar een naar gezicht, vooral als het guur en koud weer was. Het tot draden verwerken en op grote spoelen winden vonden wij wel interessant.

Treinreizen

Een ander reisdoel was dikwijls Heinkenszand in Zeeland, waar een broer⁶ van moeder notaris was. Dat was in die tijd een zeer verre reis. Tot mijn tiende jaar ging de reis met de trein, met heel veel overstappen. Van Amsterdam naar Utrecht en van Utrecht naar Rotterdam, naar Roosendaal en zo door naar Zeeland. Dat overstappen kostte veel tijd, want er waren twee spoorwegmaatschappijen waar je gebruik van maakte, nl. de H.IJ.S.M. ofwel de Hollandse IJzeren Spoorweg Maatschappij en de S.S., het Staats Spoor, die zich weinig van elkaar aantrokken als het op overstappen aankwam. Je had toen drie klassen: 1e klas met rood pluche beklede banken met zes plaatsen per coupé, 2e klasse met groen pluche en acht plaatsen per coupé en de 3e klasse met houten banken en tien plaatsen. Iedere coupé had zijn eigen deuren. De conducteurs riepen op ieder

⁶ (Christiaan Catharinus) Jacobus van Cleef (*1870 Gorinchem), getrouwd op 5-7-1906 met Auguste Adèle de Wilde (*1878 Utrecht).

station waar werd gestopt de naam van de plaats, terwijl ze bij vertrek alle deuren weer nakaken of die wel goed waren gesloten. Een bijzonderheid was in die tijd dat alle treinen, die langs Breukelen reden dus ook de sneltreinen, in Breukelen moesten stoppen. Wat was de reden daarvoor? Toen die spoorlijn werd aangelegd doorkruiste die een deel van het land dat toebehoorde aan de bewoners van het kasteel Haarzuilen. Zij hadden dat *servituut* met de Staatsspoorweg gemaakt! Tegenwoordig wordt zoiets geregeld door onteigening door de Staat zoals dat nu bij de aanleg van een nieuwe weg door het boerenland wel gebeurt, waarbij de prijs tegelijkertijd wordt vastgesteld.

Zeeland

Een verblijf in Zeeland was voor mij altijd een groot feest. Heerlijk buiten werken in de tuin met groenten en bloemen. Mijn oom kweekte zelf bloemen. De veearts was een grote vriend van mij. Ik mocht vaak met hem mee als hij naar de boeren ging met zijn sjees of naar de hoefsmid, die wel eens advies nodig had voor een of andere kwaal die de smid had ontdekt. Verder was er de dorpsmolen met het interessante raderenstel dat helemaal van hout was gemaakt. Later kwam er een oliemotor voor de dagen dat er te weinig wind was. In de Eerste Wereldoorlog verzorgde deze motor de avondverlichting in het toen nog kleine dorp. Om 10 uur 's avonds knipperde het licht dan even ten teken dat de nachtstop over een kwartier zou beginnen! Ook was er een klompenmaker die geheel met de hand klompen uit een stuk hout fabriceerde. Het leek mij een echt kunstwerk en het ging volkomen geluidloos. Later was ik eens in een klompenfabriek waar een hels lawaai de werkers doof maakten. Vanuit Heinkenszand maakten we altijd een tochtje naar de Middelburgse markt waar het grootste deel van de boeren en boerinnen met hun kinderen nog in de diverse klederdrachten liepen, met verschillende soorten kappen en hoedjes. Je kon aan de kleding zien of men katholiek of protestants was. De boerenkarren die de producten naar de markt vervoerden hadden mooie (Pag. 13) houten achterkleppen, dikwijls juweeltjes van houtsnijwerk, heel wat mooier dan het achterwerk van een tractor! Ook hier was veel vrouwen- en kinderarbeid van het personeel. Soms had het de beschikking over een piepklein huisje waarin grote gezinnen woonden. Tegenwoordig zijn die kleine huisjes vaak tot vakantiehuisjes verbouwd.

Limburg

Een grote tocht naar Zuid Limburg, voor mij een nog onbekende *bergstreek*, herinner ik mij heel goed. We deden er drie dagen over en logeerden dan meestal bij familie of vrienden. Dit keer was het een tocht met een schoolvriend die oorspronkelijk uit Limburg kwam. Wij gingen iedere dag met de fiets heuvel op, heuvel af. Heel wat anders dan in het vlakke Holland. Dronken veel Limburgs bier. Ieder dorp of stadje had zijn eigen brouwerij. Zuid Limburg was nog geen toeristisch gebied. Voor mij was het meer een stukje buitenland. Andere drankjes, een andere taal, en een ander landschap, ander gebak. Vlaaien waren nog onbekend in Holland. We gingen onder andere naar het Vierlandenpunt. Daar kwamen de grenzen van Nederland, België, Duitsland en Moresnet bij elkaar. Laatstgenoemd landje bestaat niet meer. Via een relatie van mijn vriend probeerden wij of wij ook eens mochten afdalen in een kolenmijn. Helaas mocht dat niet, daar waren wij te jong voor.

Wij woonden ook een Hoogmis bij in de Sint Servaaskerk. Een machtige ondervinding, zo vond ik. Het hele leven werd duidelijk beheerst door het Katholieke geloof. Kruizen en kapelletjes, vooral op kruispunten, waren er overal. Samen was het een soort ontdekkingsreis! In Maastricht zag je kloosterbroeders en zusters in velerlei habijt. In het heuvelachtige land maakte de Maas een heel andere indruk dan in het vlakke Hollandse landschap. De oude Maasbrug was een pronkstuk op zichzelf en je was verwonderd dat dat ding al zovele honderden jaren oud was, en al het watergeweld zolang had getrotseerd.

Amsterdam overstroming

Toen Noord Holland in 19.. door een grote overstroming werd geteisterd konden we door de kennis van de stad en de omgeving van Amsterdam, lopend of per fiets, , toch de overkant van het IJ bereiken. Want wie daar niets te maken had, mocht niet met de veerponten naar de overkant. Via de

Zeeburgerdijk (daar stond een vervallen wielervedijk), de brug over het Merwedekanaal, de schietbanen en de Oranjesluizen bereikten wij toch Schellingwoude-Rendorp. Deze ramp had tot gevolg dat de plannen voor een afsluitdijk van de Zuiderzee eindelijk tot een uitvoering kwamen en begin van de jaren dertig klaar kwamen.

Schietoefeningen

In Oldebroek was mijn vader een tijd gedetacheerd was voor de praktische cursus van het schieten. Met Moeder logeerden wij daar *en pension*. Als jongens mochten wij dat *schietgedoe* van nabij bekijken. De schietheide stond vol met allerlei doelen, geveinsde kanonstellingen, een namaakdorpje, met huizen die op planken waren afgebeeld, veel met roodgeverfde daken, een torentje en meer van dat namaakspul. En er hing vaak een observatieballon bij het zg. *Rode dorp*. Wij kregen grote veldkijzers om te zien of het beoogde doel werd vernietigd. (Pag.14) Zo zagen wij eens een oefening van de veldartillerie die de opdracht had een observatieballon neer te schieten. Het met paarden getrokken geschut kwam aanrollen. In een mum van tijd stonden de stukken in stelling. Direct werd het commando gegeven om de ballon die ongeveer in die en die richting zichtbaar was, op een geschatte hoogte en afstand neer te schieten. De batterijcommandant gaf zijn instructie aan de bedieningsploeg. De batterij bestond uit vier stukken geschut. De ploeg had inmiddels de kanonnen ingesteld op de weinige beschikbare gegevens. Toen kwam het bevel *Vuren*. Wij hadden onze kijkers al op de ballon gericht en zagen na het eerste schot een deuk in de grote blaas ontstaan waarop de grote worst neerstortte.

Autorijles in Oldebroek

Ik merkte al enkele keren op dat mijn broer steeds meer geïnteresseerd was in de techniek, helemaal toen hij de kans kreeg bij de chauffeur van de auto, die de officieren, die aan de schietoefeningen gingen deelnemen, naar en van het station bracht of haalde. Hij wilde ook zo graag eens in een auto rijden. Als de auto weer eens uit Oldebroek richting Epen ging om mensen weg te brengen en er geen officieren mee naar het schietkamp gingen, dan zou hij ons onderweg oppikken om met ons naar het hoger gelegen kampement te rijden. We gingen dus zo vroeg mogelijk voor het afgesproken uur op stap, liepen misschien wel 15 km. om zo ver mogelijk mee terug te gaan. En ja, dat kwam de Spijker-auto aan. Mijn broer kreeg dus alle technische handelingen over schakelingen enz. te zien en gelegenheid vragen te stellen. Iedere versnelling had zijn eigen hendel op de buitenzijde van de carrosserie, evenals de rem en de ballon van de toeter. De lampen waren olie- of carbidlampen. De motor werd gestart door met de hand een slinger rond te draaien. Het leek allemaal heel ingewikkeld. Alles bij elkaar, voor ons beiden was het een groot feest. De luxe sigaar van 5 cent die wij voor de chauffeur hadden meegenomen, was voor hem dan ook welverdiend in het jaar 1910.

Ik had een schoolvriendje met een rijke oom. Die meneer woonde in een groot huis op de Mokerheide, waarin thans, naar ik geloof, een vakantiehuis voor stadse bleekneusjes is gevestigd. Die oom had een auto, een *Dyon Bouton*. Als ik eens bij een neefje in Nijmegen zou logeren, zou hij oompje vragen ons op te halen voor een tochtje naar Aken of Kleef.

Vliegtuigen - 1910

In Amsterdam was er in de jaren vóór de eerste wereldoorlog veel te doen op het gebied van tentoonstellingen. Een van de grootste was de E.N.T.O.S.G. , Eerste Nederlandse Tentoonstelling op Scheepvaart Gebied. Dat was aan de overkant van het IJ. Later was daar de E.L.T.A., Eerste Luchtvaart Tentoonstelling Amsterdam. Luchtvaart was *nieuw*. De eerste dagen na de opening was er telkens een reden om in de lucht te kijken, en er werd toen voor het eerst in de avond gevlogen. (Pag. 15) Beide tentoonstellingen hadden natuurlijk onzerzijds veel belangstelling. Het was 1910 dat Jan Olieslagers voor het eerst een vliegdemostratie gaf. Hij ging op een klein veldje in de buurt van Halfweg met *het Kalfje* de lucht in. Het veldje was vrijwel geheel met een plankier belegd, want van een stuk weiland konden ze niet zo maar starten. Vóór de start stond men met natte vinger de juiste

windrichting te zoeken en zo nu en dan liet men een kinderballonnetje op om te kijken hoe snel die wind wel ging. Was een en ander iets teveel dan werd de start uitgesteld, zodat het soms uren duurde vóór er werd gevlogen. Eenmaal in de lucht werden enige rondjes gemaakt en dat was alles. Olieslager kreeg een krans om de hals en een dankwoord voor de grote moed! En dat was het met een samenstel van latjes en linnen en een gering aantal P.K.'s.

Een paar maanden later kwam een Fransman luchtacrobatiek demonstreren op een terrein achter de Oosterbegraafplaats. Omdat de zitplaatsen op het veld voor het publiek erg duur waren, zat de grote meerderheid op de dijk van de Watergraafsmeer! Je hoorde de massa griezelen als Chantaloup in vrije val naar beneden viel en weer een zucht van verlichting slaken als al die acrobatiek goed afliep.

Toen wij op de scheepvaarttentoonstelling de modellen zagen van de schepen die naar Indië voeren met de mooie hutten en daar zes weken over deden, en kort daarna op de luchtvaarttentoonstelling met vliegtuigen voor meer dan een of twee passagiers, konden wij niet vermoeden dat die schepen voor het passagiersvoer zouden verdwijnen en dat vliegtuigen met 200 tot 300 passagiers de vervangers zouden zijn, die iedere dag opnieuw de reizigers in minder dan één dag overbrengen...

Tentoonstellingen, musea

Behalve kunsttentoonstellingen in musea, concerten en dergelijke in het Concertgebouw, waren er kleinere tentoonstellingen in het Paleis voor Volksvlijt en in de grote tuin achter dat gebouw. Dit vierkante oppervlak was aan drie zijden omringd door de Galerij, waarin luxe winkels waren gevestigd. Ik herinner mij zo'n tentoonstelling waar binnen en buiten gewoond werd door negers, Chinezen, Indianen en Oosterlingen uit diverse landen en eilanden van de wereld, ieder in een huis ingericht naar eigen landgebruik.

Ook een grafische tentoonstelling met alle toen bestaande machines had mijn interesse. Het gebouw zelf had een groot toneel, waar de grote Louis Bouwmeester triomfen vierde, met o.a. de *Koopman van Venetië* en dergelijke grote stukken. Later was een veelgeliefde zoon, de jonge Louis er met prachtige operettes en revues. Het is jammer dat dit markante gebouw door brand geheel werd vernield. Sarphati, de man, die Amsterdam allure wilde geven, gaf de stoot met het ontwerp en het bijbehorende Frederiksplein met fontein. De Sarphatistraat, Amstel Hotel, Weesperplein kwamen allemaal uit zijn brein, evenals de rustieke brug die de beide oevers met elkaar verbond.

Dierentuin Artis

In Artis, waarvan mijn vader lid was geworden, brachten wij dikwijls de tijd door samen met een vriend wiens vader ook lid was. Die vriend had o.a. ontdekt dat boven de stallen van de wereldrunderen en boven de kooien van de grote roofvogels een soort Indisch museum bestond. Op regenachtige vrije dagen brachten wij daar vele uren door. Je zag er nooit een sterveling terwijl het toch een voorloper was van het Tropenmuseum. Dit werd door de rijke Cremer – de man die de bekende Deli-tabaksaanplant tot bloei bracht - gefinancierd. Hij vond die Artiscollectie maar een bedroevend voorbeeld van al wat het uitgestrekte en zo uiteenlopende land vertegenwoordigde. Na al wat ervan in Artis te zien was, was ons beider lust om ooit in dat land te gaan werken duidelijk gegroeid. Beiden zijn wij er later werkzaam geweest.

Wat de fauna in Artis betrof waren wij het meest geïnteresseerd in de uren van de voeding van bijvoorbeeld de roofdieren, de zeeleeuwen, de nijlpaarden. Het bijbehorende aquarium bezochten wij dikwijls. Het was ook de tijd van Jac. P. Thijssen die het Naardermeer met succes wist te behouden. De spoorlijn die er dwars doorheen loopt, heeft nog geen enkele vogel doen besluiten naar een ander oord te verhuizen. Dit in contrast met tegenwoordige plannen voor de ontwikkeling in ons land die worden tegengehouden omdat bepaalde dieren daardoor uit onze fauna zouden verdwijnen.

Middelbare school en opleiding

(Pag. 18) Wat ons beider schoolleven betrof, er waren grote verschillen. Wiskunde en natuurkunde waren voor Wim een hobby, voor mij een soort raadsel. Ik had veel interesse voor aardrijkskunde en geschiedenis, hoewel dat laatste erg afhing van de leraar, of hij bv. alleen op jaartallen belust was, of een andere die er een boeiend verhaal van wist te maken. Mijn talen waren middelmatig hoewel ik zeer goed was in onze eigen taal, maar wiskunde bleef een struikelblok. Daardoor haalden wij beiden de eindstreep niet tot groot verdriet van onze ouders, waardoor er van verdere studie geen sprake was. Eindexamen van de 5-jarige HBS was haast overal een vereiste, zoals voor mijn broer de M.T.S. en de Middelbare Landbouwschool in Deventer (voor de tropen of Wageningen dat toen nog Middelbaar heette). Wij moesten dus terug! Dat was een bittere pil voor onze ouders. Wim ging zodoende naar de Lagere Elektrotechnische school in Amsterdam, terwijl ik terugging naar de Lagere Tuinbouwschool in Aalsmeer, maar voor beide scholen moest je eerst een jaar praktisch werken. Wim ging bij een groot installatiebedrijf aan de slag en ik op een grote kwekerij in Aalsmeer, de *Gebr. Tas en Zonen*. Dat jaar stage verliep voor ons beiden heel prettig en het was zeer goed voor de omgang met personeel, zodat wij onze studie konden voortzetten in de theorie en de opleiding in de vereiste twee jaar vlot konden beëindigen. Graag had ik zelf een bedrijf willen oprichten, maar kapitaal daarvoor was niet beschikbaar en mijn gedachten aan de tropen bepaalden toen mijn verdere leven. Hoewel de Suikerschool in Amsterdam ook vijfjarige HBS eiste, werd Wim na het toelatingsexamen toch aangenomen omdat zijn chemische en technische kennis zo groot was. Zijn eindexamen was zo goed dat hij als nummer twee van de klas eindigde.

5. Eerste Wereldoorlog 1914-1918

Oorlog

Over de laatste jaren in Amsterdam heb ik mijn persoonlijke ervaringen beschreven, maar over de Eerste Wereldoorlog die woedde van 1914 tot 1918, hoe die in Nederland verliep met de diverse beperkingen die de oorlog met zich meebracht, is nog niet veel gezegd.

Oorlog uitgebroken tijdens fietstocht naar Rooden

De meest avontuurlijke fietstocht met mijn broer was in 1914 naar Rooden. 's Nachts om 12 uur stapten we achter het Centraalstation op de boot naar Lemmer. Het was een heerlijke zomernacht, en wij besloten op dek te gaan slapen. Er was nog een persoon aan dek, een Duitser. In de nachtelijke conversatie lieten wij ons beste H.B.S.-Duits horen. Vreemde landen werden in die tijd nog niet veel bezocht. Antwerpen, Brussel en Parijs werden toen hoofdzakelijk door de gegoeden bezocht, evenals reisjes langs de Rijn. Vakanties waren beperkt tot eigen land en dan meestal beperkt tot vaste bestemmingen. Op de reis naar Rooden stapten wij omstreeks 6 uur aan wal, reden door het onbekende Gaasterland en langs diverse meren. De drukke watersport in dat 'verre' land bestond nog niet. We waren verbaasd toen wij de 'stad' Slooten binnenreden en haar weer direct achter ons lieten. In de middag was de ruim 100 km. tocht voltooid. Mijn oom⁷ was daar burgemeester en woonde in een mooi oud huis aan de prachtige Brink. Het was een echt mooi dorp nog zonder forenzen uit Groningen en Assen. We logeerden er nog geen week toen we te horen kregen dat er oorlog tussen Frankrijk en Duitsland was uitgebroken. We moesten terug naar Amsterdam want niemand wist wat er allemaal zou gebeuren. Contact werd opgenomen met Moeder die in Doorn logeerde. Dat duurde vele uren, want alle militaire gesprekken kregen voorrang. Moeder vertelde mij dat vader ergens in Purmerend was ingekwartierd. Dus moesten wij ook maar naar Doorn komen. Met de stoomtram die Rooden met Groningen verbond reden wij naar het station, waar het druk was van de vele mensen die op moesten komen voor de Dienst. Wij moesten wel vertellen waarom wij als kinderen op reis moesten gaan, zodat wij toch de reis naar Utrecht konden maken. Eten en drinken was er onderweg niet te krijgen en uiteraard waren wij daar niet op voorbereid. Herhaaldelijk moest de trein stoppen, want de dienstregelingen klopten natuurlijk niet door al het militaire vervoer, zodat wij pas 's avonds om 11 uur in de Domstad arriveerden, te laat om nog door te fietsen naar Doorn. Mijn broer vroeg aan een politieman waar wij het best konden overnachten. Hij gaf de opdracht aan een collega om ons af te leveren in een klein hotelletje en uit te leggen hoe onze situatie was. Het werd netjes geregeld en om 10 uur de volgende morgen was onze avontuurlijke reis beëindigd.

Duitse inval in België en Frankrijk

Met veel militair vertoon werden de forten in de buurt van Luik vernietigd. Dat waren pantserforten van staal en beton met zwaar geschut. Krupp uit Duitsland had deze forten zelf geleverd en wist dus precies wat nodig was om ze te vernietigen. Ze hadden in het geheim extra zwaar geschut ontworpen, waarvoor al lang van tevoren zware platforms van beton waren gemaakt. Het ging om een kaliber van – naar ik meen – 40 of 45 cm, hetgeen toen nog niet bestond. Afstand en hoeveelheid kruut hadden de Duitsers zo precies berekend, dat de schoten precies de dikke stalen koepel doorboorde en de Belgische stukken geschut niet meer konden terugschieten. Zo konden de Duitsers eenvoudig Noordoost Frankrijk binnentrekken. Een groot deel van hun leger kon snel de kust bereiken om van daaruit Frankrijk in de tang te nemen. De Belgen en Fransen wisten wel achter een nieuw front bij het IJzerdal stand te houden. In het Oosten sloten de Fransen in de omgeving van Verdun de doorgang af, zodat de weg naar Parijs versperd werd en de Duitse tang zich niet kon sluiten. Aan beide zijden werden zware gevechten geleverd. De vele grote oorlogskerkhoven in die

⁷ Onwaarschijnlijk dezelfde (Christiaan Catharinus) Jacobus van Cleef (*1870 Gorinchem) als de latere notaris in Heinkenszand. Maar misschien bedoelt hij hier een oudoom.

omgeving getuigen daar nu nog van. De oorlog liep vast in loopgraven met kleine stellingen op heuveltoppen die allemaal een nummer droegen en die voortdurend van eigenaar verwisselden.

Het front

Veel winkeliers in de steden (vooral sigarenwinkels) hadden in hun etalages grote kaarten hangen van het oorlogsfront waarop dagelijks met kleine vlaggetjes en speldjes de veranderingen werden aangegeven. Als er eens een loopgravenlinie werd gebroken dan lag daarachter alweer een nieuwe klaar. Dreef men de Duitsers even terug dan nestelde men zich weer in de oude. Het was voor de soldaten een hels bestaan in de modder en de drek met dag en nacht de mogelijkheid van een plaatselijke aanval. Ook de Duitse verwachting van een snelle overwinning begon daaronder te lijden. Men besloot toen de oorlog met zwaar geschut over een groot front te gaan voeren. De aanvoer uit Duitsland naar het oostfront was het dichtst bij huis. Dagenlang bulderde het geschut om een groot terrein achter de loopgraven onbewoonbaar en onbereikbaar voor verdedigers te maken. Tot in Holland was die voortdurende dreun van het massageschut te horen. De Fransen en Engelsen vreesden een doorbraak. Maar de generaals Joffre en French charterden alle auto's en taxi's uit Parijs om manschappen en materiaal uit de reserves in het zuiden naar het front te brengen. Bovendien hadden de Engelsen of de Amerikanen in die tijd de tank ontworpen en beschikbaar gekregen.

Schaarse producten

Er was geen thee en koffie. Ook toen al waren veel voedingswaren op de bon en werd er eenheidsbrood, worst of zeep geleverd, of surrogaten voor thee of koffie, zoals eikelcacao en cacaodoppen in plaats van thee. Voor alles waren er bonkaarten nodig in de oorlog, voor brood, vlees, boter, steenkolen, elektriciteit, en de gastekorten veroorzaakten sper-uren.

Behalve de al genoemde namaaketenwaren kwam ook de tabaksindustrie met gebrek aan de goede tabakken uit het Verre Oosten en uit Zuid Amerika te zitten. De tabakscultuur rond Amerongen, die al vele jaren stillag wegens de veel mindere kwaliteit dan de genoemde tropische soorten, werd weer hersteld. De grote droogschuren bestonden nog en de bevolking was het oude beroep blijkbaar nog niet vergeten.

Alles wat niet verkrijgbaar was zonder bon werd *zwart* verkocht tegen woekerprijzen. Men sprak toen niet van *zwart geld* maar van '*oorlogswinst*' (OW). Mensen die op die manier veel geld maakten, werden *OW'ers* genoemd. Ik kon nog wel eens meel of een goed stuk vlees van vriendjes uit de Haarlemmermeer meenemen in mijn schooltas, want die tassen werden op het station nooit gecontroleerd.

Energie, gas, elektriciteit

De kwaliteit van steenkool was zeer slecht, veel gruis en weinig antraciet die juist nodig was in de z.g. vulkachels die 's nachts moesten doorbranden. De grove cokes gaven veel sintels die de roosters verstopten waardoor de kachel doofde. Wij moesten daarom van dat fijne gruis een soort briketten maken met behulp van krantenpapier dat versnipperd en geweekt in water tot een dikke pap werd gevormd die gemakkelijk met het kolengruis vermengd kon worden. Die brei moest met de handen tot ballen worden geperst. Je handen waren daarna bijna niet schoon te krijgen met de oorlogszeep.

De gasfabrieken die het stadsgas stookten kregen ook te weinig steenkolen om aan de vraag te voldoen. Daarom werden voor gas voor verwarming of verlichting sper-uren ingesteld; door de druk te verminderen kon het gas niet stromen. Mijn broer Wim had iets verzonnen om toch gas in huis te krijgen. Met een stuk binnenband van een fiets en een paar ventielen maakte hij een zuigperspomp, net als een waterpomp. Daarmee kon toch op elk moment gebakken of gelezen worden.

De straatverlichting – op gas - die niet kon worden gemist werd in korte tijd omgebouwd naar elektrisch. In grote steden bestond de verlichting in het centrum al uit elektrische booglampen. Die kostten minder gas dan de ouderwetse gasverlichting. Zo verdween dus de baan van de

lantarenaanstecker, de man die vroeger met een gloeipit op een stok alle straatlampen aanstak en de volgende ochtend weer doofde. Een onmisbare figuur die aan het eind van ieder jaar met zijn kaartje voor Kerst en Nieuwjaarswensen kwam en voor wie iedereen graag wat over had. (Pag. 2b)

Ook de woningverlichting werd overal met spoed van gas naar elektriciteit omgebouwd, hetgeen je verlostte van het vervangen van die ongelukkige gasgloeikousjes die bij de minste aanraking of trilling in zwijm vielen.

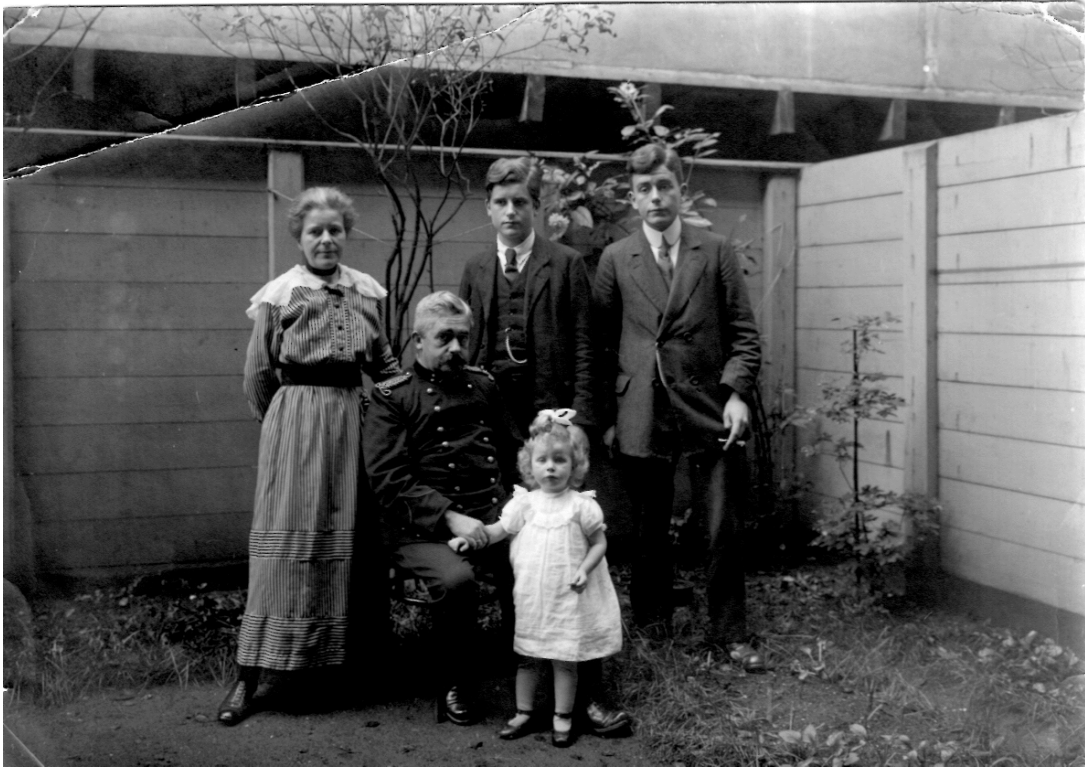

Foto 8. Catharina en Constant Alewijn met hun kinderen Frans, Wim en Sophia in oktober 1917.

Oorlog in het nieuws

Overigens bemerkte men maar weinig van de oorlog en de bijbehorende ellende, behalve via het nieuws uit de couranten. Radio en televisie bestonden nog niet. De stemming onder de bevolking was, geloof ik, eerder pro-geallieerd en anti-Duits. Rotterdam, dat economisch sterk van Duitsland afhankelijk was, was zover ik mij kan herinneren meer pro-Duits. Amsterdam met een grote Joodse bevolkingsgroep stond aan de andere zijde. De *Telegraaf* had bijvoorbeeld steeds fraaie spotprenten van de Duitse keizer en diens zoon. De Duitsers waren namelijk onverwacht België binnengekomen en hadden daar veel burgers gedood. Dat had een storm van kritiek opgeleverd en deed velen besluiten naar Nederland of Noord Frankrijk te vluchten. Daar werden ze grif ontvangen en kregen overal onderdak. De vluchtelingen ervoer men als een nieuw probleem, want men had gedacht dat deze vlucht maar voor korte duur zou zijn, maar dat viel tegen. Er werd toen in de omgeving een groot vluchtelingenkamp voor de Belgen opgericht dat tot het einde van de oorlog bleef bestaan.

Bloemenhandel tijdens 1^e wereldoorlog

Beide oorlogvoerenden legden Nederland beperkingen op wat betreft leveranties aan hun tegenstanders. De grenzen bleven dicht zodat je ook geen kans had om het halve jaar tussen de twee leerjaren in het buitenland te gaan werken. Aalsmeer had vóór de 1^e Wereldoorlog al een grote bloemenexport. Aalsmeer exporteerde ook naar Rusland waar vroeger in de winter in Petersburg en Moskou grote feesten werden gegeven. Behalve Franse, Duitse en Engelse handelscorrespondentie kon je er ook Russische handelscorrespondentie leren van een echte Rus (Russisch was echter niet verplicht). Aalsmeerse kwekerszonen en dochters van grote kwekers deden er veelal wel aan mee.

De export bestond hoofdzakelijk uit sering en prunussen die in kassen onder hoge temperaturen midden in de winter in bloei werden getrokken. De bloemtakken werden in lichtgewicht houten kistjes verpakt, iedere tak in vloei papier plus nog een laag krantenpapier. Ze waren met de trein in twee dagen over en brachten daar enorme prijzen op. Toen deze handel door de oorlog stopte, was dat voor Aalsmeer een enorme strop.

Smokkel en grens met elektrisch hek

Verkeer tussen Duitsland en Nederland was niet mogelijk. De hele grens was door een hoog prikkeldraadhek afgesloten, tegen smokkelaars, spionnen en vluchtende mannen die probeerden om de oorlog te ontlopen. Langs de Duitse grens werd veel gesmokkeld en daarlangs ontvluchtten veel Duitsers het oorlogsland. Dat deden ook veel rijke Duitse Joden en jonge mannen om aan de dienstplicht te ontkomen. Om dit te verhinderen of te bemoeilijken hadden de Duitsers een hoge prikkeldraadversperring gebouwd die onder stroom stond. Veel mensen zijn aan die gevaarlijke draden gedood en blijven hangen. Ook hazen en konijnen en ander wild of gevogelte waren slachtoffer.

Verkeer over de grenzen was praktisch onmogelijk. De Duitse duikbootoorlog bracht menig Nederlands schip in gevaar. De wekelijkse scheepsverbinding tussen de Oost en de West stond stil. Van beide partijen werden er artikelen verboden die niet mochten worden geleverd. Beide partijen verschoven hun oorlogsvloten geregeld. Uit angst voor spionnen werd soms uitvaren verboden. Als men een vergunning tot uitvaren had gekregen werd soms de lading onderzocht in een neutrale haven, zoals Lissabon, Algiers of Tunis. Tenslotte werd het Suezkanaal gesloten en de schepen moesten om de Kaap varen.

Vertrek Wim naar Indië - 1918

Ik beschreef hoe mijn broer tegen het einde van de oorlog naar Indië wilde reizen om op Java in de rietsuiker te gaan werken. Daar zat men als het ware te springen om nieuw personeel. Maar de Eerste Wereldoorlog was aan de gang, zodat Wim niet naar Indië kon vertrekken. Tegen het einde van de oorlog (eind 1918) liet de Regering de mensen die naar [Indië wilden vertrekken] vrij van dienstplicht zodat Wim in voorjaar van 1918 na sollicitatie mocht vertrekken. De hevige duikbootoorlog maakte die reis echter wegens gevaar en tijdsduur zeer ingewikkeld, maar de suikermaatschappijen vonden dat geen bezwaar, en organiseerden die reis dan via Amerika en Japan. Het vertrek van de *Nieuw Amsterdam* vanaf Rotterdam werd telkens uitgesteld, zodat mijn broer twee keer onverrichterzake terugkwam naar huis. Het derde afscheid was echter het definitieve en zijn reis tot Amerika verliep zonder incidenten. Voor al die jonge mensen was deze wereldreis als een droom na zoveel beperkingen voor Nederland in de vier oorlogsjaren.

6. Opleiding tot teler - 1917

Stage bij kweker in Aalsmeer

Nu pak ik de draad weer op over mijn plannen om in de landbouw, hier in Nederland of in het Verre Oosten, werk te zoeken. Aalsmeer als startplaats leek mij het beste. Ik kreeg via een connectie een adres van een kwekerij waar ze graag jongelui hielpen om de grondbeginselen van de landbouw in vele richtingen te leren kennen. Hij bracht mij naar een groot bedrijf – de *gebroeders D.J. Tas en Zonen*. Na de grote vakantie van 1917, eind augustus ben ik daar begonnen. Ik bleef thuis in Amsterdam wonen, dus het was iedere dag vroeg op om per fiets naar het station Amstelveen te rijden, met dat bellende boemeltje naar Aalsmeer te reizen en daar na een flinke wandeling op mijn werk te komen, waar ik omstreeks 8 uur moest beginnen. De Uiterweg was een soort fietspad met diverse hoge bruggetjes met links en rechts een diepe sloot waarop vele zijsloten uitkwamen die de begrenzing van elk zogenaamd erf uitmaakten. Aan de wegkant lagen de woonhuizen van de kwekers. De erven konden bereikt worden via een draaiplank over de sloot. Moest er een praam (lage platte boot) door, dan stootte die met zijn neus de plank open. Aan de wegkant van de sloot lag een lange stok met haak zodat je de brug weer dicht kon trekken.

Het bedrijf werd gerund door vier broers. Een was mijn baas en de eigenlijke leermeester. Kennis wist hij inderdaad op een heel prettige manier over te brengen als je met een of ander werkje bezig was. Mijn baas wachtte mij op en bracht mij naar (Pag.19) de zogenaamde schaftplaats, waar de andere werkers hun ochtendbrood zaten te verwerken. Die waren n.l. al vanaf 6 uur aan de gang. Na gezegd te hebben dat dit de nieuwe medewerker Frans was en dat hij hoopte dat we prettig met elkaar zouden werken, gingen we naar de kantoorsschuur waar de pas geoogste bloemen in grote potten stonden. Daar leerde ik de andere drie bazen kennen. Hij bracht mij naar een kas die vol stond met Amerikaanse anjelieren, grootbloemige die juist in de vraag kwamen. Om één grote bloem op een steel te krijgen moesten alle andere knoppen geregeld worden verwijderd. Dat noemde men *pluizen*, een systeem dat bij vele soorten bloemen werd toegepast. Met je nagel moest je de concurrenten wegnippen. Het was geen zwaar werk maar je voelde op den duur dat het halfgebukt staan toch vermoeiend was, zodat je blij was als er omstreeks half elf een bel rinkelde. De jongste knecht haalde een keteltje koffie bij de baas met voor ieder een zoete babbelaar. Oude Piet Spaargaren die als meesterknecht door iedereen werd erkend, zorgde voor de goede gang van de werkzaamheden, verdeelde de koffie en gaf het sein wanneer de koffietijd te lang duurde. Om 12 uur ging het gehele personeel naar huis om te eten. De meesten woonden langs de Ringdijk van de Haarlemmermeerpolder, zij kwamen met kleine roeiboortjes want alle erfsloten kwamen uit op de Ringvaart. Ik zelf nam altijd een paar boterhammen mee en kreeg van de bazin een kannetje koffie.

Vissen

Als de maaltijd afgelopen was, ging ik dikwijls hengelen. Er was nog schoon water en vis was er genoeg. Ik stroopte ook wel paling in takkenbossen. Je maakte dan een stevige takkenbos, stak daar een stevige tak doorheen en stak de bos daarmee onder water vast op de bodem. Na een paar dagen ging je dan met een roeiboortje de bos voorzichtig boven water halen en gooide die met een snelle beweging in de boot. Dan vielen er wel enige palingen uit hun schuilplaats en ik verzamelde die in een kleine kaar die ik inmiddels had gekocht. In een dag of tien had ik dan wel een maaltje aal om mee naar huis te nemen, hetgeen in de oorlogstijd met *vleeschloze* dagen een goede aanvulling was.

Allerlei sierteelten in Aalsmeer

Het werk bleef zeer afwisselende en interessant, want de firma had veel diverse en aparte cultures. Veel kwekers hadden hun eigen specialiteiten. Het aanbod op de veiling veranderde voortdurend. Centrale verwarming in plaats van grote kachels werd meer en meer algemeen.

In het begin van de herfst werd een veld lelietjes van dalen gerooid. In de wortelkluit zitten de knoppen voor de groei en bloei die normaal in het voorjaar uitlopen. In deze bloeineuzen zit de

aanleg van de bloei verborgen. Dunne neuzen maken alleen maar blad. De hele berg wortels werd in een paar dagen gesplitst in bloei- en bladneuzen. De bloeineuzen werden dan met vochtig mos in speciale kisten verpakt, naar het Vriesveem in Amsterdam verzonden waar ze werden ingevroren. In december kwamen ze dan weer terug om te worden uitgezet in een warme kas, zodat met de Kerstdagen bloeiende lelietjes konden worden geleverd.

In het najaar werden de seringenstruiken met een grote kluit opgegraven, in een zwaar verhitte kas gezet waar de takken voortdurend met een spuit werden natgespoten. Er heerste daar dan een temperatuur van 90 graden Fahrenheit vochtige warmte. Als het ware tropisch. Weldra begonnen de toppen uit te lopen en na bepaalde tijd kwamen dan de bloemen uit de knop. Ook Prunus en Rhododendrons werden op die manier tot bloei gebracht, midden in de winter.

Behalve naar eigen land ging veel van deze bloemen naar de hoofdsteden van onze buurlanden. In de herfst kwam er een schuit met z.g. Belgisch goed uit de omgeving van Gent, waar veel azalea's en palmen werden gekweekt. Duizenden kluiten, groot en klein allemaal door elkaar, waarvan er bij sommige een naam en kleurkaartje hing, werden in een paar dagen door de hele personeelsbezetting gesorteerd. Iedere soort heeft zijn eigen bladvorm en deze werden in een warme kas gezet, om met de feestdagen en gedurende de rest van de winter in bloei te worden getrokken.

Een andere speciale cultuur waren de varenplantjes in diverse soorten. Oude Piet was daarin de specialist. Kistjes met een heel fijn grondmengsel maakte hij klaar en bezaaide die met die stuifijne varensporten. Na verloop van tijd ontwikkelde zich een soort mosachtige groei, die met een houten spateltje in kleine stukjes werd verdeeld en overgeplant, weer in kistjes met een fijn grondmengsel, netjes op rij. Hierin bleven ze enige weken totdat zich uit dat mos een blaadje ontwikkelde. Dan werden ze weer verspeend in bakjes om de plantjes meer ruimte te geven om zich te ontwikkelen tot piepkleine varentjes, die dan in kleine potjes werden overgeplant. Dat werk gebeurde in een koelere kas. Daar bleven verkoopbare varentjes van ± 20 cm hoogte staan. Dit bedrijf ging het hele jaar door zodat er steeds materiaal in diverse stadia beschikbaar was.

Van teeltpraktijk naar theorie en diploma

Mijn stagejaar ging snel voorbij. Ik werd niet gespaard. Zwaar of licht werk of schoon of vuil werk, alles deed ik mee met de overige zes werklieden, jong en oud. Iedere dag was er weer een ander soort werk, in de kassen of buiten.

Ik had er geleerd wat je met allerlei gewassen kon doen en hoe je economisch moest werken om alle acht kassen het gehele jaar door bezet te houden. Ik kon nu overgaan en worden toegelaten tot de theoretische studie van september tot maart. Voor het tweede halfjaar moest ik dan weer praktisch gaan werken. Dat deed ik in Naarden op een vruchtboom- en rozenkwekerij. Daar werd ik meer als een goedkope wiedz- en schoffelwerker misbruikt, terwijl ik had verwacht daar het oculeren en copuleren vlot onder de knie te krijgen. Hoe dan ook, nu kon ik de theorie afmaken en het begeerde diploma verwerven. Daarmee verviel tegelijk het uitstel voor mijn dienstplicht.

7. In militaire dienst

Dienstplichtkeuring

Voor de dienstplicht moest ik me in Haarlem melden. Met een 50-tal lotgenoten werden we in twee groepen verdeeld en afgemarcheerd naar het station onder leiding van een sergeant. Mijn groep vertrok het eerst en ging door naar Beverwijk. Na een mars van een half uurtje leverde de sergeant ons af op Fort Velsen, gelegen aan de oever van het Noordzeekanaal. Na een lichte keuring werd ons gevraagd of we verder wilden gaan als dienstplichtig officier, onderofficier of als gewoon soldaat.

Militaire dienst – eerste paar dagen

Ik koos voor onderofficier, want dan kon je er – als je een baan in de tropen zocht - nog tussenuit stappen, evenals een gewoon soldaat. De dienstplichttijden waren dan resp. 7 of 9 maanden, maar die moest je achterelkaar uitdienen. Als onderofficier verdiende je in alle geval veel meer, namelijk ruim 100 gulden waarmee je in die tijd heel wat kon doen. In het fort lag je met twaalf man in een kille betonnen kazemat op een stromatras, welke de eerste dagen bijna bolrond was maar na een paar dagen een heerlijke, warme slaapplek werd. Verwarming was er niet. De dienst was niet zwaar. Behalve de kapitein en een luitenant die beiden in Beverwijk woonden, waren er vier beroepsonderofficieren, vier korporaa's. Een van deze laatsten was de kamercommandant die voor de orde en netheid verantwoordelijk was. Boven je bed hing een kastje waarin je niet alleen je privéspullen kon opbergen maar waar ook overdag je deken en laken model-gevouwen lagen.

De volgende dag moesten wij eerst naar de *foerier* om je kleding te passen. Tuniek en pantalon, een stel ondergoed, kepie en kwartiermuts met een rood kwastje en *putties* [=gamaschen]. Verder een zakje bevattende naald en draad en reserveknopen, een groot zakmes en twee paar schoenen en sokken. Verder kaki zakdoeken, lepel, mes en vork. Terug naar de kazemat moesten we ons model aankleden en zou er een hoornblazerse in *aantreden* worden geblazen. Alles moest op een vaste plek in het kastje worden gelegd, en in de loop van de tijd stond dat enige malen aan inspectie bloot. Fout of slordig kon met kamerarrest worden bestraft. En zo stond na verloop van een uur het *zootje ongeregeld* als militair aantreden.

De korporaal had bij dit alles de leiding, hij moest ook een geheel maken van de kamer met twaalf zo verschillende individuen. Vooral de temperaturen in de slecht geventileerde kazematten gaven nogal eens onderlinge moeilijkheden. Ramen en deuren sloten vrijwel hermetisch, wat in oorlogstoestand natuurlijk zo moest blijven. Als de bezetting veel hoger lag zoals tijdens de oorlogsjaren, lagen er tweemaal zoveel mensen in een kamer.

De volgende dag kwam de meester sergeant-geweermaker de uitrusting vervolmaken met een karabijn, bajonet, koppelriem en patroontas. Tevens, zo instrueerde hij ons, zou het onderhoud van deze spullen geregeld worden gecontroleerd onder dreiging van meer of minder zware straffen.

Ochtendappèl en kuchie

Nadat het hoornsignaal voor *opstaan* om 6 of 7 uur had geklonken moest de korporaal er voor zorgen dat langslapers onmiddellijk opstonden op straffe van een of twee dagen kwartierarrest, hetgeen betekende dat je dan na de dienst 's avonds niet mocht uitgaan. Voor velen die gewend waren aan langer slapen was dat vaak een probleem. Met je blikken waskom ging je naar de koude waszaal. En als je dan terugkwam lag er een *kuchie* op je brits dat je in de eetzaal moest opeten. Daar werd dan tevens een plakje boter van de plank uitgedeeld en thee geschonken in een emailen drinkkroes die ook bij de uitmonstering behoorde. Voor beleg en suiker moest je zelf zorgen. Het ontbijt was op een sein van de hoornblazer; het *ochtendappèl* was om te zien of iedereen aanwezig was. Daarop werd de dienst van de dag bekend gemaakt, zoals het leren van de *rangen en standen* met de daarbij behorende rangtekens die op grote kaarten waren uitgebeeld. Tevens leerde je hoe je een meerdere moest groeten door te salueren, je leerde te marcheren met de bijbehorende bevelen, je leerde rapport uitbrengen aan de bevelvoerende. Ook leerde de kamercommandant je hoe je met

je wapen moest omgaan en hoe dit te onderhouden. De meester-geweermaker bleef daarvoor enige dagen op het fort want die had zijn werkplaats in Amsterdam. Na een paar dagen controleerde hij dan je kennis. Zaterdag kreeg je dan je *tractement* en een reispas voor de trein heen naar huis en voor terug op zondagavond 12 uur.

Na ongeveer twee maanden hadden wij blijkbaar voldoende van het militaire zaken geleerd en zouden wij in Amsterdam de opleiding tot onderofficier afmaken.

Officiersopleiding op Fort Velzen

Baden op het fort was niet mogelijk. We moesten daarvoor een keer per week naar Beverwijk marcheren, waar de hele club in het volksbadhuis onder de douche ging. Het was inmiddels winter geworden. Stonden we te lang onder de warme douche dan werd er geroepen *afspoelen*, en tegelijk zette de badhuisbaas de koudwaterkraan open wat, gezien de daarop volgende reacties, niet werd gewaardeerd.

Het bleek dat slechts vier man zich voor een verdere opleiding hadden opgegeven, want bij de opleiding hoorde ook het geven van commando's. Wij moesten zodoende met zijn drieën de rest van de troep drillen, zoals om goed te marcheren. Dat leverde soms wel eens kritiek op van je lotgenoten. Ook moesten wij onze kennis over onderhoud en gebruik van het geschut van de vestingartillerie aan de rest van de troep overbrengen. Bij het avondappèl moesten wij de troep leren netjes aan te treden en daarna te rapporteren aan de kapitein wie en waarom niet present waren, bijv. wegens *ziekte* of *verlof*. Als alles gedaan was, gaf je het bevel *ingerukt mars* en dan moesten we allemaal aardappels gaan schillen.

Dat gebeurde binnen in de grote inkomsthal. Het was daar koud en tochtig en de geluiden in die kale betonnen ruimte en de gebrekkige verlichting maakten dat werkje bij iedereen zeer gehaat. We zongen dan smerige soldatenliedjes om de stemming erin te houden. Met een lotgenoot had ik het geluk dat wij het toezicht over de bibliotheek kregen. Tijdens de vier oorlogsjaren was deze vrij groot geworden. We haalden er kapot gelezen boeken uit en mochten nieuwe boeken in Beverwijk gaan kopen. Met de luitenant moesten wij overleg plegen over het biljart in de kantine dat ook in die vier jaar veel onderhoud had gemist. En zo ontsnapten wij aan de aardappelschilteurreur.

Nog iets over de kanonnen. Fort Velzen was eigenlijk een z.g. pantserfort. Er waren twee grote stalen geschutkoepels waarin vier grote kanonnen stonden opgesteld die in tijden van oorlog de haven en de rede van IJmuiden moesten beschermen. Met die bescherming behoeften wij ons gelukkig niet te bemoeien, dat moesten de beroepsmilitairen voor hun rekening nemen. (blz. 22)

Naar Amsterdam als officier in opleiding

Op een morgen kregen wij drieën de order ons in Amsterdam te gaan melden. Daar zou de opleiding verder gaan, tegelijk met jongens uit andere garnizoenen. Hoe dat geregeld was, kan ik mij niet meer herinneren want we moesten al ons hebben en houwten meenemen. Autotransport bestond nog vrijwel niet. Toen wij 's avonds op de grote zaal kwamen was er al een bed voor ons bestemd en lagen alle spullen al netjes in de kastjes en hing ons geweer op zijn plaats. Op de grote *chambres*, waar wel verwarming was, waren wel 30 à 40 bedden. Allemaal bestemd voor de opleidingsschool, dus er waren veel vreemde gezichten met wie we kennis moesten maken. Te veel om allemaal te onthouden, wie en wat ze waren en waar vandaan. Er heerste een beetje een onzekere sfeer. Wat zouden de komende maanden ons brengen? Eén man viel wel op met zijn spontane grappige antwoorden en zijn parodie in woorden en bewegingen over militaire toestanden, van korporaal tot kolonels alsof het clowns, dierentemmers of trapezeartisten waren en dat veranderde de onzekere sfeer sterk. Het was alsof hij een circusbevolking regisseerde om rustig samen te werken. Zijn naam zei niemand iets. Hij was zo ongeveer rond de 20 jaar, zoals wij allemaal. Later horen wij meer van hem.

Heel benieuwd was eenieder wie zijn beide *slapies* zouden zijn, dat zijn de jongens die de bedden links en rechts bevolken. De ene bleek een tuinderszoon uit Haarlem te zijn, de andere een havenarbeider uit Amsterdam, beiden handige en sterke maten. Dat bleek ook tijdens de opleiding.

Ze konden flink aanpakken zonder zich te drukken om te helpen als er iets extra's moest gebeuren. Zo waren er vogels van diverse pluimage.

(Pag. 23) 's Middags kwam de sergeant-majoor opdraven, die ons had te vertellen hoe we ons in en om de kazerne en in de stad hadden te gedragen. Er zouden niet alleen verwachte inspecties worden gehouden, maar ook stille inspecties met mogelijke gevolgen. De straffen bestonden hoofdzakelijk uit het inhouden van avond- of nachtverlof voor één of meerdere dagen. Bij avondverlof was vereist dat je om 10 uur thuis was, bij nachtverlof om 12 uur 's nachts. Op de zaal moest altijd een kamerwacht aanwezig zijn om te zorgen dat alles er steeds model bijlag, dat de orde en rust gehandhaafd bleef en dat er geen vreemden rondliepen. Kwam er een officier op de kamer dan moest hij roepen *orde, geeft acht*. Iedereen moest dan voor zijn bed staan, zodat gecontroleerd kon worden of ieder op tijd binnen was. En zo gebeurde het eens dat hij de kamer kwam controleren terwijl de hele troep buiten was. Hij constateerde dat er diverse *wolletjes*, dat zijn je lakens en dekens, niet netjes waren opgeruimd in de kastjes. Dat kostte de hele kamer twee dagen avondverlof. Er bleken, zo vertelde kamerwacht, vier boosdoeners te zijn, die natuurlijk door de overigen behoorlijk werden vervloekt. Zij liepen de kans dat vroeger of later hun bed werd omgekeerd, zodat het niet op zijn steunpunten lag. Aan de buitenkant was dat niet te zien, maar ging je er op zitten of liggen dan viel alles op de grond en kon je dat zelf allemaal weer in orde brengen. Ook werd er wel eens een waskom op een of andere manier boven de deur aangebracht. In beide gevallen bleef de zaal wakker om te zien hoe het slachtoffer reageerde. Hoe die tot nu toe onbekende, grappige persoon zijn toekomstig beroep al in de vingers had, bleek gedurende die twee dagen dat wij er 's avond niet uit mochten. Hij verzong een parodie op de dienst, hoe we reageerden op de commando's. Het ene nog gekker dan het andere. Zijn naam luidde Cees Laseur!!!! Helaas kreeg hij plotseling studieverlof en verdween uit de troep.

Promotie tot korporaal

En zo gingen de maanden voorbij met lessen in commando's voor marcheren met de troep, rapport uitbrengen, commando's voor de geschutscommandant, voor als je zelf een kanon van 6 cm moest bedienen al naar de omstandigheden, kaartlezen, afstanden schatten, wachtcommando's enz. Daarna kwam de beoordelingsdag of je door kon gaan als korporaal. Dat verliep gunstig voor velen. Daarna liepen we zo snel mogelijk naar de garnizoenskleermaker om de dikke gele korporaalsstrepen op de mouw te laten naaien. Je verdiende dan wat meer dan de luttele dubbeltjes die je als soldaat incasseerde. Wij moesten meedoen aan manoeuvres rond Haarlem als commandant van een stuk geschut van 6 cm op een plaats die op de stafkaart was aangeduid en daar wachten op opdrachten per telefoon. De nepammunitie moest op de juiste plaats staan. Ieder van de manschappen moest goed weten wat hij te doen had. Een officier of sergeant-majoor kwam dat controleren.

Later gingen we nog een week naar Oldebroek waar we in tenten op een strozak moesten slapen en een keer in een betonnen geschutskoepel het 6 cm geschut moesten bedienen. Dat viel niet mee, want de knal gaf in die kleine ruimte wel enige verwarring. Het moest allemaal zo snel mogelijk gebeuren, laden, afstand instellen en bepalen wat voor lading je moest gebruiken voor dichtbij of ver weg, volgens het commando dat je van de beoordelingscommissie had ontvangen. De doelen waren meestal oprukkende aanvallers voorgesteld door houten poppen die door de commissie uit de grond konden worden opgericht. Het viel niet mee. Het resultaat was matig.

Terug in Amsterdam werd de studie in de beginselen van de krijgskunde weer voortgezet, mede naar aanleiding van onze ondervindingen in Oldebroek. Dit gebeurde in het *panorama* waar in een loods een grof geschilderd landschap hing met duidelijke kenmerken, zoals kerkjes, schoorstenen, bordjes, fabrieken. Het werkte als een poppenkast waaronder een of twee mannen zaten (onzichtbaar voor de schutters), die stokjes hanteerden in opdracht van de leider. Op de stokjes zaten ronde plaatjes van diverse kleur. De kleur gaf aan wat voor schade het projectiel had veroorzaakt: wit, rood of zwart. Rood was een treffer, bij wit was het projectiel te vroeg in de lucht ontploft. Bij zwart was het projectiel ergens in de grond terecht gekomen. Met je kijker kon je dat

constateren, links of rechts van het doel of ervoor of erachter. (Pag. 24) Dat was dan het proefschot aan de hand waarvan je correcties moest aanbrengen volgens opdracht van de leider.

Promotie tot sergeant

Weldra zou nu het examen tot bevordering tot sergeant volgen. Het was een spannende tijd, want de bevordering maakte een verschil uit van ongeveer honderd gulden. Gelukkig liep het voor mij goed af en konden de z.g. bananenschillen van de korporaal vervangen worden door de sergeantstreden. Plannen werden gemaakt om een groot afscheidsfeest te organiseren. De geslaagden zouden het feest van hun *rijkdom* voor hun rekening nemen. Daar kwam helaas niets van terecht want we moesten al na twee dagen terug naar onze oude standplaatsen. Mijn beide slapies waren ook geslaagd. De namen van de geslaagden werden voorgelezen in volgorde van de behaalde cijfers. De havenarbeider bleek de beste cijfers van de klas, een leuk succes voor die jongen. De andere ging met mij terug naar Velzen.

Als sergeant naar Velzen

In Velzen was nog de oude beroepsstaf aanwezig en wij werden in hun kring opgenomen. We kregen met z'n tweeën een kazemat, deden mee aan de onderofficierstafel, wat betekende dat de kok voor ons naar onze wensen kookte. Dat kostte slechts 30 gulden. Eigenlijk was er een overbezetting van sergeanten zodat er veel vrije tijd overbleef. De oudere staf vond dat wel prettig na de eerste wereldoorlog toen er veel meer bijzonder werk moest gebeuren met een grote bezetting. Wij met z'n tweetjes konden nu alle vervelende sleurwerkjes overnemen. De kapitein en de luitenant die in Beverwijk woonden, zagen wij ongeregeld. De jongens die niet naar Amsterdam waren gegaan, zouden spoedig naar huis gaan en wij twee maanden later. De weekdienst betekende dat je een week lang rapport moest uitbrengen over bepaalde diensten, gestraften, vreemdelingen, de keukendienst, klachten en zieken. Er was wegens de kleine bezetting geen militaire arts, maar een burgerdokter die iedere morgen het fort of de zieken bezocht.

(Pag. 25) Wij nieuwelingen boden de ongetrouwde jongere beroepsonderofficiëren een kroegentocht met port aan. Jenever was ons nog te straf. We gingen met de fiets eerst naar Wijk aan Zee, waar gebiljart werd en port gedronken. Toen we huiswaarts reden, bemerkte ik wel dat port ook niet zo onschuldig was als jenever, zodat ik de volgende morgen met een kater wakker werd. Ik kon geen dienst doen, dus moest mij opgeven voor de dokter. Direct na het ochtendappèl stond hij al voor mijn bed en had hij gauw door wat er aan de hand was. "*Morgen weer dienst*" was zijn order. Dat liep dus goed af. Was er een militaire arts geweest, dan had dat kwade gevolgen voor mij gehad!

Einde militaire dienstitijd met musseneitjes

De volgende twee maanden waren uitermate vervelend. Er was nauwelijks iets te doen. Met hengelen in de fortgracht doodden we de tijd. We vingen veel grote karpers, die door de koks prachtig werden verwerkt. Op een weekend, toen ik sergeant van de wacht was, maakte ik mij met mijn zes man verdienstelijk door mussennesten op te ruimen die bij honderden in het dak zaten van de artillerieloods aan de overzijde van de fortgracht. Op de een of andere manier was het voor de mussen mogelijk in de loods te komen en daar de belangrijke dingen te bevuilen. Dat gaf veel extra werk, zoals het schoonmaken van duur speciaal gereedschap en de sluitstukken van de kanonnen, kabels van velerlei diktes enz. De kanonnen zelf stonden buiten opgesteld. De musseneitjes verzamelden we in onze kwartiermutsen. Toen het werk was afgelopen werden honderden eitjes naar de keuken gebracht en gecontroleerd of ze vers waren, waarna de kok er een reusachtige omelet van bakte die onder alle medewerkers verdeeld werd.

(Pag.26) En zo eindigde de dienst voor het vaderland een beetje katerig. Tijdens de oorlog had iedereen zich nuttig en nodig gevoeld. Het hele dienstgedoe was minder streng en grondig geweest. Zouden wij in geval van nood weer worden opgeroepen, zouden wij dan goede militairen zijn? Ik waag het te betwijfelen! Maar wat mensenkennis had ik wel geleerd, met al die vogels van diverse pluimages.

8. Naar Indie - 1921

Beter naar Java dan naar Deli

Na thuiskomst uit dienst kreeg ik tijd om voor een baan in de cultures in Indië te gaan solliciteren. Ik kon terecht in Deli (N. Sumatra) of op Java. Ik was echt besloten Java te kiezen, alhoewel de salarissen in de tabak of in de rubber op Sumatra veel hoger lagen. De ondernemingen waren daar veel groter, men voelde zich daar meer dan op Java. Je werkte er met importwerkvolk uit de armste streken van Java volgens de koelie-ordonnantie, waarin de regering voorschreef wat de koelie moest verdienen en met allerlei vereiste voorzieningen inclusief desgewenst terugkeer naar Java. Al die ondernemingen werkten in dezelfde stijl. De betaaldagen, zowel die voor blank en bruin, vielen altijd op dezelfde dagen. En iedereen ging daarna naar de hoofdstad Belawan waar met geld werd gesmeten, vooral door tabakkers tegen rubberboeren. In Deli kon je in het werk geen eigen initiatieven spuien, alles ging van de hoofdkantoren uit. Op Java kreeg je al naargelang je prestaties meer zelfstandigheid. De verschillen in plaatselijk klimaat op Java (ook door de hoogteligging van de ondernemingen), regenval of droogte waren veel groter dan het Deli gebied. Op Java kon ik kiezen voor suiker, thee, koffie, kina of rubber. Thee en kina leken mij het meest interessant. Uiteindelijk kwam ik in de thee terecht, met een klein beetje rubber erbij. In april 1921 zou ik mij inschepen.

Voorwaarden voor uitzending en werk

(Pag. 27) Het was bij dezelfde maatschappij waarbij Wim, mijn broer werkte. Die maatschappij bleek ook enige theeondernemingen te beheren. Het bleek echter dat de condities veel verschilden tussen de suiker en de thee. De Europese werkers in de suiker hadden een vakbond, maar de heren van de thee, die veel meer verspreid waren, voelden zich daarboven verheven! De verloven voor Europa waren zeer uiteenlopend. Van bijvoorbeeld zes maanden verlof na zes jaar dienst en zonder salaris, of met vijf maanden met vol salaris, de reis naar Europa vrij of zelf betalen. Gezinsleden vrij of niet en allerlei andere mengsels uit dit soort condities. Voor mij was de conditie nog niet bepaald, maar de heenreis was vrij. Ik moest wel iemand als borg stellen voor de kosten als ik binnen drie jaar zou terugkeren. Ook voor de uitrusting kreeg ik een voorschot met borgstelling. Het aantal jaren dienst voor recht op verlof was nog niet bepaald. Een algemene regeling, ook voor ambtenaren of militairen was echter zes jaren, waarop ik dan ook rekende. De borg was gauw gevonden, dus ik tekende het contract.

Spullen aanschaffen

Nu kon ik overal afscheid gaan nemen bij familie en vrienden. Ik kreeg advies van een collega van mijn vader die al vele tropenjaren achter de rug had. Tot de vaste uitrustingszaken behoorde vooreerst de hutkoffer, die precies paste onder de bedden van alle schepen die naar het Verre Oosten reisden. En verder een grote sterke koffer voor in het bagageruim, voor de persoonlijke zaken die je in een pas beginnend bestaan nodig zouden kunnen hebben. Verder een beperkt aantal stukken witte tropenkleding. Oud-Indiëgangers vertelden je dat je die beter ter plaatse kon kopen, veel goedkoper. Bovendien maakte de Chinese kleermaker in een dag of drie pakken op maat voor je klaar. Zo ook de schoenmaker die in één dag twee of drie paar tuinschoenen op maat voor je maakte. Dat klonk een beetje onmogelijk maar het was inderdaad zo. In een razendsnel tempo werd de maat genomen en in Chinese karakters genoteerd. 's Nachts werd er dan doorgewerkt en het resultaat was precies goed. Met speciale wensen werd goed rekening gehouden.

Afscheid van vader

En zo kwam ik eind april 1921 aan boord van de *Kawi*, een van de oudere, kleine schepen van de Rotterdamse Lloyd. Mijn vader bracht mij aan boord. Het was voor de eerste keer in mijn leven, dat ik mijn vader een traan zag wegpinken. Wat zou er van die beide jongens terecht komen die hem zoveel teleurstelling op de H.B.S. hadden gegeven? Toen het later op de vakscholen goed was gegaan, hadden ze hem het vertrouwen gegeven, zo vertelde hij mij, dat het waarschijnlijk wel goed

zou gaan. Mijn broer Wim die toen al drie jaar in de Oost zat, maakte gelukkig een snelle promotie. Het was ook wel door de keiharde discipline thuis die soms ook zo veeleisend was dat wij er dikwijls opstandig van werden, maar het heeft geholpen! Ik heb mijn vader helaas niet meer teruggezien. Toen ik in 1934 mijn eerste Europese verlof kreeg, was hij juist overleden.

Het vertrek - 1921

(Pag. 28) Toen de kabels werden gevierd, zag je de afstand van het schip tot de wal steeds groter worden. Het ging door je heen dat je afstand van ouderlijk huis en toekomstige woonplaats een feit werd. Zo ging het nog eens toen de *blonde toppen der duinen* uit het zicht verdwenen. Ik ging naar mijn hut, een binnenhut, midscheeps zonder uitzicht op zee, juist boven de machinekamer en met weinig ventilatie. Dat alles bij elkaar deed toch veel af van het idee van een *eigen domein*. Er bestonden drie klassen en deze hut was in feite meer 3^e klas dan de beloofde 2^e klasse. Al vroeg lagen wij de volgende morgen voor de haven van Southhampton. Paspoort met visum dat toen nog verplicht was, moest worden ingeleverd zodat we aan de wal mochten. Aan boord was er al een en ander georganiseerd om de ligtijd van drie of vier dagen zo prettig mogelijk maken, zoals een dagtrip naar het nabij gelegen eiland Wight. We zouden het eiland per bus doorkruisen en een bustour door the *New Forest* maken. Southhampton, een oorlogshaven evenals den Helder, maakte wel een grootsere indruk dan Den Helder. The *New Forest*, met veel vrolijke landhuizen en mooie tuinen was heel anders dan het Gooi en Bloemendaal! De drie dagen vlogen om. Op de vertrekdag kwamen er nog veel Engelse passagiers aan boord terwijl er ook veel lading van boord was gelost. Volgens zeggen reisden privé passagiers uit Engeland liever met de Nederlandse schepen waar kost en verzorging royaler waren.

Reis Engeland - Egypte

Ons werd verteld dat we Lissabon niet zouden aandoen. De Golf van Biscaye bleek net zo rustig als het Naardermeer, zodat zeeziekte nog niet had toegeslagen onder de paar honderd passagiers. Gibraltar zag er ook niet gevaarlijk uit. Je schoolse kennis klopte niet met hetgeen je er zag. En de Middellandse Zee was niet dat blauwe Zwitserse meer, dat je altijd had horen prijzen. Tunis en Algiers werden niet aangedaan. In Frankrijk en Italië heersten nog de oorlogswetten, dus geen bezoek aan Marseille en Genua en geen doorvaart door de Straat van Messina. De reis door de Méditerranée, zo blauw, zo blauw, was zodoende niet datgene wat men er van had verwacht, beter had kunnen worden gezegd *zo grijs, zo grijs!* Zelfs de twee laatste dagen was er een stevige storm met veel zeezieken, met druk bezochte toiletten en veel lege stoelen in de eetzaal. Ongeveer een halve dag voor we Port Said bereikten, werd het zeewater al troebel van het meegevoerde Nijlslib. Toen we de haven van Port Said binnenvoeren, werd ons gezegd dat we aan stuurboord het standbeeld van de ontwerper van het Suezkanaal zouden kunnen zien. Dat standbeeld had hij ook wel verdiend, want de onderneming was een technisch waagstuk geweest, waarover velen hun twijfel uitspraken. Toen Egypte een vrij land werd, hebben de Egyptenaren het standbeeld als *dank* in zijn kanaal verdronken! Nog steeds is het kanaal een grote bron van inkomsten voor de Egyptenaren. Het is vanwege zijn grote nut steeds breder en dieper gemaakt. Op moeilijke plekken is het kanaal dubbel gemaakt om passeren mogelijk te maken en tijdverlies te voorkomen.

Port Saïd

Voor de winkelstand in de stad Port Saïd was de binnenkomst van een passagiersschip een belangrijke gebeurtenis. Ook al kwam het midden in de nacht aan, de straatverlichting werd ontstoken en de winkels gingen open. Port Saïd was een vrijhaven, zodat bijvoorbeeld odeur en sigaretten zeer goedkoop waren, evenals films en dergelijke zaken. Iedereen ging dan ook van boord. *Simon Artz* was een bekende bazaar, waar van alles te koop was. Gidsen begeleidden de kopers en beschermden tevens de groepen passagiers want er liep veel gespuis rond. Tersluiks werden pornoplaatjes aangeboden, dingen waarover in Nederland nog niet gesproken werd. We kregen een paar uur tijd om deze wonderlijke wereld met de eerste Oosterse sfeer te bezoeken. Ons was verteld

dat we de volgende morgen vroeg moesten opstaan en dat we vroeg moesten ontbijten omdat het schip kolen zou bunkeren, wat overal veel stof gaf. Patrijspoorten en deuren moesten goed worden gesloten ter voorkoming van diefstal, want er zouden veel kolendragers aan boord komen en die wilden wel eens afdwalen naar de passagiersverblijven. Inderdaad, platte laadboten met grote lasten steenkolen voeren af en aan. Langs de wanden van het schip waren loopbruggen opgehangen, waarop een stroom van honderden arbeiders mandjes met steenkool naar het dek brachten en in de laadkoker stortten.

(Pag. 29) De kolenstofwolken bevuilde de dekken, terwijl de dragers met hun naakte bovenlijven, bezweet als zij waren, en hun pikzwarte gezichten eruit zagen als Zwarte Pieten. Daar de wereldscheepvaart toenmaals met stoomkracht aangedreven werd en olieverhitting nog niet werd toegepast, kunnen wij ons wel indenken hoe zwart de longen van die dragers er van binnen uitzagen! Iedereen aan boord trok dan ook naar de winkels in de stad, want om 11 uur zou het werk zijn afgelopen. Al het dekvolk werd ingezet om met grote massa's water de rommel weg te spuiten, te dweilen of te vegen. Zodra dat werk was voltooid kregen Egyptische handelaren de gelegenheid om hun spullen voor toeristen uit te stallen. Goochelaars vertoonden hun kunstjes en wisten op een handige manier het geld uit de zakken van de passagiers te laten verdwijnen. Ze spraken een taaltje van alle werelden door elkaar en betitelden je dan op de hoogste manier. Spoedig was het lunchuur aangebroken en kwamen oud-Indiëgangers en de officieren plots in tropenkleding aan tafel. Je stond dan wel even verbaasd te kijken en dacht even aan slagers en kruideniers in hun witte werkkleding. Ook 's avonds verschenen ze aan het diner in tropenkleding.

Inmiddels was aan de boeg van het schip een groot zoeklicht aangebracht door het personeel van de Suezkanaal Maatschappij, zodat de kanaalloods het schip netjes door het kanaal kon brengen. Natuurlijk ging je dat ter plaatse bekijken, je zag duidelijk in het fel beschenen water enige dolfijnen het schip begeleiden of de weg wijzen. Voor de rest was de tocht door de zandzee op beide oevers niet bijzonders.

Op de Indische Oceaan

De temperatuur was hoog opgelopen, zodat slapen in de binnenhut nauwelijks meer mogelijk was. Buiten waaide een hete storm die veel zand meevoerde. Daardoor kon je alleen aan lijzijde op een lange ligstoel proberen te slapen. De tocht door de Rode Zee bracht in dit opzicht geen verbetering met zich mee. Alle *baroe's* [nieuwelingen] moesten nog wennen aan de tropische temperatuur. Ze wisten gelukkig nog niet wat hun te wachten stond als we eindelijk in de Indische Oceaan zouden doordringen. Daar heerst dikwijls een hele lange deining (voor het oog nauwelijks zichtbaar) maar voor zeeziekgevoelige mensen blijkbaar zeer hinderlijk. Eenmaal een dagje verder, werd het rustiger en verscheen iedereen weer aan tafel.

Nu kwam een andere beproeving. Vele dagen lang was er niets anders te zien dan water, ook nauwelijks een tegenligger! De verveling zette in, de zoutwaterliefdes bloeiden op. *Handschoentjes* [mensen die 'met de handschoen' getrouwd waren] vergaten hun echtgenoten die in Batavia met ongeduld stonden te wachten. De scheepsstaf verzon voor deze dagen allerlei afleiding, dansavonden, muziekavonden met amateurpianisten of violisten, dekspelen met mooie prijzen voor de winnaars van deze wedstrijden, enz. Iedere dag was er een loterij om het aantal zeemijlen te raden dat was afgelegd. Het eindcijfer van dat getal gaf de eerste prijs van tien gulden, die meestal direct aan de bar werd omgezet.

Overal ontstonden groepjes van collega's of vrienden. Ikzelf zat in een groepje jongelui die voor het eerst naar de Oost gingen. Onze leider was een Indischman, die het klappen van de zweep aan boord al kende. Hij was een koffieplanter die mij inlichtte over het leven op een plantage. Het Indisch personeel aan boord fungeerde prachtig. Indische families met kinderen, die hun personeel mee naar Holland hadden genomen en deze mensen nu weer mee terug naar hun geboorteland namen. We leerde de Indische manier van baden, het z.g. *mandiën*, met een handgreep water uit een emmertje storten over je hoofd en lichaam, en ook het gebruik van waterflessen op de wc. Veelal werden daar witte wijnflessen gebruikt, dan kon je tenminste zien of het water goed schoon

was. Het eten aan boord was uitstekend en de service was prima. Een katermorgen na een vrolijk avondfeestje kon met zoute haring op toast bedwongen worden en ze brachten het nog bij je op bed ook! De drankjes waren goedkoop.

Ceylon

Eindelijk kwam Ceylon in zicht waar we een dag op de rede zouden blijven liggen. Voor bezoek aan Colombo waren er plaatselijke motorboten die af en aan voeren. De *baroe's* waren natuurlijk zeer benieuwd hoe het Verre Oosten er zou uitzien, dus liefhebberij voor deelname genoeg. Een vaste prik was eerst een beetje winkelen in het centrum waar veel halfedelstenen en – voor de dames – handgeweven kant voor hun Indische witte bloesjes (*kabaja's*) te koop waren.

(Pag. 30) Een bezoek aan Boeddhistische tempels behoorde ook tot het programma, waar kolossale Boeddhabeelden stonden te staren en de gelovigen bloemen offerden. We reden een eind buiten de stad naar een hotel aan de kust, het heette Mount Lavinia en nu na 75 jaar blijkt dat dat hotel nog steeds bestaat. Daar zaten vrouwen kant te weven. Het viel ons op dat die koks met hun voeten in het oceaankwater stonden. Verder vertelde men ons dat er een soort reuzekrab bestaat die in de klapperstammen kruipen en de noten van hun steel afbijten. Ze vissen dan de noten weer uit het water en boren een gat door de dikke laag kokosvezel heen en daarna door die keiharde notenschil om de inhoud op te eten. Inderdaad vonden we van die doorboorde noten.

Op een kleine markt in de omgeving zagen we nog een keur van tropische groenten en fruit en bovendien verschillende vissen met prachtige kleuren. De dag ging na al die zo verschillende impressies snel voorbij. Laat ik niet vergeten te vermelden dat er in de stad nog straten bestaan met Nederlandse namen. Ook op andere wijze is de invloed van onze aanwezigheid ter plaatse maar ook van Portugees bezit te herkennen. Wij namen bezit van Portugal over, terwijl de Engelsen het weer van ons afnamen.

Kennismaking met Indie op eiland Sabang

Vóór het diner had de motorsloep ons weer aan boord afgeleverd zodat wij voor de avond konden afvaren richting Sabang, het eerste stukje Nederlands-Indië. Voordat we daar arriveerden werd eerst het passeren van de evenaar gevierd. Dan werden allen die nog nooit voet op het zuidelijk halfrond hadden gezet door Neptunus gedoopt. Door een soort ringsteker werd een tonnetje zuidelijk oceaankwater over je heen gestort. Een glas champagne was je welkomstwater. Terecht speelde dit feest zich af tussen Sabang en Padang.

Sabang is een klein eilandje met een kolenstation, volgens zeggen moderner dan Port Said. We konden het schip verlaten om een duik in het plaatselijke zwembad te nemen en zo de eerste stappen in Nederlands-Indië te zetten. De boten van de Rotterdamse Lloyd voeren vanaf Sabang via Padang naar Batavia, de schepen van de Maatschappij Nederland voeren langs de Oostkust van Sumatra naar Singapore en Batavia. Padang was een kleine zeehaven waar de schepen aan de kade konden meren. Lading en passagiers waren er niet veel te verwerken, zodat wij al vroeg van boord konden gaan.

Ook hier was voor een toeristisch bezoekje een en ander geregeld, nl. een tocht naar het hooggelegen Fort de Kock waar de eerste rijsttafel kon worden genuttigd. Men kon kiezen tussen een treinreis met bergspoor en tandradklim of een autoreis. Met nog twee heren plus een jong gehuwd paar maakten wij de keuze voor de auto. Je kwam dan bij de Aneikloof en langs de waterval, die in alle aardrijkskundeboeken beschreven en getoond worden. Je passeert er tevens de paal die de evenaar aanduidt. De auto bleek een grote Benz-wagen te zijn waarvan de eigenaar, een Duitser, zelf chauffeerde. In een kampong liet hij ons ook nog een primitief rijstpellerijtje zien, gemaakt van hout en bamboe. In een snelstromend beekje was een waterrad dat vier houten stampers bediende. Dan hoefden de vrouwen dat zware werk niet te doen.

Een andere merkwaardigheid was een gedresseerde aap die kokosnoten plukte. Aan een lang touw klom de aap naar boven tot hij bij de tros kwam. Door rukjes aan het touw gaf zijn baas seinen door of de aap de aangewezen noot moest plukken of dat deze nog niet rijp genoeg was. Tegen

lunchtijd waren wij boven waar de treinreizigers al de eerste sambal hadden geproefd, maar verder niet zo veel hadden meegemaakt als ons groepje, want ook de autoreis was een indrukwekkende gebeurtenis geweest, voor een groot deel namelijk door tropisch bos. De weg op zichzelf was al een kunststuk. Onbegrijpelijk hoe men die weg door het dicht beboste terrein en langs steile bergwanden had kunnen uitzetten begin deze eeuw, toen er nog geen luchtverkenning of andere moderne hulpmiddelen bestonden en alles in handwerk moest worden uitgevoerd. In een dicht bos kun je geen tien meter vooruit zien wat je te wachten staat, temeer door rotsformaties, aardverschuivingen en dergelijke tegenvallers, die een doorgang verhinderen. (Pag. 31) Jaren later heb ik zulk ontginningswerk zelf wel gedaan, aanleggen van verharde wegen geschikt voor vier-tons vrachtauto's, maar wel onder veel gemakkelijker omstandigheden met meer zicht, enz.

Autotocht op Sabang

Aan onze autoreis was wel een waarschuwing vooraf verbonden. Als de groep treinreizigers binnen was, zou de *Kawi* om 6 uur de reis voortzetten, dus ze zou niet op de autogasten wachten. De chauffeur kwam ons tijdig waarschuwen als de maaltijd voorbij was en de nieuwelingen de eerste hapen sambal geproefd hadden. Dat was altijd een grapje waar de *baroes* inliepen om met tranen in de ogen en een brandende mond te leren dat je met dat spul voorzichtig moest leren omgaan.

We waren nauwelijks een uur onderweg of met een knal klapte de rechter voorband. De wagen begon om te vallen, gelukkig naar de kant van de berg. Ook de stoere koffieplanter sprong eruit en zag op hetzelfde ogenblik de auto verder doorwentelen maar hij kon hem nog op tijd tegenhouden zodat de overige inzittenden niet onder de zware Benz terecht zouden komen. Verbluft en geschrokken stonden we elkaar aan te kijken. Niemand was ernstig verwond gelukkig. De mannen zetten intussen het geval weer op vier wielen. De band werd verwisseld maar de grote koperen lampen waren aan diggelen en het was de vraag of de carbidinstallatie het nog zou doen. De twee overgebleven zijlampjes waren niet beschadigd maar zouden niet veel licht geven.

Het verkeer per auto was nog maar zeer gering. Toen we in de buurt van de stad kwamen waren er wel veel door ossen getrokken karren op pad, volgeladen met leeftocht voor de markt van de volgende dag. Karren meestal zonder achterlicht en met een slapende koetsier. Die ossen wisten de weg wel. Het begon schemerachtig te worden. Ik zat intussen op mijn horloge te kijken en de chauffeur voerde zo nu en dan de snelheid even op, terwijl de overige passagiers juist om minder snelheid vroegen. Om 7 uur kwamen we bij de haven aan, waar de *Kawi* in helle verlichting nog lag te wachten en wij een zucht van verlichting slaakten. Wij verwachtten een verdiende uitbrander maar men was juist blij ons te zien, want de treinreizigers waren er nog niet. Het station had de boot gewaarschuwd dat een grote aardverschuiving de baan had versperd en dat het wel 9 uur zou worden voor die versperring zou zijn opgeruimd! We bleven dus met het diner nog rustig wachten. De chauffeur hebben we nog eens extra bedankt daar hij ons ten slotte toch veilig aan boord had afgeleverd. Met rechte dus 'een geluk bij een ongeluk'.

Na het diner werden de trossen losgesmeten en begon de laatste etappe. Er bleek een passagier minder aan boord te zijn. Het was een '*handschoentje*' dat met haar zoutwatergeliefde in Padang was achtergebleven! De volgende morgen was het vroeg op, want we zouden de beruchte vulkaan Krakatau passeren, plus de contouren van ons nieuwe vaderland aanschouwen.

Einde van de bootreis

Het afscheidsdiner was niet van emotionele sfeer ontbloot. Weken hadden we samengeleefd, kennissen en vriendschappen gesloten. Indië was zo groot, en van afstanden en bereikbaarheid hadden we nog geen idee. Na de Krakatau begon ieder koffers te pakken om zo vlug mogelijk klaar te zijn voor de afstap. In die korte tijd waren we toch al een beetje aan de tropen gewend, aan de kleding en het Indische personeel dat ieder in zijn eigen huis ook zou aantreffen en met wie goede verhoudingen waren ontstaan. Het was 1 juni toen Tandjong Priok in zicht kwam. Steeds beter was te zien dat er veel afhalers stonden te wachten. Ik had mij een ander soort omgeving ingedacht, meer in de trant van Padang. Maar hier stonden grote plaatijzers gebouwen

met gegolfd ijzeren daken glinsterend in de zon. De Javaanse vulkanen, Salak en Gedeh, waren wazig en ver weg zichtbaar. Er stonden zoveel afhalers, dat je je afvroeg of iedere passagier inderdaad zoveel familie of kennissen in de Oost heeft? Dat was echter een misverstand. Veel mannen kwamen aan boord om vatbier te drinken dat veel lekkerder was dan flessenbier waarin veel chemicaliën zaten voor de houdbaarheid.

Aankomst in Batavia

(Pag. 32) De figuren aan de wal werden steeds duidelijker en gezichten herkenbaar. Aan de reling staande herkende ik mijn oom⁸ die enige jaren geleden nog in Nederland was geweest. Ook hij had mij ontdekt. Het was een prettig idee hier iemand te vinden die je in het vreemde land kon inleiden. Toen de looptrap was gelegd, bestormden afhalers en bierdrinkers de dekken en de grote eetzaal en bar. In je tropenkleding voelde je nu geheel thuis, de familieband was weer gesloten! Plots werd mijn naam afgeroepen om op een bepaalde plaats mijn nieuwe baas te ontmoeten. We troffen daar mijn aanstaande chef met een collega, en we stelden ons wederzijds voor. Alewijn en Alewijnen enerzijds en anderzijds Roselje en Halewijn, waarop mijn oom onmiddellijk reageerde door te zeggen dat hij heel toevallig wel eens met drie *-wijnen* tezamen was geweest, n.l. Alewijn, Halewijn en Walewijn, waarbij de laatste juist werd begraven! De sfeer was direct ontspannen en het verdere gesprek ging vlot. De heer Roselje vertelde dat hij door de vertegenwoordiger van de directie in Batavia gezonden was om mij af te halen en naar het Buitenzorgse te brengen, waar de onderneming Pasir Angin was gelegen. Hij vertelde dat hij het wel prettig vond dat ik een paar dagen in Batavia bij mijn familie zou blijven logeren, om inkopen te doen voor mijn komende huishouding. Over drie dagen zou hij mij dan weer opvangen op het station Buitenzorg om 11 uur 's morgens. Dat was dus een mooi en prettig begin.

Na enige vatbiertjes gingen de heren terug naar de stad en wij gingen per taxi naar het ziekenhuis van de K.P.M. [Koninklijke Pakketvaart Maatschappij] op Petanburan. De K.P.M. is de grote scheepvaartmaatschappij die de verbindingen over het grote oppervlak van Indië onderhield. Mijn oom was daar de administratieve directeur.

⁸ **Anton Godfried Alewijn**, geboren op 13 augustus 1877, Elburg, overleden op 11 maart 1954, Utrecht (leeftijd bij overlijden: 76 jaar oud), diacoon, directeur.
Gehuwd op 2 oktober 1907, Tjideres, met **Maria Margaretha Verhoeven**, geboren op 3 maart 1884, onderneming Heuleud (West-Java), overleden op 17 november 1961, Utrecht (leeftijd bij overlijden: 77 jaar oud)

9. Kennismaking met het dagelijks leven in Batavia

Verkeer en koetsjes

Het eerste deel van de rit viel mij niet mee. Helemaal geen groene tropensfeer, alleen een lang recht kanaal zonder scheepvaart aan de rechterzijde en links een dorre vlakte met waterplassen, hier en daar enige kamponghuisjes, bedrijfjes en opslagplaatsen. Dan staat men ineens in een witte stad, alle huizen en gebouwen netjes gewit volgens de voorschriften. We reden door het centrum, waar een druk autoverkeer was met ook vele *sado'tjes* met kleine paardjes, eigenlijk een dakje op twee wielen met twee passagiers ruggelings met de koetsier. Verder reed ook de zogenaamde *deleman*, voor vier personen, dwarsgezet twee aan twee tegenover elkaar, met een klein instapdeurtje en een hekje achter de rug en een dakje erboven. De *betja*, de tegenwoordige trapfiets voor twee personen bestond nog niet.

Voor chauffeurs was het wel oppassen geblazen, want het kleine gedoe wist blijkbaar niet veel af van de verkeersregels. Iedereen kon zo'n voertuigje huren om daarmee een dag rond te rijden en zoveel mogelijk passagiers te vervoeren en daarmee minstens de daghuur eruit te halen, hetgeen natuurlijk wel ten koste ging van de kleine paardjes. De echtgenote van een van de gouverneurs-generaal heeft eens een actie gevoerd om die paarden beter voer en rust te verschaffen en betere tuigage en zo en om de politie hierop beter te laten toezien. Dat heeft wel een goed gevolg gehad.

Foto 9. Koets van type *Deleman*, hier met Françoise Oomen-Kalsbeek en kinderen in 1979 in Ciwidey.

De huizen

De Europese huizen waren in die tijd van baksteen, gelijkvloers en met gladde tegels op de vloer. Slaap- en woonkamers centraal, terwijl keuken, badkamer en wc in de zogenaamde bijgebouwen huisden. Er waren geen verdiepingen. Aan de voor- en achterzijde van het huis liepen de daken ver uit, zodat er een brede strook vrije ruimte was afgeschermd tegen de regen, de voor- en achtergalerij, waar een groot deel van de dag werd geleefd. De gang die door het midden van het huis liep, was tot een grote brede kamer uitgebouwd. Die heette de binnengalerij die als een soort ontvangkamer was ingericht. Daar stonden de mooie meubels en daar lagen mooie kleden, stonden de kasten met porselein, enz. In de bijgebouwen waren vaak een of twee kamertjes voor het inwonend personeel zodat die op ieder ogenblik konden worden geroepen.

De kleding

In de jaren na de Eerste Wereldoorlog had zich een geheel nieuwe ontwikkeling van het Indische leven ingezet. Bijvoorbeeld in de kleding van de Europeanen. De dames droegen een Indische *sarong* en *kabaja*. Echt gebatikte sarongs uit Djokja en geen in Twente gedrukte katoentjes. De kabaja's waren witte blousjes, met dure kant afgewerkt, die door kabajaspelden werden gesloten, dat waren die spelden die middels een dun kettinkje met elkaar waren verbonden. Meer of minder duur al naar de welgesteldheid van de draagster.

(Pag. 33) Mijn tante was als kind van een zendeling in Indië geboren. Zij was nog op de ouderwetse manier – *sarong en kabaja* – gekleed. Haar twee zonen in hun z.g. *tjelana monjet* (apenpakjes), een soort overall van dunne stof, ontvingen ons op de voorgalerij. Zij zag er zo heel anders uit dan enige jaren eerder toen ik haar in Nederland had gezien. Huidskleur had er niets mee te maken, maar de tropensfeer met veel groen en de hoge temperaturen des te meer. Ikzelf had naast enige pyjama's ook nog een paar ouderwetse nachtkledingstukken meegekregen van een andere oom die een tijd in de tropen had doorgebracht, een slaapbroek en kabaja heette dat. De broek was nauw van pijpen en van batikstof gemaakt. Het jasje was van wit katoen met een klein slap kraagje, rechtop en hoog aan de hals gesloten. De heren droegen dit benauwde ding niet meer, zo vertelde tante, maar de *djongos* (de huisbediende) kon hem best wel gebruiken. Die was er inderdaad erg happy mee, want het was van echte, mooie batikstof.

Het eten

Na een gekoeld drankje van een of andere tropische vrucht stond al spoedig de rijsttafel gereed. Vlees, melk en dergelijke werden gekoeld in een ijskist bewaard. Een ijsvoorraad werd dagelijks afgeleverd. Men kon ook een deel van een grote ijsstaaf in de kioskjes kopen. Aangezien in die jaren Nederland nog maar spaarzaam voorzien was van Indische en Chinese eethuisjes, waren al die onbekende eetwaren voor mij telkens weer een verrassing. Met sambal kon men mij niet meer laten schrikken. Dat was al in Fort de Kock gebeurd.

Het geheel beviel mij best. Over alles werd uitvoerig tekst en uitleg gegeven. Voor het leven op een thee- of rubberonderneming, ver van de stad gelegen, moest je je natuurlijk wel aan de plaatselijke omstandigheden aanpassen. Afgezien van lekker of niet lekker, ik ging van het standpunt uit dat de plaatselijke kost waar ook ter wereld van nature de beste moet zijn, al zijn aanpassingen altijd mogelijk.

Werktijden

Na de rijsttafel kwam de in Indië bekende middagdut. In de steden werkte men op kantoren, werkplaatsen en scholen vanaf heel vroeg en ging door tot twee uur. Dan begon de werklust te verslappen. Winkels die op het Europese publiek waren ingesteld gingen om 4 of 5 uur weer open. Alleen Chinese zaken waren de hele dag open. Die zaten allemaal in het oude centrum bij elkaar.

Slaapkamer

De slaapkamer was heel anders dan in Nederland. Ten eerste de spiegelgladde tegelvloer, de getraliede vensters, want in het oosten werd nogal eens gehengeld naar spullen nadat de slapers door slaapverwekkende rook bedwelmd waren. Er stond een groot ijzeren bed dat er als een tent uitzag: een klamboe tegen muggen en andere prikkende insecten. De malariamuggen waren berucht. Een tweepersoonsbed was, denk ik, zeker twee bij twee meter groot. Naast de kussens was er een rolkussen, de *goeling*, een ongeveer 80 cm lange worst met een doorsnede van 30 à 40 cm die men tussen de benen nam als men op z'n zijde ging liggen. De Engelsen noemden dit een *Dutch wife*! Verder lag er een lang soort zwiepbezem waarmee je binnengesloten muggen kon verdrijven of doodslaan. De hitte en de uitgebreide maaltijd plus de vele nieuwe indrukken hadden mij inderdaad wel een beetje slaperig gemaakt, zodat ik twee uur kon doorslapen. Daarna werd ik gewekt want we zouden boodschappen gaan doen voor mijn aanstaande huishouden en mij kleren en tuinschoenen laten aanmeten.

Witte tropenpakken

Witte pakken had ik inderdaad onvoldoende, oordeelde de gastheer, want die sleten snel en die waren gauw vies en doorgetranspireerd. Iedere dag kwam de wasman langs die de was doet door de kleding op een platte steen te meppen. Op deze manier kon hij inderdaad een zuiver wit pak afleveren, gesteven en gestreken, met de plooiën er messcherp in. Echte oud Indiëgasten waren daar erg op gesteld, vooral als men bijvoorbeeld naar een receptie of andere feestelijkheid moest. Het verhaal ging dat bepaalde heren een paar ringen in hun slaapkamer hadden waaraan ze uitgestrekt gingen hangen, zodat vrouwlief of de *djongos* de benen in hun stijve broekspijpen konden brengen en er geen kreukeltje op de knieën kon zitten!

En zo reden wij met de taxi naar het centrum. Een taxi was nooit een probleem om te vinden. Het waren allemaal oude 2^e handswagens met een chauffeur die deze auto's, net als de reeds genoemde sado's en delemans, voor een dag huurden om er mee te snorren.

Schoenmaker en kleermaker

Eerst gingen we naar de Chinese schoenmaker. (Pag. 34) In *no time* had hij met vingers en handpalm de maten van mijn beide voeten opgemeten en in Chinese karakters genoteerd. Ik vroeg wanneer twee paar klaar konden zijn. Morgenochtend om 9 uur zou hij ze zelf komen brengen. Ik keek wel verbaasd maar mijn oom knikte dat zulks zeker zou kloppen. Vervolgens herhaalde deze gang van zaken zich bij de kleermaker. Er kwam geen centimeter maatlint aan te pas. Alles ging met handen en vingers en na vier of vijf maten werden in een razend tempo de cijfers achter elkaar en de lettertekens genoteerd. Ik had besloten er nog twee pakken bij te bestellen en vier pakken in kaki voor tijdens het werk in de aanplant. Ook dat hele pakket zou morgen vroeg thuis worden afgeleverd. Ik was wel benieuwd, maar oom zei dat deze mensen en hun knechtjes desnoods de hele nacht zouden doorwerken! Mijn oom die natuurlijk Maleis sprak, wist bij de kleermaker nog wat te *tawarren* (afdingen) zoals dat in het Verre Oosten altijd te doen gebruikelijk is.

Bazaars en veilingen

Vervolgens bezochten we een paar winkels, waar van alles te koop was. In Nederland noemden wij dat bazaars, de voorlopers van de supermarkt. Potten en pannen, keukengerei en wat dies meer zij. Linnengoed en lakens had ik uit Holland meegenomen. Meubels zou ik wel in Buitenzorg kopen. In ieder plaatsje van betekenis was wel een *venduhuis*, waar je veel keus had uit goede tweedehands zaken. Indië was een land van verhuizen. Ambtenaren en officieren werden zo vaak overgeplaatst dat ieder die vertrok van een plaats zich in zijn nieuwe standplaats tijdens de openbare venduties langzaam weer inrichtten met andermans spullen. Vrienden of vriendinnen hielpen dan wel om de veiling op te drijven, zodat je een zo groot mogelijke opbrengst verkreeg.

Bioscoop en tram

Een avond gingen we nog naar de bioscoop, een grote loods van zinkplaten. Om het koel te houden, waren de wanden niet helemaal tot de zolder of het dak doorgebouwd. Vele vleermuizen konden zo door de zaal vliegen. Er waren zoveel dingen anders dan in Holland. In Batavia liep onder andere een typisch soort tram. Van de benedenstad, waar de kantoren waren gevestigd, naar de meer moderne bovenstad. Aan de eindpunten van het traject werd stoom gemaakt die in een grote ketel van de locomotief werd geperst, voldoende om daarmee de terugrit te maken. Er waren ook wel een paar elektrische lijnen maar die werden door de Europese bevolking nauwelijks gebruikt.

Treinreis naar Buitenzorg

De paar Bataviadagen waren spoedig voorbij. Ik voelde mij al aardig gewend aan de nieuwe omgeving. Een probleem leek mij nog te wennen aan voor mij vreemde gezichten en namen. Mijn oom zette mij op het afgesproken uur op de trein naar Buitenzorg. Ik was verbaasd over de grote drukte op het perron. Er waren vier klassen, ieder naar eigen welstand. Wat iedereen allemaal

meesjouwde was niet te geloven. Nederlanders die ergens in de bergen een koude neus gingen halen, namen zelfs de *baboe* mee om op de kinderen te letten en ook ging vaak de *djongos* meer voor het gemak. Dames en heren droegen lange stofjassen want de locomotieven reden nog op hout of slechte steenkolen en bliezen roet of vonken uit. Veel flessenrekjes met water of limonade gingen mee want het drinkwater onderweg was niet altijd betrouwbaar. De kleine man in de vierde klasse nam levende kippen en eenden mee die met vastgebonden pootjes zeker geen leuke reis naar hun einde hadden. Die vierde klasse was een lange bank over de hele lengte van de wagon, men zat rug aan rug zodat de bagage aan de voeten lag en goed in de gaten kon worden gehouden. Ieder was in zijn beste en fleurige kleding. Op het perron waren ontelbare wegbrengers en verkopers van *homemade* drankjes of lekkernijen en alle soorten vruchten die Indië opbrengt. De trein stopte op ontelbare kleine halteplaatsen waar overal het beeld van verkopers hetzelfde was.

10. Buitenzorg – het leven op de onderneming

Aankomst in Buitenzorg

Tenslotte bereikte ik het einddoel Buitenzorg en zag mijn toekomstige chef al staan. Hij bracht me naar de auto waarmee wij eerst naar de agent van de onderneming reden. Die vertegenwoordigt je adres in Indië en daar worden al je boodschappen bezorgd en bestelden ze een taxi voor je als je naar de stad moest. (Pag. 35) Bij de agent van de onderneming zouden ook de koffers uit de haven Tandjong Priok worden bezorgd en de kist met aankopen uit Batavia. De post en de boodschappen werden iedere dag door een postloper van de onderneming opgehaald in een blikken trommel met slot waarin ook de uitgaande post terecht kwam die dan door de agent bij het postkantoor werd afgeleverd. Er waren meerdere agentschappen in Buitenzorg aangezien er veel cultuurondernemingen rond de stad waren. Onze agent had bovendien een *venduhuis*, hij had een grote ruimte waar allerlei meubelen waren opgeslagen. Daar zouden mijn chef en ik nog wel eens komen kijken als ik eenmaal wist hoe ik mijn huis bewoonbaar wilde maken. We reden dus vlug door naar 'boven', de richting van de bergen. De vele nieuwe indrukken werden mij uitgelegd, zoals de ingang van de bekende Plantentuin, de Sociëteit, de grote pasar (markt), de Chinese wijk en het oude centrum. De auto was een voor die tijd al oud model spierwitte Fiat, met veel glimmend koperwerk, versnellingshandels buitenboord en linnen kap. Hij reageerde goed op de versnellingen als de langzaam oplopende weg zo nu en dan een beetje steiler werd. Zo nu en dan kreeg je een beter uitzicht op de vulkanen Salak en Gedeh die het Buitenzorgse landschap overheersen. De kampong huisjes waren van hout en bamboe in elkaar gezet, afgedekt met stroken gedroogd palmblad. Als je te horen krijgt wat je allemaal met bamboe kunt maken en hoe sterk dat is en weerbestendig, dan denk je onwillekeurig even terug aan je bamboehengel in Nederland, toen je nog niet wist dat er bamboesoorten bestaan die tot 15 meter hoog worden met de dikte van een dijbeen.

Naar de onderneming Pasir Angin

De weg die wij volgden was een deel van de grote weg die generaal Daendels in de vorige eeuw had laten aanleggen om – indien nodig – het leger vlug te kunnen verplaatsen van Oost naar West. Dat is een grote afstand van ongeveer 1000 kilometer. Ik moest nog wel even wennen aan het linkse verkeer. Ten slotte reden we over een brede rivier met een bedding vol grote keien, net zoals de Rhône in Frankrijk in een droge zomer, waarop we prompt links af sloegen. Dat was de Tjiliwoeng, de rivier die door Batavia stroomt. De kampong waar we door reden heette Gadok. Al spoedig stonden we weer voor een brug, veel kleiner, maar gemaakt van bamboe! Ik dacht, moet daar de auto over? De baas bemerkte mijn verwondering. Ja, daar kon zelfs een tweetons vrachtauto overheen. Na nog een korte, vrij steile helling stonden we voor het huis van mijn chef, de *baas* zoals die meestal werd genoemd. Hij vertelde mij dat hij het huis juist had vernieuwd en verbeterd, want het was de laatste jaren erg verwaarloosd in afwachting van de verkoop uit het particuliere grondbezit naar staatsbezit. De onderneming waarop ik kwam te werken, Pasir Angin, een deel van het oude land Gedong Kalang, was juist enige jaren eerder onteigend. Particuliere landerijen pasten niet meer in de moderne tijd. Om die reden had de regering besloten de landen te onteigenen en onder het binnenlands bestuur te brengen. Dat heeft vele miljoenen gekost, want de meeste contracten liepen ongeveer tot het einde van de 20^e eeuw. Maar daarover later een uitgebreider verhaal.

Kennismaking met de inrichting van de onderneming

Nu dus verder over het administrateurshuis [administrateur = manager]. Het was een langgerekt gebouw, staande op een opgemetselde stenen vloer. Aangezien de plaats enigszins hellend was, aflopend naar de toegangsweg, was die verhoging aan de voorkant ongeveer een halve meter en aan de achterzijde ongeveer gelijk met het terrein. Een lange brede galerij zorgde ervoor dat de muurwanden niet in de felle zon kwamen te staan, een houten hek aan de buitenzijde vormde de buitenzijde. Op de galerij gaven jaloeziedeuren aan dat er een kamer achter lag, achter deze

deuren was nog een glazen deur, zodat men toch licht in de kamer kon krijgen bij gesloten deuren. De volle breedte van de voorzijde was de voorgalerij die van uitsluitend openslaande ramen was voorzien. Van hieruit had men een prachtig uitzicht op de twee Buitenzorgse vulkanen. De Tjiliwoeng-rivier, die onder de steile toegangsweg liep, was van hieruit niet te zien. Even voorbij de ingang van het woonerf, iets lager begon het fabrieksemplacement. Van oorsprong waarschijnlijk een vlak terrein dat door het afgraven van een deel van de voet van de nabijgelegen heuvel vergroot was en een regelmatigere vorm had gekregen. Daar stond de theefabriek met bijbehorende loodsen. Aan de achterzijde maar iets hoger op een andere uitloper van de heuvel, gescheiden door een dal met een klein beekje, stond mijn toekomstige woning die dus uitkeek over de fabriek die van zinkplaten gebouwd was en met gegolfd dakijzer bedekt was. Mijn aanstaande woning was de laatste jaren ook verwaarloosd maar zou ook onder handen worden genomen.

(Pag. 36) Na de rijsttafel die mij ook hier weer bijzonder goed smaakte, was het tijd voor de middagrust. Om 3 uur zouden wij elkaar weer ontmoeten. We zouden praten over mijn achtergronden en hoe ik mijn werktaken kon vervullen. Mijn baas was nog een jonge man, nog geen 30 jaar. Hij had erg geboft, zo vertelde hij mij, want met de opheffing van het particuliere landbezit was de toenmalige baas of landheer eruit gestapt. Na de siësta werd door de baas besloten de rest van de dag met praten te vervolgen, zodat we elkander beter leerden kennen. Verder hoe het werk dagelijks verliep.

De volgende morgen besteedden we om een deel van de aanplant te verkennen. Zoals reeds gezegd waren er drie afdelingen op deze onderneming Pasir Angin, gesplitst als volgend: de benedenafdeling, de fabrieksafdelingen en de bovenafdeling. De benedenafdeling lag op een hoogte van ongeveer 250 tot 400 meter, de fabrieksafdeling op een niveau van 400 tot 500 meter en de bovenafdeling op 500 tot 650 meter. Direct achter het emplacement begon de aanplant, vrij steil naar boven. De afdeling was verdeeld in stukken ter grootte van ongeveer 15 tot 20 hectare, begrensd door natuurlijke grenzen als heuvelruggen, dalen en hoofdverbindingswegen.

Het buurland heette Tjiloea met de onderneming Pasir Goenoeng Geulis en Tjiloea.

Boodschappen, ontbijt, ijskast

Na deze ontboezemingen over de eerste dagen in Indië gaan we verder over een dagje Buitenzorg, waar we eerst nog wat andere boodschappen deden om later zelf de diverse adressen te kennen. Na de boodschappen gingen we bij de Chinees eten. Dat waren toen nog niet die aan de Europese smaak aangepaste zalen en maaltijden zoals tegenwoordig als uitje in zwang zijn, maar een kleine gelegenheid waar hoofdzakelijk Chinezen kwamen eten, met veel tinnen tafelservies en echte Chinese borden. De gehele sfeer was duidelijk buitenlands. Het trok mij wel.

Om zes uur in de morgen klopte de *djongos*, de huisbediende al aan de deur, eerstens om mij wakker te maken en tweedens om te vragen of ik een kop koffie wilde hebben. Aangezien ik altijd een vroege vogel was geweest, was ik inderdaad na een goede nachtrust om half zes al goed wakker en met de koffie op dat uur was ik in Batavia al ingeleid, bij welke Indische gewoonte ik mij al had aangepast. Ook het ontbijt met *nasi goreng* was even vreemd, want brood was niet alleen duur, maar na een dag al droog en keihard en daarom nauwelijks eetbaar. Dat was makkelijk te begrijpen. Het brood werd 's morgens vroeg bij de agent bezorgd, waar het bleef liggen totdat de postloper het kwam halen die er dan drie uur mee rondliep in de gloeiende zon vóór het uit de blikken posttrommel werd gehaald. De eeuw van de plastic zakjes was nog niet aangebroken evenmin als van de koelkast, die wel al in eenvoudige uitvoering bestond als de ijskast of ijskist. Deze moest iedere dag met brokken ijs worden gevuld en ijs was alleen maar in grotere plaatsen te koop. Melk en boter kwamen uit een blikje uit Holland maar moesten in de ijskist worden bewaard. Ik kon dat omdat ik koelwater uit de bron achter mijn huis kreeg. Een emmer dreef in de *mandibak* waarin de gehele dag koud water binnenstroomde. Het overlopende water ging via een goot door de wc die op die manier steeds schoon bleef.

Omgang met het werkvolk

In het land heerste patriarchale gezagsverhoudingen. Sawah's, tuinen en kampongs lagen soms midden in een thee- of rubbertuin. Dat was prettig want veel van het werkvolk woonde midden in hun werk. Dit was in tegenstelling tot bij erfpachtpercelen die zelf kampongs moesten bouwen voor het werkvolk dat van elders moest worden aangetrokken.

Na verloop van tijd leerde je als nieuwkomer de diverse families en de gebeurtenissen in die families beter kennen zoals huwelijk, geboortes en sterfgevallen, ziektes. De paden door de kampongs moest je soms gebruiken om naar een andere thee- of rubbertuin te gaan. Je werd dan dikwijls toegeroepen als je langs een huisje liep waar een paar mensen zaten te praten in hun voorgalerijtje. Rust even hier, ik heb thee voor uw dorst of ik laat een klapper plukken, dan kunt u fris klapperwater drinken. Het was een mooie gelegenheid om tevens te vragen waar man, zoon of dochter werkten die je al een hele tijd niet had gezien. Want er was geen verplichting meer om uitsluitend op het oorspronkelijke gebied te werken. Het meeste tuinwerk was stukwerk en de mensen wisten altijd gauw wie iets meer betaalde. Je vroeg dan aan de baas of je de prijs mocht verhogen voor bepaald vakwerk. O ja, dan kwamen de afgedwaalden weer terug, want dan hoefden ze minder ver te lopen om werk verderop aan te nemen.

Met kleine voorschotten kon je de mensen vaak uit moeilijkheden helpen. De onderneming verschaftte altijd rijst tegen billijke prijs die later met de betalingen werd verrekend. Zodoende kreeg je veel te horen wat er zoal in de kampong leefde. Je kweekte op die manier veel goodwill bij de mensen om bij jou te komen werken, want concurrentie was er genoeg. Anderzijds kon je ze dan ook bij slordig werk voor alles en nog wat uitkafferen.

Nu nog enige uitleg over de verhouding blank/bruin die op het platteland in stand bleef. Daarbij wil ik opmerken dat het nu volgende gebaseerd is op oude toestanden en dat het gebruik van de woorden *inlanders* en namen als Batavia en Buitenzorg alleen aan die vervlogen tijden is gebonden. De '*hormat*', de eerbied voor hoger geplaatsten en ook voor hogergeplaatsten in het particuliere leven, zal nu niet anders zijn dan elders in de wereld. Zo viel mij op dat, als men het huis van de baas passeerde op sloffen, men de sloffen in de hand nam en de hoed afzette, ook al was er niemand van de bewoners te zien. Ook opmerkelijk was dat men vroeg of men voorbij mocht gaan

als ze ons wilde passeren. Ook aan hun eigen hogergeplaatsten bewezen ze deze *hormat*. Als men iemand anders iets gaf, deed men dat altijd met twee handen. (Pag. 39) Dat gebaar ging uit van de idee dat als men met één hand iets gaf, in de andere hand een kris of een dolk kon zijn verborgen.

Eigen geneeskunde

Met het werkvolk kwamen ook meer de patriarchale verhoudingen. In geval van nood verstrekten je geneesmiddelen tegen malaria, buik- en rugpijn, of druppels voor wormbestrijding. Anderzijds hoorde je weer van allerlei planten, wortels of bladeren die goed waren voor bepaalde kruidenmengsels tegen gal en nierstenen. De hele apotheek lag als het ware aan je voeten. Ernstige gevallen stuurden we door naar het ziekenhuis in de dichtstbij gelegen stad. Later op een grote afgelegen onderneming kwam één of twee maal in de week een arts spreekuur houden waarbij ik altijd graag aanwezig was. Voor het ziekenhuis was men altijd een beetje bang.

Soms vroegen de mensen als je even ging zitten om medicijnen of advies over kwaaltjes. Mijn baas was een geboren Indischman die veel van inlandse medicijnen maar ook van Westerse afwist. Zo heb ik tientallen kinderen, van baby's tot een jaar of vijf à zes jaar van wurmen afgeholpen. Als kind had je vroeger wel eens een of een paar wurmen, maar hier ging het meestal om honderden wurmen per kind. (Pag. 38) De behandeling was een hele procedure en de baby's waren het moeilijkst. Die kreeg je meestal pas in een laat stadium te zien in tegenstelling tot kinderen tussen de twee en vijf jaar die al buiten speelden. Dan informeerde ik eerst wie de moeder was, die dan een standje van mij kreeg dat zij haar kind had verwaarloosd. Als het baby's met wurmen betrof was ik werkelijk boos. Het hoofdje tot rond de ogen en mond had soms een vieze open uitslag. Ze moesten dan 's ochtends om zes uur bij mij komen, het kind moest volkomen nuchter zijn. Dat was een zware eis, want is een kind even lastig of wil het drinken dan is moeder gauw geneigd het kind aan de borst te leggen. Een weifelend antwoord was voor mij genoeg om ze naar een latere behandeling te verwijzen. De druppels die ze moesten slikken hadden een afschuwelijke reuk en smaak, ze werden dan ook op een theelepeltje met suiker naar binnen gebracht. Na een uur terugkomen voor een tweede portie. Dan wist dat grut hoe vies het smaakte en moest je de neus dichtknijpen, wat natuurlijk met veel gekrijs gepaard ging. Voor dat vreemde gezicht zo dichtbij waren ze ook al bang. Dan na twee uur weer terugkomen voor een eetlepel castorolie: een herhaling van het tweede bedrijf. Je moest de moeder wel telkens streng verbieden om het huilende kind voeding te geven. 's Middags moesten ze mij dan rapporteren over de resultaten.

Die resultaten had ik een keer zelf gezien, resultaten die mij niet alleen verbaasden maar mij zelfs misselijk maakten. Ook de moeders waren er van onder de indruk. Na verloop van tijd kwamen ze dan het geheel opgeknapte kind laten zien en mij bedanken, dikwijls vergezeld door een zelfgebakken lekkernij. Ik deed dit werk meestal in de eerste dagen van de maand, want dan was er altijd veel administratief werk te doen en was ik tenminste thuis. Oudere kinderen ontdekte je meestal zelf als ze buiten speelden. Je zag dan de gezwollen buikjes en wist dat dat een buik vol wurmen betekende.

Het was leuk te weten hoeveel originele medicijnen er in bos en veld groeiden voor hoest, buikloop, snijwonden. Voor malaria was altijd een grote hoeveelheid kininepillen aanwezig. Aspirine of iets dergelijks was altijd goed voor alles als je twijfelde!

De Soendaneese taal

Het was ook een goede manier om de taal beter te leren spreken, want de eerste zes maanden werd 25 gulden ingehouden van het maandsalaris om te zien of je verder alleen kon doorgaan met je werk en ook alleen kleine beslissingen kon nemen. In Amsterdam op de Indologische Leergang kon je wel de eerste beginselen in het Maleis of Javaans aanleren, maar aan het Soendanees dat in West-Java de oorspronkelijke taal is, had men niet aan gedacht. Het gros van de cursisten ging werken in Deli of werd ambtenaar. Zij konden in de gehele archipel met Maleis terecht en Javaans was goed voor ongeveer driekwart van het eiland Java. De twee talen op Java – Javaans en Soendanees - hebben de moeilijkheid dat ze bestaan uit een hoge en lage taal. Het

gebruik ervan hangt niet alleen af van rang en stand, maar ook van leeftijd, oud tegenover jong, zelfs volwassen broers tegenover zusters. Hoezeer ik indertijd ook tegen Soekarno als volksman was, zijn idee om voor één taal voor dit grote eilandenrijk te pleiten was uitstekend. De vier grote eilanden alleen al met hun meerdere talen en dan die meer dan duizend kleinere eilanden, ieder met eigen taal of dialect, kunnen nooit één staat vormen. Daarom is de nieuwe taal *Bahasa Indonesia* in het leven geroepen. Deze taal wordt op de scholen onderwezen en zal op de lange duur de plaatselijke talen wel terugdringen. Totdat er, net als in Friesland weer eens een comité zal worden opgericht ter bevordering en het gebruik van de plaatselijke taal!

Nog meer over de Soendaneze taal. Door veel te praten over het werk en over alles en nog wat met mijn begeleider, de hoofdmandoer en door te luisteren hoe hij met de mandoers en met het werkvolk sprak, begonnen de vreemde klanken en al die nieuwe gezichten van mannen en vrouwen voor mij steeds herkenbaarder te worden.

De grootste moeilijkheid bleef echter nog het verschil tussen hoog en laag taalgebruik, welke begrippen ik nog wel eens met elkaar verwisselde. Ook lastig was de te voeren toon, van de baas naar alle betrokkenen en dan weer, van hoofdmandoer naar mandoer en nog een stap van mandoer naar koelies. De hoofdmandoer, Said was zijn naam, was een figuur waar kracht van uitging. Ik heb veel van zijn doen en laten geleerd. De baas vertelde mij dat hij een maand lang 's morgens om 6 uur voor mijn deur zou staan, dan kon ik veel met hem praten. Na nog een paar dagen tuinronde in de beide andere afdelingen en het andere werk in de fabriek, zou hij beginnen.

Ik begon in alle geval al beter de verschillende gezichten te onderscheiden. We hebben samen heel wat afgelachen als ik hoog en laag door elkaar gooide. Hij vertrok geen spier van zijn gezicht als ik grof en hoog door elkaar gooide. Zo vroeg ik de hoofdmandoer eens waar zijn huis stond. Voor 'huis' gebruikte ik het woord voor een groot Europees huis en voor 'jouw' gebruikte ik het allerlaagste woordje dat je alleen maar tegen een boef of tegen een klein kind kon gebruiken. Hij vertrok geen spier van zijn gezicht en verbeterde mijn woorden en legde een en ander even uit. Een van de grappigste fouten die ik maakte, was het volgende verhaal. Ik vroeg hem hoe laat het was. Hij droeg immers een ouderwets opwindhorloge. Hij antwoordde: "*Erlodje roeksak, kedag diomjan*". Het woord *Erlodji* [horloge] was in alle geval begrijpelijk. Er zijn wel meer Nederlandse en Portugese klanken in Indië blijven hangen. Hoe dan ook, ik kwam er met mijn woordenboekje niet uit. Ik vroeg 's middags aan de baas wat "*een rugzak met Ome Jan*" had te maken? Hij moest er ontzettend om lachen. *Roeksak* betekent *kapot* en *omejan* is *repareren*. Hoe dan ook mijn vorderingen waren na enige maanden voldoende om er nog een andere afdeling bij te krijgen.

[Niet als bij ons de lommerd of het pandhuis, dat in Indië wel degelijk bestond als een gouvernements (Rijksinstelling) tegenover particuliere pandhuizen van diverse andere landslieden uit het Oosten, die dikwijls erg knoeiden met de inheemsen die weinig afwisten van waarde en rente.]

Mijn huis

Wij gingen nu verder naar mijn toekomstige woning. Voorlopig zou ik nog een week bij de baas blijven logeren. Er kon dan huispersoneel worden gezocht en enkele inkopen gedaan. Aangezien er in de naaste omgeving van het emplacement geen vlak terrein voor het bouwen van een huis beschikbaar was, was de bouwplaats en het bijbehorende erf in drie terrassen afgegraven. Het grootste, benedenste werd door het woonhuis bezet, dat bij de eerste van de vier kamers gelijk lag met de afgraving, maar dat bij de vierde kamer een meter hoog was. De vier 8-meter lange kamers, vier meter breed, hadden langs de oostkant een brede, overdekte galerij met jalouzie-deuren en een openslaande deur met glazen ruiten, aan de westkant was geen raam. Onderling waren de vier kamers met een deur verbonden. Alles bij elkaar leek het onmogelijk er een gezellig en bewoonbaar huis van te maken. Daarom had men voor de eerste twee kamers wel het benodigde terrein horizontaal afgegraven en daarop een 4 x 5 meter eetkamer of woonkamer gebouwd. Op het tweede terras stonden de bijgebouwen, te weten bediendekamer, keuken, badkamer en wc. Het derde terras lag weer ongeveer 2 ½ meter boven het tweede en was ongeveer drie meter breed, goed voor een groentetuintje en een vijvertje van 3 x 3 meter, goed voor het kweken van goudvissen of

goerami als consumptievis. De watervoorziening van vijver en bijgebouwen kwam via een dikke bamboepijp uit de bron in het dal dat achter mijn huis lag, en dat begroeid was met hoge bomen, struikgewas en grassen. Het water was prachtige helder en koel en het gehele jaar door overvloedig. Een aftakking ging naar de vijver, de rest naar de keuken en de badkamer, terwijl de overloop van de badkamer via de wc ging die een afvoer had naar de snelvloeiende beek waarin een watervalletje van ongeveer drie meter hoogte een gezellig geruis gaf. Alle gebouwen hadden de laatste jaren kennelijk geen onderhoud gehad in afwachting van de komende onteigening. Als de begroting voor 1922 zou worden goedgekeurd, zou alles, evenals het huis van de baas ineens gerenoveerd worden.

Mijn *terrassenhuis* stond een heel eind boven de onverharde ossenkarrenweg, die naar de aanplant voerde en die onder andere de oogst van de bovenafdeling ophaalde. Daarlangs reed ook de landheer als hij eens kwam kijken hoe het met de theeaanplantingen ging, met zijn *bendie*, een licht tweewielig rijtuigje met paard. Op sommige ondernemingen lieten de landheren zich in een draagbank of stoel transporteren, gedragen door vier mannen. Als men ver van de openbare weg woonde, gingen ook de dames per draagstoel of te paard. Juist over de beek begon een paadje dat grotendeels van een natuurstenen trap was voorzien voor de klim naar boven vanwaar ik een mooi vrij uitzicht had op de Salak en de Gedeh, beide vulkanen waarvan de laatstgenoemde altijd een klein rookpluimpje liet zien. Ook bij zonsondergang kon dat een prachtig beeld geven.

Het huis liet een zeer verdeelde indruk bij mij achter. De baas vertelde mij dat er zeer veel veranderd en verbeterd zou worden. Na afloop van dit bezoek keerden wij terug naar huis, waar de thee klaar stond en waar verder over het komende werk werd gepraat. Over de dagelijkse administratie en of ik ook kon tikken; dan zou ik de uitgaande post kunnen tikken bij hem thuis en, zoals het uitkwam, theedrinken en praten over het werk en de vorderingen in het Soendanees. Hij raadde mij aan een Soenda zakwoordenboekje te kopen en een leergang van de Soendanese taal, waarin ook veel stond over speciale gebruiken en ook enige *sisindirans*, een soort limericks zou ik ze willen noemen. De maandelijks uitgegeven blaadjes waren in een boek samengebonden. (Pag.41) Van beide boeken heb ik inderdaad veel gemak gehad en de leergang gaf een duidelijk beeld van land en volk. De schrijver was een Nederlandse onderwijzer die met een Soendanese vrouw was getrouwd.

Mijn meubilair

De volgende ochtend stelde de baas voor om eerst enig meubilair in Buitenzorg te gaan kopen. Na het ontbijt volgde de rit naar Buitenzorg. De bamboebrug over het kleine riviertje intrigeerde mij het meest. Op de terugweg zou de baas mij hierover meer vertellen. Bij de agent die, zoals ik al eerder vertelde, een veilingbedrijf had, spraken we eerst af op welke manier hij mijn koffers naar de onderneming zou doorzenden. De agent kreeg tevens volmacht om mijn brieven te ontvangen en verzenden en boodschappen te regelen. Daarna ging het naar het magazijn. Dat was een grote loods vol kasten, bedden, tafels en stoelen etc. De keuze van meubilair was groot, de leeftijd van kasten, bedden en de stijlen eveneens. Veel contanten bezat ik niet, maar de baas zei dat ik wel een maand salaris kon opnemen. Een keukenkast, een servieskast, een klerenkast en een kast om van alles en nog wat op te bergen waren gauw gevonden. Met de bedden was het moeilijker want de bijbehorende matrassen moesten er fris en goed uitzien. Men raadde mij aan een groot Indisch bed te nemen, dat zou ik te zijner tijd wel nodig hebben suggereerde men! Zo ver gingen mijn gedachten nog niet, maar eenpersoonsbedden met klamboe leken mij in de warmte wel erg benauwd. Ik koos ten slotte voor een houten twijfelaar die blijkbaar niet zo in trek was, dus veel goedkoper. Een goede klamboe is wel belangrijk in verband met malariamuggen en ander rondvliegende prikbeesten. Verder een groot aantal waterbakjes om bedden en tafels op te zetten. Deze bakjes hebben een ring van water rond het eilandje waarop de poten van bed of tafel komen te staan zodat de altijd aanwezige mieren niet naar boven kunnen kruipen. Verder moest ik een *stilletje* kopen, een po in een kistje dat als wc fungeerde met een goed sluitende deksel. Omdat de wc zich altijd in de bijgebouwen bevond, was zo'n nachtelijke voettocht niet altijd even prettig, vooral waar zoals bij mij de bijgebouwen meer dan 10 meter van het beneden gelegen huis aflagen. Een rotan

zitje dat in ieder huis als meubilair voor de voorgalerij diende, kon ik nog wel even uitstellen, zei de baas, tot na de renovatie die begin 1922 zou plaatsvinden, want dan wist hij het huis beter bewoonbaar te maken. Het gekochte meubilair zou wel vanuit onze onderneming met karren worden opgehaald. Vrachtauto's waren er nog niet.

Water, irrigatie en energievoorziening

(Pag. 42) Een attribuut dat in die jaren in ieder huis aanwezig diende te zijn was het *Berkenfeld* filter. Het water was overal, en vooral buiten de steden, onbetrouwbaar. Als natuurvolk, levend in 'de wildernis', was ieder stromend water 'de wc'. Ik had dan wel mooi helder water, zo uit de bron, maar voor de *dessaman* was stromend water de gelegenheid om er boven te gaan hurken. De natuur zelf brengt blijkbaar de kracht tot zuiveren tot stand want in al die jaren in de 'jungle' heb ik nooit enige epidemie meegemaakt. Die kwam wel voor in de grote steden waar een goede drinkwatervoorziening bestond. Het huispersoneel was er goed in getraind om het filter iedere dag met gekookt water bij te vullen.

De verdeling van het water voor de bevoeiing van de sawa's was een voornaam punt. Waterdiefstal kwam veel voor ten nadele natuurlijk van de aansluitingen op een lager niveau. Daarvoor had men een speciale politie die streng toezicht hield. Het particuliere land zelf had ook recht op een bepaalde hoeveelheid water. Bij aftakking van de grotere beek of riviertje was er een gemetselde drempel die door waterstaat werd gecontroleerd. Het valt te begrijpen dat dit verdeelsysteem veel kansen voor knoeiers bood. Grote misdrijven moest de landheer aan het binnenlands bestuur doorgeven.

Waterkracht leverde de energie om de diverse machines in de fabriek te laten draaien en tevens de elektriciteit voor de verlichting en voor de huizen en het emplacement (=fabrieksterrein). Aangezien de toevoer van water voor de turbine niet geheel betrouwbaar was, stond de levering van stroom na 11 uur 's avonds stil. Er werd dan een kwartier van te voren even geknipperd, dan had je tijd genoeg om je klaar te maken voor de nacht.

Djongos, kokkie, baboe en tuinjongen

Inmiddels waren mijn koffers en inkopen gearriveerd, zodat ik mijn huis kon gaan inrichten. De baas had tevens gezorgd dat ik goed personeel kreeg. Om te beginnen een huisjongen (*djongos*) en zijn vrouw als kokkie en baboe, en een tuinjongen. De *djongos* houdt het huis schoon, de kokkie kookt, doet de was en verzorgt de slaapkamer, de tuinjongen doet alle buitenwerkjes, houdt gras kort (tuingrasmaaiers bestonden er nog niet). Hij maaide met een bamboelat van ongeveer een meter lengte, die voor de helft in mesvorm was gesneden en geslepen. Bamboe is zo hard als staal, dus het behoeftte alleen zo nu en dan, net als een normaal mes, even te worden aangescherpt. Op zijn hurken gezeten, werkte hij de ene baan na de andere af. Dat harde Indische gras groeide gelukkig niet zo snel en welig als in Nederland. Eenmaal maaien in de maand was gelukkig voldoende om een net aanzien te krijgen. Verder hakte hij hout voor de keuken, onderhield de kleine groentetuin op het terras boven de keuken, en verzorgde het daar gelegen vijvertje, waarin goudvis en *goerami* werd gekweekt voor de consumptie. Hij verzorgde tevens de al genoemde waterleiding die uit het dal kwam. Hij voederde de vissen met keukenresten, zemelen en bepaalde bladeren.

Visvijver

Op een morgen lagen alle grote vissen heel of gedeeltelijk opgegeten op het droge aan de kant. Een kleine zoetwaterotter was de schuldige, die had een nieuw adres gevonden om zijn honger te stillen. Ik zag de toekomst duister in, maar er was een oplossing voor dit droevig gebeuren. De vijver werd bijgevuld met bladstelen van een struik met sterk gedoornde takken waaraan de otter zich zou verwonden bij zijn jacht op de luchthappende vis. Het wachten was nu op de visleverancier die geregeld bij zijn vaste klanten langskwam met zijn twee platte manden aan zijn *pikoelan*, schouderdraagstok. In de waterdicht gemaakte 60 x 60 cm vierkante manden van gevlochten bamboestroken, ongeveer acht cm hoog, stond een zwembad van plus minus vijf cm water, waarin

zich honderden kleine goudvisjes en *goeramies* bevonden. Overal waar hij schoon, fris water tegenkwam, ververste hij zijn zwembad. Het was een grappige, maar goede transportwijze. (Pag.46) Weldra was de vijver weer bevolkt met jong materiaal van luttele centimeters, die echter zeer snel groeiden door bijvoeding met gekookte rijst- en andere keukenresten. Bovendien verzorgde de tuinjongen de visjes door bepaalde soorten bladeren in het water te werpen. Vooral papajablade was preferent. De visjes beten er kleine ronde hapjes uit en binnen de kortste keren was al het blad op de dikke nerven na verdwenen. Er zat aan de goudvis nog een aardig bijgeloof vast. Goudvissen mogen alleen door gehuwde vrouwen worden gegeten, jonge meisjes worden er te wellustig door! De doortakken zorgden er goed voor dat de otters niet meer kwamen plunderen.

Mijn paard

Ik mocht voor eigen rekening een paard kopen en gebruiken, en daarvoor kreeg ik een toelage van 30 gulden per maand. De baas die blijkbaar wel een en ander van paarden afwist, ook waar ik die het beste kon vinden, zou mij daarbij wel willen helpen. In Batavia werden regelmatig venduties gehouden van nieuwe paarden die op het eiland Soembawa werden gefokt. (Pag.47) Het schijnt daar een gunstig klimaat te zijn voor dit soort fokwerk, droger dan Java en anderzijds iets meer regen dan in Australië.

Op een goeden dag trokken wij dus naar Batavia, waar juist een nieuwe zending was aangekomen. Er waren een kleine honderd stuks waaruit de keuze kon worden gemaakt. Het grootste deel van deze paardjes was bestemd voor trekpaardjes voor de talrijke sado's en delemans huurrijtuigjes. Ertussen was een opvallende stevige goudvos. Er werd intensief gekeken waar zich de diverse kruinen bevonden. Voor een paard met een goed karakter moet de kruin op het voorhoofd zich boven de ogen bevinden en een lange kruin van de hals tot de voorbenen geeft veel geluk. Hoe langer de kruin des te meer geluk. De Indonesiër betaalt daar graag meer voor. De hoofdkruin van de goudvos was goed, de '*satra pinajoegan*' was maar voor de helft aanwezig, maar het was een mooi paard om te zien met zijn dikke goudblonde manen en staart. Er werd dus druk op geboden, maar na 225 gulden moest de concurrentie het afleggen. 230 gulden was in die tijd een groot bedrag, en het transport naar de onderneming kwam er bovenop. De stal was al klaar. Bamboe om te bouwen is altijd beschikbaar, en het dak was van gedroogde palmbladeren. Ik heb inderdaad veel plezier van het beest gehad en heb het tot de tweede wereldoorlog bij alle tussentijdse verhuizingen steeds meegenomen. Wat de Japanners er mee gedaan hebben weet ik alleen van horen zeggen. Ze zouden hem op één dag gebruikt hebben als trekpaard voor de *bandy* van mijn echtgenote. Ik woonde toen ongeveer 40 kilometer van Bandoeng. Maar heen en terug binnen 24 uur 80 kilometer was teveel. Hij zou bezweken zijn. *Boy*, zo had ik hem genoemd, was een lief paard zonder nukken. Hij had ook een prima verzorger, een ijverige koelie uit de aanplant, die altijd goed werk afleverde, die als kleine jongen bij een karretjesverhuurder had gewerkt, die er trots op was *Boy* iedere morgen er glanzend te laten uitzien en die ook al het tuigwerk goed onderhield. Later heb ik hem opgeleid tot chauffeur. Tot de oorlog is hij steeds bij mij in dienst gebleven.

De natuur

Ik sprak over de schoonheid van de natuur rondom mijn werk. Zo had ik op ieder van de vijf verschillende plaatsen waar ik gewerkt heb een vaste mooie plek, waar ik altijd even neerstreek als ik er langs kwam. Ofwel aan de oevers van een mooi begroeid beekje, of op een punt met een mooi uitzicht op de blauwe vulkanen, of over de rijstvelden in iedere periode van hun ontwikkeling van ploegen tot oogsten. Je werd nauwelijks afgeleid. Je kon rustig nadenken over zakelijke of persoonlijke omstandigheden, resultaten afwegen, toekomstige plannen uitbroeden. De enige afleiding bestond uit het springen van een visje dat door een grote tegenstander belaagd werd of door een blauw vogeltje dat in een muizengaatje in een kleiachtig talud van een uitgegraven voetpad naar binnenschoot.. Het was een ijsvogeltje. Vlak bij een grote brug zat het kleine vogeltje dikwijls op een tak, meer dan twee meter boven het wateroppervlak. Zag hij een visje zwemmen dan schoot hij met een duik het water in om even daarna met de buit in zijn snavel weer boven water te komen om

met allerlei bewegingen net zo lang te frummelen totdat hij de buit met de kop naar de snavel gericht naar binnen kon werken.

De bomen

Ik geloof dat als je voor het plantersvak kiest, je tegelijk een liefhebber van de natuur moet zijn, zonder voor natuurvernieler te worden aangezien volgens de tegenwoordige opvattingen. Het omhakken van te groot geworden schaduwbomen in herontginningen van ouderwetse thee- of rubbertuinen, die maar matige opbrengsten produceren is natuurlijk onvermijdelijk. Nu moet U niet denken, dat de woudreuzen het eeuwige leven hebben. De humuslagen in het oerbos zijn meestal niet zo dik als men (Pag. 48) denkt, en het struikgewas en de grassen gezamenlijk eten en drinken ook veel. De woudreuzen met hun grote kruinen hebben het dan moeilijk als de droge tijd extra lang duurt of zich binnen enkele jaren herhaalt. De haarwortels die voor de voeding en vochtvoorziening nodig zijn sterven af, evenals op de lange duur de grotere wortels die daarvan afhankelijk zijn. De grote wortels die doordringen in de ondergrond en voor de verankering van de reus zorgen, sterven dan ook af, maar de reus blijft staan dankzij omringende broeders, tot op het ogenblik dat een windstootje voldoende is om hem uit zijn evenwicht te drukken. Ik heb dat eens meegemaakt toen ik een stuk bos ging onderzoeken dat zou worden ontgonnen, om te zien of er aardverschuivingen aanwezig waren. Plotseling leek het of de hel was losgebroken, je hoorde grote dode takken vallen. Je zag echter niets en wist niet waar je je moest opstellen om niet verpletterd te worden, achter of vóór een dikke boom. Het was een angstig gevoel. Toen kwam de klap dat de boom op de grond viel. Nog steeds viel dood hout van omringende bomen uit de lucht. Gelukkig had ik aan de goede kant van de beschermende boom gestaan. Aan de andere kant lag een groot stuk dood hout, dat ik liever niet op mijn hoofd had gehad. Ik was samen met mijn hoofdmandoer getuige van dit voorval. We keken elkaar aan en gaven elkaar de hand. Hij sprak enige Arabische woorden uit de Koran, wat betekende dat hij dankbaar was dat wij er ongeschonden van af waren gekomen. We gingen de gevallen reus bekijken. Een paar meter boven de ontwortelde stronk was hij gebroken. De wortelkluit stond verticaal in zijn kuil. Een penwortel was er niet, enige armdikke wortels waren inderdaad halfverrot en gebroken. De ravage over de gehele lengte van de boom was groot, alles groot en klein was verpletterd!

Verbouwing van mijn huis

In deze periode was de verbouwing van mijn huis juist begonnen. De baas had een aardig plan verzonnen. De achtergalerij die langs alle kamers liep, lag op het oosten en had totaal geen uitzicht. De andere zijde op het westen had geen voorgalerij maar wel een mooi uitzicht, maar daarvoor lag op een lager peil de eerder genoemde eetkamer (kantoor), wel met uitzicht op het lelijke fabrieksgebouw en een klein stukje van de vulkaan Gedeh. Bij de afbraak bleek dat alle hout door houtworm was aangetast en vol zat met grote boorgaten van torren. De panlatten waren nog van gehele bamboes, hetgeen later verboden was wegens gevaar voor huisvesting binnenin van ratten die de pest kunnen overbrengen. Gehalveerde dunne bamboe geeft de ratten geen kans zich te verbergen. Ook dit deel van het dak moest dus geheel worden vernieuwd. De wanden van gevlochten bamboe die aan buiten- en binnenzijde op het houtskelet worden bevestigd, moesten ook geen gelegenheid bieden voor vestiging van ratten. De tussenruimten werden net zoals in de visvijver volgestopt met doornachtige takken. Kamer na kamer werd afgebroken. Alleen de meest noordelijke kamer kreeg geen omwanding meer en veranderde zodoende in een ruime voorgalerij van waaruit men een prachtig uitzicht had op de beide vulkanen.

Nu kwamen nog twee kamers aan de beurt. De binnengalerij en de slaapkamer, eigenlijk het enige bewoonde deel van mijn huis. Ik moest dus inwendig verhuizen. De baas bood mij aan een paar dagen bij hem te komen, maar ik bleef liever thuis aangezien alles open stond en de kans op een regenbui met lekkages erg groot was.

Natuurlijk gebeurde er juist dingen in die paar dagen. De eerste nacht werd ik wakker met hevige buikpijn. Het reeds genoemde *stilletje* dat voor dergelijke omstandigheden bestemd is, was

juist die morgen netjes opgeschilderd. Ik was dus verplicht de wandeling naar de wc in het donker te maken. De zaklantaarn was door al het verhuizen onvindbaar. Ik ging zitten, voelde iets kouds en ving een gesmoord geluid op. Ik schrok geweldig en probeerde te zien wat er aan de hand was. Het bleek een grote platgedrukte kikker te zijn! We hebben er veel om moeten lachen, maar als nieuwkomer op het ogenblik zelf denk je eerst aan een slang.

Mijn huis werd keurig opgeknapt. Aan de buitenzijde waren de wanden van bamboevlechtwerk wit gepleisterd met een mengsel van verse kalk en geweekt courantenpapier, wat niet schilferde of veel stof afgaf. Aan de binnenzijde waren de wanden beplakt met een dun Chinees of Amerikaans vliegerpapier dat wit was geveerd. Niet te vergeten had ik nu de ruime voorgalerij met een bijzonder uitzicht op de twee Buitenzorgsche vulkanen. Een klein bezwaar was de afstand naar de stad waardoor vers vlees of vis en brood niet altijd in goede conditie overkwamen.

(pag. 50 A) In Indië gaf men bij het begin van het bouwen een zg. *sidakah*, waarbij de dorpspriester een heilige wens uitsprak. Ook bij ingebruikname vond zulk een adatgewoonte plaats voor de bouwwerkers, de baas, de mandoers en al het hogere personeel en leveranciers van de bouwmaterialen. Dat moest na het gereedkomen van mijn huis dus eerst gebeuren. Het totaal kwam om zo'n 40 (alleen) mannen. Er werd een geit geslacht en enige kippen, rijst, groente enz. Vele vrouwen kwamen de kokkie helpen. De hele maaltijd werd in bananenblad verpakt en in een dubbele rij pakjes op het gazon gezet. Alle gasten werden achter een pakje uitgenodigd. De heilwens werd in het Arabisch uitgesproken, herhaaldelijk onderbroken door een gezamenlijk '*amen*'. Daarna nam iedereen zijn pakje en verdween. Voor mij was dat een wonderlijke aftocht, zo zonder een bedankje.

Malaria-aanval

(Pag. 51) Terwijl men nog met mijn huis bezig was, kreeg ik mijn eerste malaria aanval. Hoge koorts, barstende hoofdpijnen en koude rillingen, ondanks extra dek. De dokter was gelukkig gauw ter plaatse en schreef een langdurige, zware kininekuur voor, die de koorts onder de duim hielden, maar waarvan je doof werd. Er zijn twee soorten malaria, de zg. *tertiana* en de *tropica*, waarvan de laatste de gevaarlijkste is.

Het was gelukkig de *tertiana*. Je moest die blijvend onderdrukken met kinine want steeds, bijv. bij grote temperatuurswisselingen, komen er uit de milt waarin de bacteriën zich terugtrekken, veel van de bloedbaan waarna de koorts weer uitbreekt. Als men de eerste aanval van de *tropica* overleeft, heeft men er later geen last meer van. Helaas zijn de malariamuggen resistent geworden tegen alle verdelgungsmiddelen die er bestaan. Dertig jaren heb ik daardoor met de kwaal geworsteld. Het mag een gunstig toeval zijn dat ik in de drie jaren Jappenkamp de kwaal ben kwijtgeraakt. Het bloed was misschien door de schrale voeding niet goed genoeg om de bacteriën te onderhouden. Het moet helaas gezegd worden dat de wetenschap nog steeds geen bestrijdingsmiddel tegen malaria heeft gevonden en dat er daardoor wereldwijd jaarlijks miljoenen aan de kwaal sterven. Hoe dan ook, ik was wekenlang niet in staat mijn werk uit te voeren. De hoge koorts sloopt de krachten heel snel, maar het leven dagelijks in de prachtige natuur bleef mij goed bevallen.

Meer huispersoneel

Inmiddels had ik enige moeilijkheden met mijn personeel. Ik had mijn kokkin enige malen erop betrappt dat zij tijdens het werk in de keuken sirih kauwde, wat volgens afspraak niet mocht. In de fabriek vond ik het al vreemd dat dit gebruik getolereerd werd. Ik sprak erover met de baas die ervoor had gezorgd dat ik huispersoneel kreeg. Hij zou het mij zeker niet kwalijk nemen, zo zei hij, als ik de kokkie zou ontslaan en ook haar man die dat gedrag van zijn vrouw tegen de regels in had goedgevonden. Dit was een pak van mijn hart. Ik moest het zelf maar regelen zo zei hij. Zou een Soendanese huishoudster niet beter zijn? Hij had het zelf ook opgelost. Hij leefde al vele jaren op deze wijze, dus juist zoals die collega van mijn vader mij had verteld. Het was een hele stap. Je moest wel (Pag. 49) goede afspraken maken over de nu onzekere toekomst voor de vrouw. Nu was voor de

bevolking het begrip 'scheiding' van de ene dag op de andere dag heel gewoon. De vrouw had niets te zeggen. Je moest zeker spreken met de moeder van de vrouw in kwestie, die niet werkzaam was of geen familie had in vaste dienst van de onderneming. Daar zat je nu met je tropenervaring van amper acht maanden. Een toevallige samenloop van omstandigheden bracht een onbekende kandidate op mijn pad.

De verbouwing van mijn huis had nog andere gevolgen. De timmerman, een kundige, nette en aardige man werkte met zijn volwassen neef, die iedere middag om ongeveer 12 uur zijn eten gebracht kreeg door zijn echtgenote. Alles zat in een *zg. ratang*, zo een stel emailen bakjes boven elkaar, voor rijst, sajoer, *sambalan* sambal met een gedroogd zout visje. Zij ging eerst naar de mannen toe en maakte een *sembah* (beleefd gebaar met gevouwen handen voor het gezicht). Daarna spreidde ze een schone handdoek over de schaaftbank en zette de bakjes en een stuk bananenblad (als bord te gebruiken) neer om zich daarna weer naar de mannen te richten naar wie zij weer een *sembah* maakte en iets zei om daarna te verdwijnen. Het ging allemaal zó stijlvol en superbeleefd. Ik schatte hun beider leeftijd op ongeveer veertig en dertig jaren. Op een zekere dag was zijn vrouw vervangen door een jongere editie van onder de 20 jaar. Ook zij verzorgde de maaltijden en de beleefdheden op dezelfde respectvolle wijze. Ik dacht en weifelde enige dagen, zal ik wat vragen? Maar het eind van de maand naderde, ik wilde de kokkie en de *djongos* ontslaan. Ik informeerde echter eerst bij de timmerman of ze getrouwd was en kinderen had. Ze bleek gescheiden te zijn zonder kinderen. Hij zou het haar en haar ouders vragen [of ze bij mij wilden komend werken]. De volgende dag vertelde hij mij dat alle drie ermee instemden, hetgeen zij [ook] mij zeer verlegen kwam vertellen.

(Pag. 50) Of de timmerman zelf of de baas deze hele komedie hadden verzonnen, bleef voor mij een vraagteken. Laatstgenoemde had mij in de loop der laatste maanden een en ander verteld hoe je zo'n kwestie moet aanpakken. Er moesten nu alleen nog zakelijke afspraken worden gemaakt. Dat alles verliep vlot, zodat eind van de maand het oude stel kon worden ontslagen. Het was een grote stap naar een onbekende toekomst. Met het huishouden hoefde ik mij in alle geval niet te bemoeien. Bovendien leerde je veel meer van de omgangstaal.

Ik mag wel zeggen dat mijn keuze van een andere huishoudster goed was geweest. Huis, tuin en keuken werden prima verzorgd en ook de nieuwe huisjongen voldeed beter dan de oude. Ook de baas vond het een goede oplossing, beter dan assistenten en eendagsvliegen met alle gevaren van dien. Bovendien had mijn nieuwe personeel geen verbindingen met familie of mensen die vanouds op de onderneming werkzaam waren.

Vervoer naar Buitenzorg

Er waren toen nog geen taxi's of autobussen. Je ging met de *sado* of *deleman* naar Buitenzorg. Op de hellingen naar beneden was het voor de paardjes alleen maar mogelijk stapvoets te gaan wegens gevaar voor uitglijden. Terug was de lange klim natuurlijk heel vermoeiend, wat ik een keer ondervond toen ik plotseling kiespijn kreeg die door het gehobbel nog eens extra pijnlijk werd. Een andere keer moest ik een heel vroege trein in Buitenzorg nemen om tijdig in Batavia te zijn voor een reis naar Semarang om mijn broer Wim te ontmoeten die daar in de buurt op een suikerfabriek werkte. Mijn hond die dacht dat ik de aanplanting inging, liep achter mij aan tot aan de trein. Hij wilde niet terug naar huis hoewel ik dikwijls uitstapte om hem terug te jagen. Zelfs toen de trein zich in beweging zette, liep, of beter gezegd, rende hij nog een eindje mee! Ik dacht, die zie ik nooit meer terug, dwars door de vreemde stad. Maar gelukkig, zo vertelde men mij, was hij twee dagen later toch weer verschenen. Dat mocht toch wel *hondentrouw* worden genoemd! En het was maar een echt *gladakkertje*, zoals die rasloze beesten meestal werden genoemd. En na die reis had ik kortdurend bij broer Wim het leven en bedrijf in de suiker meegemaakt, waar het uitgebreide Europees personeel in moderne stenen huizen woonde en waar een tennisbaan was en een kleine bibliotheek. Alles in een zeer warm klimaat. Ondanks dit alles leek mij het leven in de bergen aangenamer, avontuurlijker en misschien ook romantischer en eenvoudiger. [verder op pag 51]

11. Over de achtergrond van ondernemingen in Nederlands-Indië

Rol van de Verenigde Oostindische Compagnie (V.O.C.)

Het is misschien wel interessant, hoe dit soort ondernemingen was ontstaan, dus nu eerst een stukje geschiedenis die mij in de loop van mijn Indische jaren ter ore kwam. De Oost Indische Compagnie (O.I.C. of V.O.C.) was geen officieel bezit van Nederland maar van een groep notabelen in handel, scheepvaart, leger en vloot, die het alleenrecht claimden voor de opkoop van koloniale producten waarmee toenmaals de Portugezen veel verdienden. Het recht van de sterkste gold in leger en vloot en Holland vormde in die tijden een soort wereldmacht die oorlog voerde met het machtige Spanje en Engeland. Zo had de O.I.C. zwaar bewapende handelsschepen en vestigingen in de archipel en ook op de route langs de westkust van Afrika waar de schepen leeftocht en vooral vers water konden inslaan. Nu nog vindt men van de Golf van Guinee tot aan Angola restanten van deze vestigingen die in werkelijkheid vestigingen waren met een militaire commandant en soldaten die in Nederland werden geronseld. Die militaire macht was wel nodig want niet de O.I.C. alleen viel de concurrenten aan maar omgekeerd werden ook wij aangevallen: je reinste zeeroverijen. Op die manier werkten wij de Portugezen uit de Oost. Nu nog komen in de Indonesische taal Portugese woorden voor. De vestigingen werden factorijen genoemd. De commandant moest met de omwonenden goede maatjes zien te worden en als dat niet goedschiks ging dan maar kwaadschiks. Daar stonden dan wederzijdse verplichtingen tegenover, zoals verplichte leveringen uitsluitend aan de factorij, of onzerzijds hulp bij ruzie om de macht, wie de baas zou zijn over zijn bevolking zoals ook nu. Indien een kolonie wordt opgeheven, breekt eerst een plaatselijke oorlog uit over wie van de pretendenden de president of de radja of koning, keizer zal zijn. En in ruil werden de goede relaties dan geholpen aan wapens of geld. Soldaten die met vrouwen uit het land trouwden, kregen stukken land om zelf specerijen te gaan planten. Zij werden later de *perkeniers* genoemd. Zo breidde de O.I.C. zijn macht en invloed zich over de archipel uit.

Kolonie Nederlands Indië

Ten slotte werd deze organisatie te groot en te log en moest het steeds vaker aan de regering hulp vragen. De regering zag toen de mogelijkheid om de Verenigde Oost Indische Compagnie over te nemen als een kolonie. Nederland zelf had daar dus een leger, het K.N.I.L. [Koninklijk Nederlands Indisch Leger]. De hoofdfactorij werd toen de hoofdstad Batavia van Nederlands-Indië. Veel V.O.C.-ers gingen als ambtenaar of als militair over in rijksdienst. Het oude Batavia, vroeger de benedenstad genoemd, werd te klein en minder gezond en een deel van de Europese bevolking verhuisde naar een plek iets meer het binnenland in, *Weltevreden* genoemd. Daar verrees ook het paleis van de Gouverneur Generaal (G.G.). Aangezien ook die plaats nog te warm was, verhuisde een deel naar Bogor, toen Buitenzorg geheten. Hier aan de voet van het gebergte waren de nachten koeler, zodat men beter kon slapen. Ook daar midden in een groot park werd een paleis gebouwd voor de G.G., dat de latere plantentuin zou worden. Alles wat op die hoogte (+ 200 meter) wilde groeien werd er uitgeplant, kassen werden erbij gebouwd, een soort openluchtmuseum dus. Inderdaad is Bogor en omgeving altijd een centrum van fruit en groenten geweest. Daarom heeft ook het Departement van Landbouw zich daar gevestigd alsmede de diverse proefstations voor de bestrijding van ziekten en plagen in diverse cultures, voedselgewassen, rijst, groente en fruit, kokospalmen.

Werken in de cultures

Jongelui die voor grotere kantoren in de steden begonnen aan hun carrière hadden het veelal gemakkelijk, zij kregen een *instantiehuys* van de maatschappij waar ze een kamer kregen plus verzorging door getraind personeel. Werken in de 'cultures' was voor een beginnening dikwijls heel primitief. Daarom mocht je ook nooit een echtgenote meenemen tenzij op eigen kosten. De vrouwtjes mochten eens heimwee krijgen om dan na korte tijd weer terug te moeten naar Nederland. Zelfs ik moest een borgsom storten of iemand aanwijzen die borg stond voor mijn reiskosten en uitrustingskosten! In de suikercultures waren deze primitieve toestanden al veel eerder

verdwenen; die maatschappijen waren veel kapitaalkrachtiger. Maar ook in de *bergcultures* [thee en kina] is in de loop van de twintigste eeuw een vernieuwing opgetreden.

Orde en bestuur

Misoogsten hadden hongersnood tot gevolg en gaven onrust in delen van het land. Het nieuwe leger had dus een heel andere taak dan de bewakers van de V.O.C.-factorijen. De weg Batavia-Buitenzorg – de twee bestuurscentra - was daarom van groot strategisch belang en moest goed worden beveiligd. (Pag. 37) Beide steden werden grote garnizoensplaatsen. Het leger kon de weg wel bewaken maar niet het land dat links en rechts van de weg lag. Daarvoor had men een andere oplossing gevonden. Men verkocht brede stroken land of gaf aan belangrijke en verdienstelijke lieden zulke percelen met alles er op of eraan, met de opdracht deze gronden tot ontwikkeling te brengen en tevens om te rapporteren als zich ongunstige toestanden voordeden. Deze rechten en plichten werden voor honderd jaar vastgelegd. Men mocht belastingen innen en er een soort politie van inheemsen op na houden die zorgde voor rust en orde in iedere desa of kampong. De nieuwe eigenaar heette landheer. In kleine zaken mocht hij recht spreken en boetes opleggen. Hij moest er tevens een bevolkingsregister op nahouden. De inwoners van zulk een particulier land waren belastingplichtig aan de landheer die zelf weer belasting aan het rijk afdroeg, de zogenaamde *canon*. De bewoners '*opgezeten*' waren herendienstplichtig om zoveel dagen per jaar te werken aan het onderhoud van voetpaden en irrigatieleidingen.

De landheren hadden een grote verantwoordelijke taak. Het waren niet alleen Nederlanders, maar er waren ook Chinese en Arabische landheren. Meestal waren dat de vertegenwoordigers van deze bevolkingsgroepen. Zij waren vaak majoors of kapiteins der Chinezen of de kapitein der Arabieren, welke groep veel kleiner was dan die der Chinezen. Zij werden als zodanig door ons bestuur benoemd.

12. Theebereiding voor de nieuwsgierige lezer!

(Pag. 45) Bij het nalezen van het vorige blad bemerk ik, dat ik een soort beknopte les voor de theebereiding zit te schrijven. Niet erg interessant voor vele lezers, hetgeen mij echter niet zal beletten om het hele proces toch even door te nemen voor de nieuwsgierigen onder U, die er toch wel iets meer van willen weten.

Organisatie van het werk in de theetuin

Door de ligging van Java dicht bij de evenaar waren de grote verschillen die wij tussen opkomen en ondergang van de zon in Europa zo duidelijk meemaken, hier nauwelijks merkbaar, zodat het werk steeds om 6 uur begon, terwijl het tuinwerk om 12 uur eindigde, en het werk in de fabriek om ongeveer 5 uur afgelopen was. Bij grote dagoogsten werd het later, bij kleine dagoogsten vroeger. Dat betekende voor mij dus vroeg opstaan en ontbijten, en een boterham en een veldfles met koude thee meenemen. Het meeste tuinwerk was taakwerk. Alleen tuinklusjes, zoals onderhoud van wegen of grenzen enz. was een dagtaak tot 12 uur, voor de andere taken ging men naar huis al naar het uitkwam of naar men vond dat men genoeg had verdiend. Wilde men 's middags overwerken, dan kon dat ook. Zo zou ik dan omstreeks 12 uur thuis komen voor de rijsttafel. Na de middagrust om ongeveer half drie naar de fabriek voor het middagrapport van de mandoers en hoofdmandoers. De mandoer is de baas van bijv. een groep pluksters of wiedere of snoeiers, de hoofdmandoer was de baas op een afdeling over voornoemde lieden. Aangezien er drie afdelingen waren voor de ongeveer 600 hectares waren er ook drie groepen die ieder voor zich verantwoordelijk voor hun taken waren. Je besprak dan bijv. of de opkomst van de werkers (koelies) voldoende was en zo niet, waarom men tekort kwam. Lag het aan het lage loon voor de taak, waren er veel zieken of kwam het doordat het ook oogsttijd van de rijstvelden was, en wat moest er aan al die oorzaken worden gedaan?

Foto 11. Groepje theepluksters– foto P.A. Oomen (1980)

(Pag. 43) De direct aansprakelijke voor alle werk was de hoofdmandoer die ons de gehele morgen volgde. Ik kon zien hoe hij met de baas praatte en hoe hij de instructies weer overbracht op de betreffende mandoer of op de koelies als er bijvoorbeeld slordig was gewerkt. Soms probeerden de werklui willens en wetens stukjes van hun taak over te slaan, zodat aan de kant van de weg alles 100% goed leek maar in hoekjes van de soms grillige tuingrenzen aan de onderkant van een lange helling nog wel eens een slecht gewied of geplukt stuk voorkwam. Denkende: daar komt de mandoer of de hoofdmandoer of de employé of de grote baas toch niet kijken! Gevraagd werd dan wiens taak

dit was geweest. De schuldige man of vrouw kreeg dan een stevig standje en moest het werk geheel in orde maken. Kwam dit te vaak voor dan werd de mandoer ontslagen en ging zijn baantje over naar de beste koelie.

Foto 12. Theeplukploegje met mandoer in theeplantage op West Java (1979) – Foto P.A.Oomen

De mandoer kreeg een premie voor het aantal mensen dat hij meebracht. Vooral in de oogsttijd van de rijstvelden, als de mensen liever hun *padi* [rijst-aren] oogstten, was een goede mandoer geld waard want dikwijls ontstonden er achterstanden in allerlei werk. Een mandoer had in de kampong een zekere status. Als hij een gezien man was dan ging men graag bij hem werken.

De eerste maand deed ik het werk met de baas samen, zodat ik de gezichten leerde kennen en de verhalen in de Soendanese taal, een taal die langzamerhand tot je gehoor en begrip begon door te dringen. Zowel de lage-taalwoorden van de baas als de hoge-taalantwoorden van de mandoers. Als geconstateerde fouten of tekortkomingen waren besproken, gaf de hoofdmandoer zijn discipelen boze woorden of standjes, waarna de hoofdmandoer bepaalde fouten erkende of reageerde dat hij de mandoer al eerder op dat soort fouten had gewezen. Daarna werd het werk voor de volgende dag besproken. De patriarchale gesprekken kwamen los, over zieken en kinderen, over bouw of koop of verkoop van huis en grond en (Pag. 40) natuurlijk ook, zoals overal ter wereld over het weer dat voor de aanplant gunstig of ongunstig was. Te droog of te nat! Ondertussen was de oogst van de drie afdelingen binnengebracht, zodat we met de hoofdmandoers en de plukmandoers konden kijken of er goed was geplukt, te grof of te fijn, en we de betreffende mensen direct konden prijzen of een standje geven. Over de verdere gang van zaken wat er allemaal met het theeblad gebeurt, vertel ik u later.

Theeplukploeg en snoeiploeg

Eerst liepen we een tijdje mee met de theeplukploeg, grotendeels bestaande uit vrouwen van alle leeftijden en soms enkele mannen. Er waren mogelijkheden voor goed en slecht werk, teveel om allemaal te memoreren. Ook hier waren de uithoekjes favoriet om over te slaan of om alleen het makkelijkste te plukken blad eraf te halen. Gebruikelijk waren uitvluchten, zoals grote, stekende mieren of rupsen of wespen of een giftige slang die daar gesignaleerd was. Soms bleek de smoes alleen maar van horen zeggen, als je het zelf ging controleren. Een plukster of een rubbertapper met dergelijke kunstjes moest je niet al te gauw ontslaan, want zij vonden altijd wel weer werk op een buuronderneming. Ten tijde van de particuliere landerijen mocht men niet elders werk zoeken, want mensen moesten op het eigen land blijven werken.

Met de baas bezocht ik ook een snoeiploeg. Het leuke was dat de snoei en opbouw van een jonge theestruik in grote trekken overeenkwam met de ontwikkeling van een trekseringenstruik in Aalsmeer. Het verschil voor mij was dat toen ik voor het eerst zo'n vlijmscherp mes hanteerde om met één slag een duimdikke tak af te kappen, er twee jonge zwart-wit gekleurde giftige slangetjes uit de theeheester vielen. Er was geen gevaar te duchten geweest maar ieder had er een goede bijgelovige uitspraak over, zo is het Oosten. Later beleefde ik wel meer bijgelovige verhalen.

Foto 13. Snoei van theestruiken met vlijmscherp krom snoeimes. Foto P.A. Oomen (1976)

Bereiding van zwarte thee in de fabriek

De bladoogst van de theeplukploegen van de dag tevoren werd op de grote stenen vloer dun uitgespreid of verdeeld over rekken die met ijzergaas waren bespannen. De bedoeling hiervan was dat het natte blad langzaam verlepte of *verflensde*, zodat het behandelbaar werd. Als je het verse blad in de rolmachine of met handen en voeten zou rollen, zou alles breken en vergruizen. Dat verlepte blad werd dan de volgende morgen verzameld en daarna in de rolmachine gerold, waarna het middels draaiende zeven in grof en fijn werd verdeeld. Dit product heeft nog een groene kleur. Het kan dan al in de reeds genoemde theedroger worden verwerkt en geeft dan als produkt de *groene thee*. Door het rollen en soms even persen, komen bladsappen vrij waarin zich geurstoffen bevinden. In deze geurstoffen zitten enzymen die gedurende de bewerking oxideren, waardoor de groene kleur in bronsachtig verandert en, na de droging, de donkere kleur van de *zwarte thee* oplevert. Al naar gelang de temperatuur duurt dit proces van oxidatie drie tot vijf uur. Het proces heeft plaats in een kleine kamer waar de temperatuur en vochtigheidsgraad voortdurend worden gecontroleerd om een egale kleur te verkrijgen.

Drogen van het bewerkte theeblad

Na de middagrust werd het dagrapport meegemaakt en een deel van het fabriekswerk bekeken, zoals de droging van het 's morgens in de fabriek bewerkte theeblad dat de vorige dag was geplukt. De droogkast, voor te stellen als een kas van 4 à 5 meter, 2 meter hoog. Hierin bevinden zich lopende kettingen onder elkaar, op die kettingen ligt een band van geperforeerde stroken. Boven staat een man voor de machine die de vermalen theebladen op de band strooit. Aan het einde van zijn traject keert de band naar beneden, zodat de iets drogere thee op de volgende strokenband valt. De laatste band laat de droge thee uit de machine vallen. Hete lucht wordt in een grote oven

geproduceerd om door middel van grote fans door de droogkast te blazen. De stoker moet de hitte goed op een bepaald peil houden. Te warm betekent verschroeide thee, te koel geeft thee die nog teveel vocht bevat. De afgewerkte droge thee wordt dan 's nachts in een droge kamer bewaard om de volgende dag te worden gesorteerd.

Sorteren van de droge thee

Nu kwamen eerst nog een paar dagen fabrieksverkenning aan de beurt. Het theeproduktieproces komt hier op neer dat de oogst van vandaag de volgende dag wordt verwerkt. De verwerkte en gedroogde thee werd 's avonds opgeborgen in een droge ruimte. De droge thee wordt 's morgens in de sorteerkamer gebracht. Eerst wordt het dan gewogen, want het is zo droog dat het gedurende de nacht toch weer vocht opneemt. Er moest dus altijd een overgewicht zijn. Omstreeks 7 uur kwamen de sorteervrouwen opdagen. Die gerolde bladeren en blaadjes gingen dan eerst in een snijmachine die er een egaal product van maakten nadat eerst de grove oude bladeren er waren uitgehaald. Het gesneden blad werd dan over de 30 à 40 vrouwen verdeeld, bij iedereen op een platte ronde mat met een kleine opstaande rand. Weldra zat dan iedereen met zijn mat op de grond en haalde rode steeltje uit de massa. Een oudere steel wordt na de droging rood. Daarna werd het schone product op verschillende wijzen gewand, waardoor er diverse marktsoorten ontstonden. Er waren 7 tot 8 soorten: lange dunne sprieten, korte dunne sprieten, bolletjes van in elkaar gedraaid blad, grote stukken grof gerold blad, kleine platte blaadjes en tenslotte grof stof.

Ieder vrouw of groepje van vrouwen had zijn speciale soort en bracht het restant weer naar een volgende groep die er haar soort weer uithaalde. Het was een fleurig gezicht, al die vrouwen in een kleurige *kabaja* en dito gekleurd hoofddoekje. Het werk bracht veel stof in de lucht dat door enige grote fans naar buiten werd geblazen. Het enige dat ik niet zo leuk vond, was dat de vrouwen *sirih* mochten kauwen, zoals vroeger in Holland de mannen tabak pruimden en het teveel aan sap uitspuwden op straat of in een kwispedoor. Dat vuurrode *sirihsap* werd hier in een conservenblikje gespogen, waarmede ze dan van tijd tot tijd naar buiten liepen om het in de gemetselde diepe goot te gooien die rond de fabriek liep om mieren en andere insecten buiten de fabriek te houden. Die vuurrode monden en lippen vond ik ook een vies gezicht. Oudere vrouwen krijgen door het geregelde kauwen zwarte groeven in de lippen. Het was de hele dag een gezellig druk gekakel. Men deed dit werk graag, want je had geen last van de regens en verdiende iets meer dan een plukster.

Als alles was uitgesorteerd werden de diverse soorten in grote manden verzameld en gewogen. Het totaal moest iets meer zijn dan op het ogenblik dan men met het sorteren begon, want al dat fijne product had in de loop van de dag veel vocht aangetrokken. De diverse marktsoorten werden opgeborgen in hele grote bewaarkisten, tot er bij tijd en wijle genoeg beschikbaar was voor verzending naar de theemarkt in Batavia.

Dagelijkse beoordeling van de thee

Als de dagoogst eenmaal klaar was, werd er een representatief monster van de diverse soorten getrokken en werd thee gezet en geproefd in een speciaal servies voor theeproeven. Het monster moest ook een speciaal gewicht hebben, n.l. het gewicht van een Engelse penny. De kleur van het afgetrokken blad en de vorm van iedere soort werd bekeken. Vervolgens werd er geproefd. Eerst nam de baas een slok, vervolgens de employé van de fabriek en ook de tuinemployé's deden mee. De gehele geschiedenis van de oogst tot en met het werk in de fabriek kon hier, 'goed of fout' worden nagegaan, zodat ieder der aanwezigen de mogelijke tekortkomingen kon constateren en gewaarschuwd kon worden. Het was een mooie komedie, die iedere dag werd gespeeld met ernstige gezichten.

Met deze uiteenzetting is het gehele proces van theebereiding in een *nutshell* verduidelijkt. En nu genoeg over thee, oogst en bereiding.

13. Mijn werk op de theeplantage Pasir Angin

Benedenafdeling op Pasir Angin – situatie en werkomstandigheden

(Pag. 44) De benedenafdeling van de onderneming Pasir Angin - die op een lagere hoogte lag - zag er heel anders uit dan de bovenafdeling. Deze tuinen lagen slechts enkele kilometers van de stad Buitenzorg op de hellingen van de laatste uitlopers van de vulkaanrug en waren bezaaid met grote keien. De omliggende natuur en de uitzichten waren er niet zo mooi. Er was maar één grote enclave binnen de afdeling. Midden in de thee- of rubbercomplexen lagen grote kampongs en enkele sawa's. Oude verbindingswegen liepen dwars door die kampongs heen.

De hoofdmandoer was een oudere man die meer om zijn ouderdom werd gerespecteerd dan om zijn aanpak en controle van het afgeleverde werk. Men had hem al jaren gehouden wegens zijn goede staat van dienst. Het werkvolk respecteerte hem vanwege zijn leeftijd, maar een jongere kracht was beter geweest. Veel liefhebberij was er echter niet voor deze positie. De bevolking was er ook anders. Veel mensen uit de omgeving werkten in de stad. Er was minder sociaal contact en de verhoudingen minder patriarchaal. Omdat deze afdeling zo heel anders was dan de twee andere had de hoofdmendoer nog een Menadonese employé boven zich. Helaas ging er van deze jonge man niet veel eigen inzicht uit. In alle geval had ik er een tussenpersoon voor werkopdrachten aan de hoofdmendoer.

Er was beneden meer rubber dan thee. We hadden er vaak diefstal van theeblad, rubberlatex en omgehakte schaduwboomen voor brand- en bouw hout dat veel geld in de stad opleverde. Met de oude hoofdmendoer kon ik het werk minder snel controleren en de hoogteverschillen in het zwaar geaccidenteerd terrein overwinnen. Ikzelf moest mij aan de totaal andere omstandigheden aanpassen en deze bespreken met de baas die uit de tijd van het particulier landbezit een langdurige ervaring op dit terrein had. Na enige maanden was er wel verbetering te zien in de gang van zaken.

Bovenafdeling op Pasir Angin met rubber en mooie natuur

Ik had er weer andere dingen bijgeleerd en kreeg toen de bovenafdeling. Deze afdeling was uitsluitend met thee beplant en bevatte slechts twee kleine enclaves, maar wel veel steil terrein met oorspronkelijke aardverschuivingen. Tussen al dat gesteente had men vroeger, voor de *hevearubber* in de markt kwam, *Ficus* geplant, want die groeide op die hoogte van ongeveer 6 à 700 meter heel goed. De rubberproductie van *Ficus* was echter veel geringer en van mindere kwaliteit dan van de *hevearubber*, en het tappen kostte veel meer werk. Daar werd dus niets meer aan gedaan.

Het klimaat op de hoogte van de bovenafdeling was veel aangenamer. De omliggende natuur was aantrekkelijk, vooral in de hoogst gelegen theetuinen die grensde aan oorspronkelijk bos met dichte begroeiing in een koele omgeving. Overal stroomden waterloopjes van de bergrug die gevormd wordt door de diverse vulkanen uit de lange reeks van Oost- tot West-Java. Op diverse punten waren er prachtige uitzichten op de sawa's en de vulkanen Salak en Gedeh.

In de enclaves bevonden zich veel kampongs en grote sawa's bevolkt door boeren die weinig binding hadden met de stad en gewend waren aan werk in de landbouw. Die mensen zelf waren ook heel anders, meer zoals je vroeger in Nederland zou zeggen 'van het platte land'. Grote boeren, kleine boeren, keuterboertjes en landarbeiders die alleen kwamen werken als er op de sawa's niets te doen was. Hun huizen lagen buiten de onderneming. De gronden waren daar ook beter, zodat daar de betere theetuinen lagen.

De hoofdmendoer was een heel andere persoon dan op de twee vorige afdelingen. Hij voelde zich hoog verheven boven het domme werkvolk, de gewone koelie, had dus niet de patriarchale omgang met zijn mensen maar wel gezag en begrip voor de gang van zaken op de onderneming.

Werk op drie afdelingen tegelijk

Na dit intermezzo, ga ik weer door met het ogenblik dat ik de drie afdelingen per paard kon controleren. Zo had ik de drie afdelingen in een hand. Netto ongeveer 750 hectares thee en rubber, maar met de vele enclaves in totaal ruim 1000 hectares. 's Middags deed ik de fabriek en 's avonds

nog wat administratie. Desnoods deed ik alle drie op een morgen, variërend van ongeveer 300 tot 700 meter hoogteligging. Ik moet opmerken dat er 's middags in de aanplant nooit werd gewerkt. Wel kwamen theesnoeiers die goed geld (want ze waren specialisten) konden verdienen wel eens opdagen. De sawah's waren voor hen echter hoofdzaak en aangezien ploegkarbouwen alleen 's morgens werkten en 's middags in bad moesten, wat altijd door kleine jongens werd gedaan, konden de snoeiers toch nog in de middag geld verdienen. In die dagen werd ook op zondag doorgewerkt. Vrije zondagen bestonden nog niet. Pas later kwam de vrije zondag.

Foto 14. Uitzicht op de vulkanen Gedeh en Salak vanuit theeplantage Gambung. Foto P.A.Oomen, 1980

De kabelbaan voor transport van het geplukte theeblad

De eigenaren van de onderneming hadden inmiddels de onteigeningsvergoeding ontvangen, zodat er geld vrijkwam voor vele vernieuwingen zoals verbouwing van mijn huis en plaatsing van een ijzeren brug in plaats van de bamboebrug in de toegangsweg van de onderneming. Het werd goedgekeurd dat een begroting mocht worden ingediend voor de aanleg van twee kabelbanen voor transport van de theebladoogst van de beneden en de bovenafdeling. Dit transport was veel te zwaar voor ossen of paarden en de kwaliteit van de oogst ging achteruit door broeiing tijdens de lange duur van het transport.

Voor één van de logeerkamers in mijn huis kreeg ik voor ondernemingsgasten een groot Indisch bed en bijbehorende lakens. Dat waren dan meestal technici voor reparatie in het machinepark zoals motoren, turbine en elektrische installaties. Weldra kreeg ik mijn eerste gast. Het was een Duitse technicus, die de twee kabelbanen zou aanleggen. Daar de baas geen Duits sprak, werd ik aan hem toegevoegd voor het contact met de Soendaneze koelies. Het was helaas geen aangenaam mens. Hij had vroeger in het oude Duits Zuidwest Afrika gewerkt, het tegenwoordige Namibië, waar veel mijnbouw was. Hij vertelde mij dat Duitsers daar geen gekleurde huishoudsters mochten hebben. De ongetrouwden kregen een paar keer per jaar een blaadje met foto's van Duitse vrouwen die wel in Afrika wilden wonen en trouwen met een Duitse man. Je gaf dan een nummer op, waarop de bedoelde vrouw naar Afrika kwam!

Hij ging erg ruw met het volk om. Het uitgraven van de fundaties bijv. moest beslist met een schop gebeuren, want hij vond het uitsluitend door de bevolking gebruikte werktuig (de hak of *patjoel*) niet deugen. Vaak moest ik bemiddelend optreden. Hij had geen vertrouwen in de sterkte van de dikste bamboes voor het opzetten van de steunpunten van de kabels. Hoewel de baan niet bestemd was voor personenvervoer, wilde hij zelf de eerste proeftocht maken. Er waren aan de kabelbaan alleen maar haken waaraan een mand of zak met theeblad konden worden bevestigd.

Het systeem van de kabelbaan was zodanig dat de draagkabels geen eind hadden en op begin- en eindpunt om een groot rad draaiden, terwijl de 'wagentjes' op deze kabel zaten vastgeklemd. Bij het begin- en eindpunt werden ze automatisch aangeklemd of ontkoppeld. Ze reden dan aan wielletjes over rails, waar ze werden beladen of gelost. Alle proefritten met en zonder lading waren goed verlopen. De monteur had voor zijn persoonlijke proefvaart een plankje op het draagstel aangemaakt. Hij wilde voelen hoe het geval over de diverse steunpunten gleed. Het eerste steunpunt lag dichtbij het station en slechts 4 à 5 meter hoog, het volgende, ongeveer 100 meter verder 10 à 11 meter. Daartussen gaapte een diep ravijn vol stenen. Ook voor de inwijding hier was, net als bij mijn huis een groot feest gegeven en een heilwens uitgesproken. Een gamelanorkest speelde vrolijke klanken. Naast de Nederlandse vlag wapperde een Duitse vlag als eer voor zijn werk. Als een tegenwoordige vliegpassagier zonder vliegangst zette hij zich op zijn zitje, en werd hij van de rails op de kabel geduwd. Met vaartje van ongeveer 10 à 15 km per uur zweefde hij naar het eerste steunpunt, waar het draagstel over de draagrollen wipte en waarbij gelijktijdig de kabel uit het steunpunt viel. En de reiziger met zijn toestel vlak naast de betonnen steunvoet viel! Gelukkig zonder enig letsel. Het bleek dat de veer van de klem niet goed had gewerkt. Zonder zich verder te bedenken maakte hij weer een toestel klaar, controleerde de veer en automatische klemmen nog eens extra en ving welgemoed de tweede proeftocht aan en binnen een half uur zette hij weer voet op vaste grond.

Door dit oponthoud werd de proef met de baan naar de benedenafdeling naar de volgende dag uitgesteld. Daar ging alles goed. Daar stond onder andere een steuntoren van 30 meter hoogte op de bodem van een honderden meters breed dal. Het dal was zo breed dat de zware kabel door de grote overspanning tot op de grond zou doorzakken. Dit ongemak kon alleen opgelost worden door aan weerskanten hele hoge steunpunten te bouwen, ieder zo ongeveer 40 meter hoog. Vol spanning wachtten wij de proeftocht af, gelukkig ging hier alles goed. Het werkvolk zei dus dat het maar goed was geweest dat wij een groot feest hadden gegeven.

We hebben van de twee installaties veel plezier en gemak gehad, behoeften niet meer eindeloos te wachten totdat uiteindelijk het blad geheel verlept aankwam. Op een onderneming in de omgeving had men een andere ondervinding. Op betaaldagen van de afdeling stuurde men altijd de *remissie* in een kistje met de kabel mee, totdat een slimme jongen in een steunpunt klom en een stuk [hout] op de kabel bij het overgangsrail hield, waardoor de klem losliet en de buit voor het oprapen lag. De dief viel later door de mand omdat hij overdreven duur door het leven ging zonder te werken! En zo braken met de kabelbaan moderne tijden aan. Het deed mij denken aan mijn jeugd toen een auto nog een bijzondere verschijning op straat was en men in Parijs schrok van inbrekers die met een auto ontvluchtten toen de politie hen hadden ontdekt. De couranten stonden er vol van en spraken over de autobandieten!

Nieuwe baan - van Pasir Angin naar Gunung Geulis

De houding van onze ondernemingsdirectie in Nederland bevreesdde mij. Op mijn jaarlijkse vraag, hoe het nu stond met mijn pensioen en verlofregeling naar Nederland, was het antwoord altijd ontwijkend. Ik keek daarom wel uit naar een andere werkkring. Op de buuronderneming hadden al enige malen verwisselingen van de leiding plaats gevonden. In grote lijnen was dat eenzelfde soort onderneming maar wel groter. Het was ook een onteigend particulier land met in de bergen de thee-aanplant en beneden Buitenzorg een grote rubberonderneming en een thee- en rubberfabriek. Ook was daar een steen- en dakpannenfabriek. Boven maakte men de ruwe thee en een beetje voorbewerkte rubber, die dagelijks naar de benedenfabrieken werden afgevoerd en

beneden tot eindproduct werden afgewerkt. Beneden zat de hoofdadministrateur in het kapitale antieke huis van de vroegere landheer, met naast zich een hoofdemployé. Boven zat je als onderadministrateur in een heel mooi huis met zwembad. De toenmalige onderadministrateur was een goede vriend van mij geworden. Tegen 1926 werd er 's nachts op mijn deur geklopt.

Niets vermoedend deed ik open. Daar stond mijn buurman, die mij vertelde dat hij naar de benedenafdeling was overgeplaatst om zijn baas waar te nemen, omdat hij met Europees verlof ging. Hij vroeg mij of ik zijn plaats wilde hebben, hij wist dat ik niet helemaal tevreden was met mijn condities. Ik stemde grif toe. De voorwaarden waren daar veel beter. Hijzelf had er al met de hoofdadministrateur over gesproken. Ik vroeg dus een morgen verlof om met de aanstaande baas een en ander te bespreken. Zo ging ik dus meteen op stap om de condities te verkennen. Die verkenning verliep vlot. Tot nu toe was mijn salaris naar 300 gulden opgelopen. Mijn nieuwe baas stelde, om te beginnen, 350 gulden voor, en na zes jaar zes maanden verlof met vol salaris. Maximaal voorlopig op 500 gulden al naar de omstandigheden met 50 gulden per jaar. Pensioen op 55-jarige leeftijd. Bovendien had de maatschappij nog meer thee- en rubberondernemingen, zodat promotie naar zusterondernemingen mogelijk was. Dat was een hele stap vooruit en vooral de toekomst bood mogelijkheden.

Teruggekeerd naar Pasir Angin kon ik dus meedelen over twee maanden op te stappen. De baas vertelde mij dat er juist in Rotterdam was besloten het salaris op max. 300 gulden te stellen en verlof pas na 7 jaar te geven. Heel vreemd want over het algemeen was verlof na zes jaar de gewoonte. Ik gooide dus vijf jaar weg, zodat mijn eerste verlof pas elf jaar na mijn vertrek uit Europa zou plaatsvinden. Toch was mijn toekomst nu beter verzekerd.

(Pag. 52) En zo eindigde mijn eerste baan en naderde de dag van vertrek. Aan de baanwisseling waren voor mij veel voordelen aan verbonden, maar ook wel enige nadelen. Wie had nu steeds de hand gehad in dat uitstel van verlof en pensioenregeling? Lag dat aan de administrateur, die zelf nooit van plan was geweest of uit bijgeloof niet aan boord durfde te gaan, bang op zee te zullen sterven, of was het kantoor in Batavia dat een goede beurt wilde slaan met een zuinig beheer, of was het Nederland waar de eigenaren te zuinig waren?

14. Nieuwe baan op naburige onderneming - 1926

Omstandigheden op Gunung Geulis

Op de onderneming kende ik de gang van zaken om bijvoorbeeld los werkvolk aan te trekken. In de nieuwe baan moest ik ons dagelijks product naar het hoofdetablissement verzenden en vlak voor de fabriek van mijn oude stek – Pasir Angin - overladen op karren waar trekossen en paarden vaak veel rommel achterlieten. Dat transport had het dikwijls zwaar te verduren door de slechte kwaliteit van de onverharde weg. Aan mijn kant van de waterkering was het tracé minder steil en was er een betere waterafvoer. Op de volgende heuvelrug was een theeonderneming van een andere maatschappij. Met ons drieën moesten wij het werkvolk verdelen en sinds de landen onteigend waren kon je niet meer eisen dat het volk van hot naar haar trok. Ik was in de nieuwe baan praktisch geheel zelfstandig, want de hoofdadministrateur, die tevens vertegenwoordiger voor de directie in Nederland was, deed alle verkoop van de thee en rubber in Batavia, en hij had daar een hoofdemployé en een jonge employé ter beschikking. Juist in die jaren waren de rubberprijzen zeer hoog, zodat de *tantièmes* hoger uitkwamen dan de jaarlijkse gratificatie van een maand salaris.

Nieuwe huis

Het huis was voor die tijd luxueus en van goede kwaliteit. Het lag op een heel mooi punt, had uitstekende bijgebouwen te weten keuken, badkamer en wc. Bovendien een zwembad van 10 bij 4 meter. Ook hier kwam prachtig water in overvloed uit een groot dal. Bij zware regens was het water bruin gekleurd door modder die door aardverschuivingen van de steile wanden kwam. Daarom had men een driedelige filterinstallatie gebouwd, want de overloop van het overvloedige water ging niet alleen als spoelwater naar de wc, maar ook naar de fabriek als koelwater voor de motoren. Voor waterkracht was er helaas niet voldoende water. Het huis was vroeger door de toenmalige eigenaren gebouwd, die in Batavia woonden en boven zogenaamd een frisse neus kwamen halen, Nadat zij naar Nederland verhuisden stond het lang leeg en kon het door de beheerder van de bovenafdeling worden gebruikt.

Eenmaal in de maand ging ik, als het administratieve deel was afgewerkt en de financiële zaken geregeld naar beneden om met de waarnemend hoofdadministrateur (mijn voorganger op Gunung Geulis) of de hoofdemployé het verslag van de gehele onderneming samen te stellen. Ik verwonderde mij wel over het vele werk dat de steen- en pannenfabriek met zich bracht.

Baksteen en pannen

De stad Buitenzorg was juist bezig een nieuwe Europese wijk te bouwen omdat daar drie proefstations voor thee en rubber en kleinlandbouw en tuinbouw werden opgezet met een uitgebreide staf van academische opleidingen. Veel personeel van de departementen van Batavia werd naar Buitenzorg overgeplaatst. De grote baas had toen de kleine fabriek die op handwerk was ingericht tot een groot machinaal bedrijf laten ombouwen. Dat leverde veel geld op, maar eiste ook veel toezicht op inkoop van goede klei, brandhout en zand. Gedurende het bakken moet de temperatuur dag en nacht goed op peil blijven wil men een goede steen of pan verkrijgen. Dakpannen luisteren heel nauw naar een precieze gang van zaken. Er moet dus vaak 's nachts gecontroleerd worden of de vuren van de grote ringoven wel tijdig gestookt werden. Niemand was eigenlijk vakman! En kopers claimen gauw als er barstjes in pannen zitten. Mijn vriend was dan ook niet van plan om het toezicht na de waarneming te blijven doen, aangezien hij inmiddels een goede kans maakte voor een promotie elders, maar dan zonder pannenbakkerij. En hij kreeg ook die baan, uitsluitend in de thee met een beetje rubber. Een jaartje later kregen we van hem een presentkaasje uit Nederland toegestuurd.

Rubberdiefstal

Intussen ontstonden er andere problemen. De rubberprijzen werden steeds hoger, waardoor diefstal van latex door de tappers aantrekkelijk werd. Zij brachten kleine emmertjes of lege conservenblikken mee naar hun taak, vulden die met een deel van hun oogst en namen die mee naar huis, waar ze de latex coaguleerden (stremden). In de fabriek gebruikten we azijnzuur of mierenzuur voor coagulatie. De latexdieven deden dat met sap van zeer zure vruchten. De gestremde rubber die wij in de fabriek tot dunne vellen uitwalsten, brachten zij naar Buitenzorg waar altijd wel opkopers te vinden waren. Om deze diefstal te voorkomen mochten de tappers uitsluitend emmers van de onderneming bij zich hebben.

Op een ochtend ver over het uur van verzamelen, zag ik een tapper nog bezig. Hij gebruikte daarvoor een groot oud conservenblik. Hij was zo druk bezig dat hij mij te paard niet had zien aankomen. Ik stapte af op een kleine tien meter van de plaats der misdaad en begon hem behoorlijk uit te schelden. Hij sprong op als door een adder gebeten, trok zij kapmes en kwam op mij af. Links had ik mijn teugels in de hand. In mijn rechter hand had ik een rijzweepje en kon mij daardoor niet verdedigen. Misschien dat ik me met woorden kon redden, flitste het door mij heen, waarop ik woest uitschreeuwde in de landstaal, het Soendanees: *"Ik ben onkwetsbaar, heb dat in Bantam van een heilige Hadji geleerd."* Hij stopte waarop ik doorging en mijn arm vooruit stak en zei: *"Als jij met je kapmes op mijn arm slaat, keert jouw kapmes zich tegen jouw harsens"* - het grofste woord voor hoofd gebruikte ik - *"en dat mes zal jouw harsens in tweeën splijten"*. Daarop liet hij het grote mes vallen en vluchtte hij. Ik was niet alleen stomverbaasd dat ik mij nu juist een woord herinnerde dat ik vast niet alle dagen hoort. Uit het verhaal spreekt hoe levend het geloof is voor de heilige mannen in Bantam, een gebied West van Batavia waar het moslimgeloof heel sterk is en waar mensen wonen die de Heilige Stad Mekka hebben bezocht om daar de heilige steen te mogen aanraken. Jaloerse huishoudsters gaan ook wel naar Bantam en vragen dan een briefje waarop enige Arabische krabbels staan. Ze naaien dat briefje in de matras of in het hoofdkussen van de man in kwestie, zodat ze trouw zullen blijven! Hoe dan ook, ik zie in gedachten het hele drama zich nog voor mijn ogen afspelen en verwonder mij nog altijd over die goede afloop en ook over de plotselinge ingeving die ik kreeg om de dader een slechte toekomst te voorspellen.

Ik pakte het omgevallen blik op om mee te nemen als bewijs. Thuisgekomen liet ik het dessahoofd komen, die later met hem afrekende. Ook het mes dat de vluchteling had vergeten nam ik als bewijsstuk mee. De bibberaties kwamen in de loop van de dag, als alles nog eens door mij heen ging, nog vele malen terug.

Crisis in de rubber

De gouden jaren van de rubber eindigden plotseling, het was het begin van de malaise die tot 1936 zou duren. Overall werd zwaar bezuinigd en ook in de cultures werd veel Europees personeel ontslagen en zo maar op een schip naar Nederland gezet. Vooral in Oost Sumatra (in Deli) moesten hele grote maatschappijen de deuren sluiten of met sterk ingekrompen personeel verder. Daar had men voor die dagen ook erg royaal geleefd. Uitbreidingen van nieuwe aanplantingen gingen niet door, want het bleek dat er in de wereld teveel rubber geproduceerd werd. Restrictiemaatregelen over de gehele rubberwereld werden ingesteld. Onpartijdige commissies van planters gingen op de ondernemingen de productiecapaciteit van rubber taxeren. Er waren juist de laatste jaren nieuwe aanplantingen in de grond gezet, (Pag. 54) afstammelingen van geselecteerde hoogproducerende bomen, die bij het groeien ook steeds meer latex zouden opbrengen. De rubbercrisis was dus wel een strop voor de producenten. Bij de thee, koffie en cacaoplantages speelden deze moeilijkheden zich ook af. Bestrijdingsmiddelen, voor ziekten en plagen hielpen ook om de producties te vergroten. Zo gaat het altijd. Als een product veel opbrengt, gaan er vele anderen ook direct over op die cultures en binnen twee tot vier jaar (dat hangt af van de groeisnelheid en het tijdspane die nodig is om de cultuur productief te maken) wordt de markt overstroomd, met prijsdaling tot gevolg.

15. Verlof 1934

Verlof na 13 jaar

Mijn late verlof kwam doordat ik in die tussentijd van 13 jaren sinds mijn aankomst in 1921 naar een andere maatschappij was overgestapt, waar betere vooruitzichten bestonden. Tijdens de malaisejaren tussen 1928 en 1934 waarin het met alle cultures slecht ging, werden honderden Europeanen ontslagen en op de boot naar Nederland gezet met drie maanden salaris. Het waren dus magere jaren. Er moest uiterst zuinig worden gewerkt. Salarissen werden niet verhoogd, tantièmes waren nihil en zo naderde het jaar 1932, het jaar dat ik Europees verlof zou krijgen. De directie stelde voor, dat ik, naar gelang de malaise zou verlopen, mijn verlof één of twee jaar zou uitstellen. Ieder jaar uitstel zou een maand extra verlof betekenen. Het werden twee jaar, zodat ik in 1934, toen de wereldmalaise op zijn eind begon te lopen, met acht maanden verlof in het vooruitzicht naar Europa kon vertrekken. Dat kwam toen mooi uit, want ook mijn directe chef had in verlenging toegestemd. De baas op de plantage of de onderneming zoals dat in Indië werd genoemd, ging na mijn terugkomst voor elf maanden met verlof en zo viel de waarneming op mij, hetgeen aanzienlijk meer inkomen en een hogere auto en staltoelage betekende. Inmiddels was de onderneming naar een groter concern overgegaan, waardoor de promotiekansen ook groter werden, vooral als de waarneming goed verliep. En dat ging gelukkig ook goed, waarover later.

Dat was dus dertien jaar na mijn begin op Java in 1921. Mijn trouwe personeel werd tijdelijk op non-actief gesteld, de huishoudster moest met speciale maatregelen worden verzorgd. Zij had haar inkomen met hulp van haar vader goed belegd in een verhuurkarbouw, een paar sawah's en een huisje en kon onbezorgd doorleven, terwijl mijn honden naar een collega gingen op een andere onderneming.

Foto 15. Bruiloft Frans Alewijn en Alicia van Tuill van Serooskerke op 5 oktober 1934.
5^e van rechts is Frans' zuster Sophia Alewijn, 6^e is moeder Catharina Alewijn-van Cleef

Vertrek naar Nederland

In de haven van Tandjong Priok, waar ik in de loop der jaren zoveel vrienden, bekenden en familie had uitgewuifd en waar ik steeds getuige was geweest van verdriet en vreugde, daar zag ik nu

van boord de strook water tussen wal en schip steeds breder worden, in plaats van af de wal. Nu was ikzelf de 'afgeduwde' en niet de 'afduwer' zoals het zo vele jaren het geval was geweest. Er gaat op dat moment heel wat door je heen, vooral als toen het Wilhelmus klonk, dat bij ieder vertrek van een mailschip werd gespeeld! Een leven zonder sleur van het dagelijks werk was begonnen.

Vrouw gevonden en getrouwd

Al spoedig leerde ik een vrouw kennen, die vele jaren het huishouden van haar broer had gedaan op een theeonderneming. Zij kende dus het plantersleven en hield van Indië en het buitenleven, en ging nu ook naar Nederland. Wij bleken dus tegelijkertijd terug te keren. Vroeger kwam het vaak voor dat dames die Indië niet kenden, zich daar niet gelukkig voelden. Bij voorbaat was mij duidelijk dat ik met haar dat gevaar niet liep. Primitieve woontoestanden zoals vroeger, bestaan tegenwoordig niet meer en de verlofperioden duren ook niet zo lang meer.

Ik vind het niet zo nodig de periode van het verlof in 1934 te beschrijven, hoewel ik een uitzondering wil maken voor een uitstapje vanuit Suez naar de piramides in Egypte. Aan boord kon een reisje worden besteld van Suez naar Cairo. 's Nachts met een taxi door de woestijn om's morgens vroeg bij zonsopgang deze wereldwonderen te bezichtigen en de andere bezienswaardigheden in musea en de beroemde Oosterse markten waar vakwerklieden goud en zilver bewerkten of kinderen tapijten weefden.

Met het verblijf in Europa kon ik eindelijk de ontbrekende cultuur inhalen, na de vele jaren in Indië, gevoegd bij die van mijn tienerjaren toen Wereldoorlog I de spelbreker was. Toen ik in 1934 op mijn eerste Europese verlof aankwam, was mijn vader helaas juist overleden.

En het was de tijd waarin ik in het huwelijk⁹ trad! Ik kan dan ook wel zeggen: opgefrist naar lichaam en geest gingen wij samen weer terug naar het leven en werk in het Verre Oosten. Daar was inmiddels heel wat veranderd.

Foto 16. Frans Alewijn en echtgenote Alicia Alewijn –van Tuyll in mei 1935

⁹ Gehuwd op 5 oktober 1934 in Bloemendaal met Alicia Thecla Ann Barones van Tuyll van Serooskerken, geboren op 28 februari 1905 in Bloemendaal, overleden op 1 april 1943, interneringskamp Bandoeng (leeftijd bij overlijden: 38 jaar oud).

16. Verder in Indië op Gunung Geulis

Plannen voor verbetering wegennet

(Pag. 55) Zoals ik al eerder had gezegd, ging mijn voorganger, nadat hij de waarneming goed had volbracht, naar een andere maatschappij omdat hij zich niet meer wilde bemoeien met de steen- en pannenbakkerij. Er was een nieuwe kracht aangetrokken en ik ging weer terug naar de bovenonderneming. Daar waren de voorbereidingen uitgevoerd voor de verbetering van de afvoerweg die voor de helft over de onverharde weg van de buuronderneming liep. Onze thee- en rubberproductie werd daar overgeladen op door paarden getrokken karren om zo via de Grote Postweg door Buitenzorg naar *Tjiloea*r getransporteerd te worden. Voor beide producten was dat niet bepaald de beste manier. De ideale wijze zou zijn om met een kleine vrachtauto de thee- en rubberproductie van de fabriek af te voeren.

Steil en moeilijk terrein

Tussen de directies van beide ondernemingen was daarover al lang onderhandeld. Voor Pasir Angin was dat toen niet zo belangrijk meer, omdat deze inmiddels de kabelbanen in gebruik had. Nu diende juist het stuk over buurmansgrond verbeterd te worden. Het grote hoogteverschil tussen overladingspunt en de waterscheiding, de natuurlijke grens tussen beide ondernemingen, en het steile terrein ertussen gaf nauwelijks mogelijkheden om makkelijke trajecten uit te zetten. Scherpe bochten moesten worden afgerond, de afwatering moest worden verbeterd en de primitieve handgemaakte duikers moesten door betonnen buizen van groot formaat worden vervangen en in aantal fors vermeerderd. Een stenen wegdek moest worden gelegd. Natuursteen om wegdek aan te leggen en om steenslag te maken voor het definitieve wegdek was gelukkig overal in ruime mate aanwezig. Eigen werkvolk voor al dat speciale werk moest van buiten worden aangetrokken, want net zoals in Nederland de dijkwerkers uit de omgeving van de Biesbosch komen, zo waren er op Java dorpen waar generaties lang wegebouwers, voor grondverzet, steen en steenslagkloppers en mensen die gaten konden boren in grote zwerfkeien en deze keien konden laten verkleinen met springladingen, vandaan kwamen. Niet alleen de handwerkers maar ook het toezichthoudend personeel kwam uit die streek.

Aan onze eigen kant van de waterscheiding waren minder moeilijkheden te verwachten, daar de fabriek halverwege de steile helling lag en het toegangsdeel tot het steile stuk langs een langzaam stijgende heuvelrug kon worden bereikt. Hier moesten alleen de waterafvoer en het bochtenwerk verbeterd worden en een verhard wegdek worden aangelegd. Toen ik dan ook met verlof vertrok, lagen al die plannen klaar en de nieuw aangetrokken persoon, die mij gedurende die maanden zou waarnemen, was gelukkig een prima kracht die dat werk dan ook alleszins tot een goed einde bracht.

Op het hoofdetablissement ging alles minder florissant. De bouwwoede in Buitenzorg was voorbij, terwijl bleek dat de nieuwe medewerker en waarschijnlijk ook de mindere goden hadden geknoeid. Voorraden en kas hadden daardoor nogal wat schade geleden. De betreffende man was ontslagen. Het bedrijf werd daarom stilgelegd. Gelukkig zat daar nog een goede Menadonese employé, die de thee- en rubberaanplant en in de fabriek goed kon bijhouden.

Meer verantwoordelijkheden op Tjiloea

Toen ik eenmaal na verlof terug was, stelde de baas voor dat ik beide afdelingen onder mijn toezicht zou krijgen, hetgeen ik na de wegverbetering ook gemakkelijk kon doen, al was de afstand tussen beide fabrieken en tuinen toch ongeveer twintig kilometer. Dat betekende meteen een hogere autotoeslag en salaris. De rubberaanplant op *Tjiloea*r zelf was wel veel groter maar gelegen op meer vlak terrein, zodat de plantage voor een groot deel per fiets kon gecontroleerd worden. Bovendien was er een goede employé aanwezig. Ik nam dit gaarne op me, maar wilde niet met de steenfabriek te maken hebben als die ook in gebruik zou worden genomen. Deze onderhandelingen liepen gelukkig allemaal goed, zodat toen de hoofdadministrateur aan zijn buitenlands verlof toe

was, ik hem gedurende tien maanden zou mogen vervangen. Ook dat betekende weer een forse verhoging van salaris en auto-onkostenvergoeding. Alleen zijn functie als vertegenwoordiger zou door een grote firma in Batavia worden overgenomen. Daarover was ook niet gesproken.

Nieuwe wijze van vertegenwoordiging

Op welke manier de vertegenwoordiging door de directie in Nederland zou worden geregeld, wist ik niet. (Pag. 56) Het was een vreemde toestand. Na een paar dagen kreeg ik bericht uit Batavia dat enige heren van de directie zouden komen kennismaken. Zij vertelden mij dat de directie ervoor had gekozen de onderneming door hun grote firma in Batavia te laten vertegenwoordigen. Zij vertegenwoordigden vele directies in Europa, speciaal cultuurondernemingen, hadden een eigen staf van boekhouders en accountants, regelden met eigen marktspecialisten de verkoop van de producten, kochten en gros alle benodigdheden voor de diverse cultures en konden die zodoende goedkoper leveren, hadden eigen technische adviseurs voor de aanplantingen en diverse eigen machines zoals gebruikelijk voor de diverse producten. Dit was veel meer dan een eigen vertegenwoordiger ooit zou kunnen doen. De diverse ondernemingen moesten daarvoor hun boekhouding wijzigen in één universele boekhouding. Tot het einde van het lopende jaar moest ik boekhouding en verslaggeving op de oude manier voortzetten maar tegelijkertijd opmaken in de universele boekhouding van de firma *Tiedeman en van Kerchem*. Daarvoor zou binnenkort een van hun boekhouders de onderneming bezoeken en ik kon ook een Wageningse ingenieur als adviseur tegemoet zien. Er was dus heel wat werk aan de winkel. Mijn voordeel was echter dat de promotiekansen veel uitgebreider werden en dat waarnemers voor verlofgangers vaker beschikbaar zouden worden. Op deze manier kon je je eigen mogelijkheden bewijzen in vreemde omgevingen. Tegen het einde van het jaar had ik mij aan de nieuwe omstandigheden aangepast en verliep de rest van de waarneming gelukkig vlot.

Binnenhuisarchitect

(Pag. 53) Deze jongeman, familielid van de eigenaren, zou te zijner tijd de naam van de familie, die zo lang aan de onderneming verbonden was, hoog moeten houden. Hij zou bij de baas thuis worden opgenomen. Deze laatste voelde daar niet veel voor en dirigeerde hem daardoor maar naar mij door. Het noodlot wilde echter dat die jongen zelf liever binnenhuisarchitect had willen worden en niet de minste ambitie had zijn leven in de cultures door te brengen. Ik probeerde nog er het beste van te maken. Vroeg opstaan bijvoorbeeld, was een probleem en het werk in de aanplant interesseerde hem helemaal niets. Tenslotte werd hij naar een andere onderneming in het Garoetse overgeplant.

17. Onderneming Radjamandala

Aanbieding voor andere baan in de thee

Helaas werd de terugkomst van de baas, na zijn verlof, een vervelend drama. Hij vermeed ieder gesprek. Ik had hem niets te vertellen, hij mij echter wel, denk ik nog steeds. Zijn positie was sterk achteruitgegaan. Verdacht hij mij dat ik hem eruit zou hebben gedrukt? Van een goede samenwerking was geheel geen sprake meer. Blijkbaar had de directie in Batavia dit ook onderkend en misschien om een einde slechte samenwerking te maken, kreeg ik plotseling een waarneming aangeboden in een heel andere omgeving. Ik kreeg deze gelegenheid omdat ik ervaring met zowel thee- als rubberpraktijk meebracht. Het was op de onderneming Radjamandala waar deze beide cultures half om half samengingen op ongeveer 1000 hectares met mooie aanplantingen. Het was zogenaamde laaglandthee op plusminus 400 meter hoogte, dus wel warm maar mooi gelegen aan de oever van de grote Tjitaroemrivier. De theeaanplant stond op de vlakke terreinen en de rubber hoofdzakelijk op de hellingen die naar de rivier aflieden.

Schaduwbomen

Het begin was niet zo leuk, want het was de waarneming van een waarnemer die op eigen houtje het hele bestand schaduwbomen boven de thee had laten rooien, dat terwijl zijn baas juist een fel voorstander van veel schaduwbomen was geweest. Dit rooien van schaduwbomen dat meestal geschiedt door een langzame uitdunning had niet alleen veel schade opgeleverd aan de er onderstaande theestruiken, maar ook een zodanige uitdroging van de heesters, dat het een ernstige aantasting veroorzaakt had die de hele groei stagneerde. Er viel geen oogst te plukken zolang de regentijd nog niet was aangebroken. Andere oplossingen waren niet te verzinnen. Maar het overige werk verliep gelukkig gunstig en ik had een goede staf van jonge employés tot mijn beschikking. Er was echter een ander probleem en dat was de huisvesting.

Oude huis op Radjamandala

Het huis van de waarnemer was kort tevoren door de bliksem verwoest. Daarom mocht hij tijdelijk gebruik maken van het zogenaamde directiepaviljoen, dat meestal aan of dichtbij het administrateurshuis gebonden was en dat bestemd was voor de heren van de directie in Batavia als die een bezoek aan de onderneming brachten. Ook ik kon daar met mijn echtgenote tijdelijk onderdak vinden. Zodra de verlofganger terug zou komen, zou het probleem weer urgent worden. Nu stond er echter op het terrein een heel oud en verwaarloosd huis vlakbij de altijd stinkende rubberfabriek. Ik bekeek het eens grondig en zag dat het vrijwel wegliep van de witte mieren. Zulke termieten vreten alles op wat hout of stof is voor hun ondergrondse nesten. Een grondig herstel van het huis zou minstens net zo duur als nieuwbouw, nog afgezien van de onmogelijke plaats. Een van de procureurs van het kantoor in Batavia zou deze zaak met mij komen bekijken.

Nieuwe huis op Radjamandala

(Pag. 57) Deze heren kwamen enkele keren per jaar op de ondernemingen namens de directie kijken, meestal vergezeld door een adviseur op een bepaald gebied (aanplant, fabriek of fabricage, boekhouding, algemene zaken, etc.) De procuratiehouders konden de toekomstige directeuren zijn. Dit keer kwam een oudere P.P. vergezeld van een pas aangestelde P.P. Zij bekeken het gammele zaakje. Ten slotte vroeg de oudste: "Zou jij hier willen wonen?" De jongere die waarschijnlijk wilde bewijzen dat hij zuinig zou kunnen werken, gaf een weifelend "Ja" ten antwoord, waarna de oudste sprak: "Dus dan bouwen we een nieuw huis!" Voor mij een pak van mijn hart. De nieuweling stond even beduusd te kijken. Ik kreeg een limiet tot hoever ik met de kosten kon gaan en moest zelf maar een betrouwbare aannemer vinden en zeggen wat ik hebben wilde. Er moest echter wel vaart gezet worden. Het uiteindelijk plan moest eerst aan Batavia worden voorgelegd ter goedkeuring. Na overleg met mijn echtgenote werden drie aannemers benaderd, waaruit wij de beste kozen. En zo stond er na ongeveer drie maanden een spiksplinternieuw huis voor ons klaar,

waarin ik mijn schoonmoeder¹⁰, die haar kinderen in Indië bezocht, goed kon ontvangen, evenals mijn eigen moeder¹¹.

Ik vergat eerder nog te memoreren dat ik haar op Goenoeng Geulis ook al gedurende drie maanden ons Indische leven heb kunnen laten zien. Ik vind het nog steeds jammer dat mijn vader dit niet heeft mogen beleven, want die had steeds de grootste zorg over onze toekomst gehad na alle schoolmoeilijkheden. Voor de beide vrouwen waren dit de mooiste jaren van hun leven.

Foto 17. Frans (rechts) en Wim Alewijn met hun moeder tijdens haar bezoek aan Java omstreeks 1935.

Toen de administrateur terugkwam van zijn Europese verlof, was er dus wel een en ander veranderd, en was ik overcompleet. Die terugkeer verliep heel prettig gelukkig, al blijven twee kapiteins op een schip moeilijk. Er waren echter geen open plaatsen in de groep van administrateurs. Toen de oorlog in Europa losbrak (1940), werd er één administrateur ontslagen wegens N.S.B.-lidmaatschap, maar de wachtrij voor mij was wel langer dan één.

¹⁰ Cornelia Maria Barones van Tuyll van Serooskerken-Boreel

¹¹ Catharina Alewijn-van Cleef, geboren op 17 januari 1872, Gorinchem, overleden op 4 december 1950, Soest (leeftijd bij overlijden: 78 jaar oud),

18. Werk op de onderneming Miramare in Pameungpeuk

Naar Pameungpeuk?

Er was echter nog een kleine mogelijkheid om een der oudste administrateurs op te volgen. Hij was aan zijn pensioen toe maar kon door de oorlog nu niet terug naar Nederland zoals zijn oorspronkelijke plan was. Het was een heel groot, modern terrein met veel uitbreidingsmogelijkheden. Ik moest daar maar eens gaan kijken of we daar nog een jaartje konden samenwerken. Met mijn vrouw Alicia heb ik daar toen enige dagen gelogeed bij de heer en mevrouw Janssen die er een mooi huis bewoonden, met 1500 ha. rubber en nog een kleine 2000 ha. uitbreidingsmogelijkheden. Er waren maar een paar honderd hectares met ouderwets, maar toch goed, plantmateriaal beplant. De rest was allemaal nog jong en pas gedeeltelijk in productie met het modernste geselecteerde materiaal beplant. Het lag ten zuiden van Garoet, Oost van het kustplaatsje Pameungpeuk grenzend aan de Indische Oceaan, dus wel met een warm klimaat. Het kwam hierop neer, dat het een grote tocht zou worden, via Bandoeng naar Garoet, vervolgens over de waterscheiding gevormd door het vulkanisch gebergte dat Java in een noord- en een zuidhelft verdeelt, waarvan de noordkant langzaam afdaalt naar de Javazee, terwijl zuid steil naar zee afdaalt, zonder breed kustgebied, maar met veel korte bandjir-rivieren vol met steen. Het hoogste punt van de waterscheiding lag op ongeveer 4000 voet. Van daar ging de weg met 1000 bochten zoals die genoemd werd naar de kust. Ik heb ze nooit geteld maar ik wil het wel geloven, want gasten die ons daar bezochten kwamen dikwijls wagenziek bij ons aan.

De weg naar Pameungpeuk

De tocht naar het oosten was zeer opmerkelijk. De strook grond waarover de weg liep werd steeds smaller, tussen twee rivieren in, die ten slotte samenvloeiden en hun weg naar zee voortzetten. Bij de brug die daar begon over een lengte van ongeveer 35 meter stond een bordje met: "Overgang op eigen risico" dat ons aan het twijfelen bracht. Het kavalje maakte een zeer primitieve indruk. Een stel steunpunten van klapperstammen, geplant tussen de keien, groot en klein op de bodem van de rivier. Het leek wel wat op de Rhône midden in de zomer met meer steen dan water. De steunpunten waren onderling verbonden door middel van dikke balken van (Pag. 58) ruw hout gekapt hout van arenpalmen, dikke kabels en zwaar ijzerdraad. Daarop lag een brugdek van dikke planken. Terwijl we dit wonderlijke samenstel van solide materiaal stonden te bekijken, kwam er van de overkant een grote hoog beladen truck in zicht. Dat tafereel wilden wij gaarne afwachten om de goede afloop te kunnen vaststellen. Met veel gerammel van losse of gedeeltelijk losliggende planken kwam het gevaarte bij ons tot stilstand, zodat wij ons nader konden informeren. Die informatie waren gelukkig geruststellend. Dit was de enige zwakke schakel in de verbinding met Miramare over de volgende veertig kilometers, dus ook wij vervolgden onze weg al kletterend over dit ingenieurswerk. Inderdaad volgden er nog talloze bruggen en brugjes, waaronder drie hele grote ijzeren, één van ongeveer 60 meter en een van 25 meter en diverse van zeker 5 meter of meer.

Ontvangst in Pameungpeuk

En zo werden wij op de rijsttafel ontvangen bij de heer en mevrouw Janssen. Zij moesten hartelijk lachen om onze vrees voor die brug uit de tijd van *Methusalem* en vertelden dat het hoogstens één keer per jaar voorkwam dat het hele gedoe door een bandjir werd weggeslagen, maar dat er nog nimmer ongelukken waren gebeurd. Ze waren al lang met gewestelijk Openbare Werken in overleg om een degelijker verbinding tot stand te brengen, samen met enige andere belanghebbenden. Dat leidde enige jaren later tot een goed resultaat. Door de malaise was het tot nu toe nog niet gelukt, want de provincie West Java en het regentschap Preanger waren van plan een kustweg te bouwen tot aan Tjilatjap. Tijdens de rijsttafel leerden we onze gastheer en echtgenote kennen als een bijzonder prettig stel mensen.

Bezichtiging van de onderneming Miramare bij Pameungpeuk

Na de lunch ging ik met de baas de fabriek en alles rond het emplacement bekijken en praten over onze toekomstige samenwerking. In de buurt van het emplacement bekeken we een woning die wij niet goed genoeg voor ons vonden, maar op een afdeling stond nog een goed houten huis dat gemakkelijk verplaatsbaar was en een goede plek om het neer te zetten bezochten we ook. Alles zoals wij het maar wilden hebben. Hij had de onderneming Miramare vrijwel vanaf het begin opgebouwd en door de malaise gesleept, met steeds minder personeel en kapitaal voor onderhoud. Onderhoud is juist voor jonge aanplantingen op verse grond erg noodzakelijk is want onkruid groeit daar wel twee maal zo snel als elders. Bovendien lag de onderneming midden in het oerbos dat toen nog wemelde van vraatzuchtig wild zoals enkele soorten herten en reeën en ook enige kuddes *bantengs*, het wilde Javaanse rund. Al deze dieren zijn verzot op rubberblad. Om dit alles over een zo grote oppervlakte te kunnen controleren met slechts drie man personeel had hij de voetpaden iets groter gemaakt, zodat zijn Austin Mini auto er langs kon. Die kleine Austins waren allang uit de markt, daarom kocht hij diverse oudjes goedkoop op als sloopauto's voor de onderdelen die ook niet meer in de handel waren.

Intrek op onderneming Miramare -1936

Toen ik op Miramare arriveerde was de grote malaise al voorbij, en onlangs waren er reeds vier jonge krachten aangenomen. Het was toen 1936. De rubber bracht toen weer voldoende op om alle achterstanden in te halen. Het was in alle opzichten dankbaar werk. De vaste wildpaden die naar en van de rubbertuinen leidden, werden weer door wakers met honden bewaakt. De honden en de wakers schrikten het wild af door lawaai te maken op *tongtongs* (holle stukken boomstam) en door op ijzeren platen te slaan. Eenmaal nam ik mijn echtgenote Alicia mee, die een groot hondenliefhebster was. Zij vond de beesten er armzalig uitzien hoewel wij de waker rijst verschaften. Maar waarschijnlijk at hij die liever zelf op. Wij besloten om de wakers iedere morgen met hun honden bij ons hun diner te laten halen. Onze eigen honden werden dan opgesloten om vechtpartijen te voorkomen.

Herbouw huis op Miramare

Ons huis was inmiddels verplaatst en verbeterd. Het stond op een grote open plek, waar de oorspronkelijke rubberbomen, die door de bantengs volkomen waren vernield, nog steeds niet waren herplant. We hadden het stuk grondig schoongemaakt om te proberen er een gazon van (Pag. 59) te maken. Eerst moest er echter het wild groeiende onkruidgras '*alang-alang*' uit worden gehaald. Op het kleinste stukje wortel zit zelfs nog een groeioog, hetgeen voldoende is om weer voort te woekeren. Als dat gebeurt, komt er allerlei andere onkruidopslag aan de groei, als het ware het begin van een oerbos, en daarna krijgt gewoon gras een kans, maar dat groeit niet zo welig als het gras in Nederland, het blijft kort en het groen is niet zo fris. Tijdens de herbouw van het huis en de voorbereidingen voor het maken van een redelijke tuin was mijn echtgenote Alicia ergens gaan logeren en was ik zelf bij een nabij wonende jonge employé ondergebracht.

Bantengs in de nacht

Mijn voorganger Janssen die al wist dat hij zou worden overgeplaatst, kwam plots 's avonds laat langs lopen en vertelde dat op één plaats aan de grens, waar een hondenwacht een vaste plek had, de bantengs waren doorgebroken en dat de jonge aanplant daar behoorlijk was beschadigd. Hij kwam vragen of we in de nacht mee wilden gaan, samen met enkele anderen om te zien of ze weer zouden terugkomen. Hijzelf was een verwoed jager en wilde proberen een van de boosdoeners te vellen. We hadden een vergunning voor als wij de daders op heterdaad konden betrappen. Na de auto geparkeerd te hebben, liepen wij in het donker door een stuk aanplant en door een stuk oud bos. Je was verbaasd over de prachtige sterrenlucht en het vele licht als je die gehinderd wordt door stadslicht en rook van een dichtbevolkt land als Nederland. De nachtelijke stilte in het bos was indrukwekkend en ook een beetje beklemmend. Een van de jongere employés had een elektrische

jachtlamp op zijn voorhoofd om de lopers bij lastige overgangen en steenachtige stukken bij te lichten. Na een kwartiertje bereikten wij de plaats des onheils waar weliswaar de honden gromden maar de bewaker en zijn vrouw rustig lagen te slapen in hun onderkomen dat twee meter boven de grond op palen stond. Ieder geluidje in dat stille bos leek als het ware een gewerschot en je vermoedde dat een ontknoping nabij was.

De jacht op de bantengs

De man met de gedoofde lamp stond naast de jager. Hij wachtte op een sein van de jager wanneer hij op de knop moest drukken voor het licht. Dan kon de jager mikken en schieten. En ja, daar kwamen de boosdoeners uit het omringende bos, zichtbaar in het flauwe sterrenlicht. De lichtman moest nu proberen het licht op de ogen te richten, zodat het weerkaatste en de jager kon richten. Het schot van het zware Mausergeweer ging af. De lichtman schrok dermate, dat hij de batterij uit zijn handen liet vallen en wij plots in het duister stonden. De kudde vluchtte in paniek alle kanten uit. Ik stond vlak bij het hutje. Een beest rende vlak langs mij heen, en ik schrok behoorlijk. Hij had mij zo ondersteboven kunnen lopen!

Het slot was dat er noch mensen- noch bantengslachtoffers waren, maar we zouden bij daglicht de sporen moeten volgen om te zien of er toch een dier dodelijk getroffen was. Dan moest het worden afgemaakt. Dat deden wij dan ook, maar gelukkig troffen wij geen gewond beest aan. Als wraak van de bantengs kwam de kudde een week later mijn pas netjes afgewerkte nieuwe gazon als bordeel gebruiken. De stieren hadden achter de koeien aangezet op een open plaats waar ze konden rondrennen om de jonge stieren op afstand te houden. Dit soort dingen kon je alleen nog meemaken ver van de bewoonde wereld. Maar we deden er veel aan om vreemde jagers uit het bos te weren. Daartoe diende ook het bordje bij de boven genoemde brug en kilometers prikkeldraadversperringen. Maar de ondervinding wees uit, dat de oude stier met de kudde er gewoon doorheen wandelde. Zijn dikke huid beschermt hem dusdanig dat je slechts zelden een druppeltje bloed op de vernielde hekken kunt vinden, terwijl ook de jonge dieren ongestoord kunnen passeren.

Bantengs uit de rubbertuinen houden

Er was nog wel een andere manier om de bantengrunderen buiten de aanplant te houden, speciaal gedurende de droge oostmoesson. (Pag. 60) In het grote, nog niet ontgonnen gedeelte van de concessie bevonden zich ook enorme oppervlakten waar het beruchte alang-alanggras metershoog groeide, maar dat in de droge tijd dor en hard is. De runderen lusten dat niet meer en gaan op zoek naar malsere eetwaar zoals dat in de rubbertuinen in grote hoeveelheden beschikbaar is, bijvoorbeeld bodembedekkende groenbemesterplanten. Het voltallige Europese personeel ging dan, gewapend met een flambouw de bosrand langs en stak het dorre gras in brand. Natuurlijk was van tevoren bepaald van welke zijde de wind kwam, zodat niemand de kwade kans liep door het vuur te worden ingesloten. Razendsnel vloog het vuur door de dorre massa gras. Een zwartgeblakerde bodem bleef achter. Als men dan de volgende morgen vroeg ging kijken, dan was de gehele kudde de zoute as aan het oplukken en na een paar dagen begonnen de graswortels alweer uit te lopen, zodat er weer mals gras voor de kudde aanwezig was en een bezoek aan de aanplantingen door de bantengs niet meer nodig was. Beide partijen waren hierbij gebaat en er behoefde niet te worden geschoten.

Meer rubberproductie

Intussen begonnen de jonge rubberaanplantingen, die jarenlang goed onderhoud hadden ontbeerd wegens de malaise en de restrictie, steeds beter te produceren. De tappers konden hun hoeveelheid latex niet meer dragen en de capaciteit van de draagemmers was niet groot genoeg. Het was een wonder hoe snel die jonge tuinen reageerden op beter onderhoud. Er waren twee mogelijkheden om dit probleem op te lossen. Ten eerste kleinere taken geven aan de tappers, ten tweede het transport vergemakkelijken. Beide oplossingen hadden grote financiële gevolgen. Meer

personeel moest van buiten worden aangetrokken, aangezien in de nabijheid - die afgelegen wildernis – geen grote kampongs bestonden. Dus er zouden honderden nieuwe huizen moeten worden gebouwd plus een extra school, ziekenzaal en winkel voor de dagelijkse behoeften van het inheemse personeel. De modernisering en vergroting van de fabriek, die al lang geleden gepland was, was ook noodzakelijk en moest zeker voorrang hebben. Zouden wij – na die jaren van bezuiniging – daarvoor op meer geld mogen hopen?

Nieuwe plannen voor de rubberonderneming Miramare

Voor beter intern transport zouden verharde autowegen moeten worden aangelegd over tientallen kilometers, en een vrachtauto met aluminium tanks van duizend liter aangeschaft. Voor dit laatste idee werd na rijp beraad gekozen, dat konden wij met de bestaande mankracht wel voor elkaar krijgen. Bovendien was de streek waar de wegenbouwers woonden 'slechts ongeveer 150 km van ons verwijderd'. (Zie het verhaal hierover uit de Buitenzorgperiode). In de aanplant moesten dan verzamelpunten worden aangelegd voor bijv. 5 tot 10 mantaken. De vrachtauto zou iets moeten worden verbouwd om er twee tanks van 1000 liter op te zetten en om op een lager platform het storten van de oogst door de tappers gemakkelijker te maken. Ook de ontvangplaats in de fabriek zou moeten worden aangepast, terwijl de nieuwe fabriek alleen nog maar op papier bestond. Wij begrepen dat het benodigde geld wel beschikbaar zou zijn, daar men de toekomst van de rubbermarkt met optimisme bekeek.

Wegenbouw met vulkanisch steenslag

Vele weken was ik doende een zo economisch mogelijke, berijdbare weg uit te zetten langs verzamelpunten, ook door de tuinen die nog niet in herstel waren opgenomen en waar nieuw bos de aanplant aan het overvleugelen was. Het waren hectische dagen voor het gehele personeel, dat inmiddels weer met enige jongere krachten was aangevuld. twee ploegen wegenbouwers waren al aan de gang. Er moesten duizenden kubieke meters breuksteen, grof- en fijn steenslag worden gekocht, een zaakje waarmee kon worden geknoeid, niet alleen in kwaliteit, maar ook in hoeveelheid. Een zeer attente jongeman had ik daarvoor uitgekozen en de diverse trucjes geleerd die bij voorkomen bij dat knoeien. Al het werk voor de aanleg van een weg ging in die tijd nog met de hand, grondverzet, steenslag en breuksteen maken en al het daarbij behorende transport. Vrijwel dagelijks moesten er grote keien met springstof gespleten worden. Met het oog op de (Pag. 61) veiligheid bij gebruik van die springladingen en mogelijke diefstallen moest ik daar altijd zelf bij aanwezig zijn. Bij dit werk dacht ik wel eens: 'Deze steenladingen van soms wel enige kubieke meters zijn door de oerkrachten in de gloeiende lavastromen naar boven gebracht en worden nu door de mens, met drie kolommetjes springstof ter dikte van een bezemsteel in stukken gespleten en vervolgens door menselijke krachten tot steenslag verwerkt.' Ook kwamen deze grote keien wel te voorschijn bij het grondverzet en afgravingen tot op het toekomstige wegniveau waarbij ze soms het wegdek blokkeerden. De steen werd dan ondergraven om bijv. een halve meter weg te zakken. Dat was goedkoper dan gaten boren en laten ontploffen en daarna het gat weer stevig opvullen. Gelukkig zaten wij in de buurt van de wegenbouwers die gewend waren in teamwerk te verrichten. Het werk schoot dus goed op al gauw konden we op enkele plaatsen latex verzamelen. In een half jaar tijd was de rondweg gereed. De opbrengst per man ging behoorlijk omhoog. Maar nu begon de fabriek er last te krijgen van capaciteitstekort.

Tweedehands spoorbrug

Gelukkig bleven de rubberprijzen goed op peil zodat het benodigde geld voor de aanschaf van snellere machines en bouw van moderne droog- en rookhuizen snel beschikbaar werd gesteld; anders had verwerking van de dagoogst veel tijd en veel avondwerk gekost. Een ander probleem met de genoemde grote brug werd eveneens goed opgelost in samenwerking met de provincie. Wij konden een grote ijzeren spoorbrug kopen, want de Spoorwegen waren hun spoorbaan aan het versterken voor grotere snelheden en veel zwaarder materiaal. Het vrijkomende oud ijzer was voor

2½ cent per kilo te koop. De Provincie was druk het werk uit te voeren omdat er op de lange duur toch een weg langs de zuidkust van Java was gepland.

Wij stonden verbaasd over de grootte en dikte van de brughoofdliggers, waarvan meer dan de helft zou overblijven en waarvan we daarna nog vele kleinere bruggetjes van hout konden aanleggen in ons nieuwe wegensysteem zonder veel onderhoudskosten. De Provincie pakte het werk snel aan en gaf een groot feest bij de opening. Ook de regent van Garoet was daarbij aanwezig. Ik had met hem een wonderlijk gesprek. Er liep een weg over een smalle landtong waarlangs aan weerszijden een wilde rivier liep die bij de zware westmoessonregens in korte tijd buien van meer dan 100 millimeter te verwerken kreeg. De oostelijke rivier kwam regelrecht op de smalle landstrook aan, zodat iedere zware bui enige centimeters grond meenam. Op de lange duur zou die smalle landtong wel kunnen doorbreken. Als dat ooit gebeurde, zo vertelde de regent, ging de legende in vervulling dat Indië zich zou losmaken van Nederland!

Aanleg van bruggen met bamboefundering

Nu hadden de uitvoerders een goed plan. Zij wilden namelijk de landtong op dat kritieke punt doorbreken en zo de bedding verleggen. De oude bedding waarover die primitieve brug lag, zou dan droog komen te staan, waardoor men rustig de walpijler voor de nieuwe brug kon metselen. De westelijke walpijler kon in de smalle landtong gebouwd worden. Dat werk liep nooit gevaar bij hoog water. Over het gat in de weg kwam dan een overbrugging, zodat het verkeer niet werd gehinderd. De Nederlanders hadden dus zelf ervoor gezorgd dat Indië vrij kwam, zo zei de regent, niet beseffend dat de oorlog in het oosten nabij was. Wij waren in ieder geval blij dat er nu een directe goede verbinding was. Afgezien van de grote brug, waren de vele kleine bruggetjes ook nog lastig. Er was een overspanning nodig van nog geen twee meter, maar juist aan het einde van een klein moeras, dicht nabij de kust van de Oceaan. Er was weinig waterafvoer in het stuk vlakke land. Bij het graven van de fundering voor de beide oeversteunpunten bleek onder de massa waterplanten een dikke veenlaag te zitten die waarschijnlijk niet genoeg draagkracht had voor het zware metselwerk en de zware ijzeren balken. Er moest eerst een grote motorpomp aan te pas komen om het peil in de kuilen te verlagen en te zien wat er beneden gebeurde. Ik ga op deze kwestie expres dieper in om te laten zien wat je met bamboe kan bereiken. (Pag. 62)

Net zo goed als bij het doorstoten van de tussenschotten in een bamboe een pijp kan worden gemaakt, kunnen de schotten dienen als waterdichte luchtkamers om het drijfvermogen te bevorderen. Eerst werden de fundeerputten met een massa breuksteen volgegooid tot aan het waterpeil zover als de motorpomp het peil op een bepaald punt kon verlagen, vervolgens werden tientallen meerjarige reuzenbamboes in stukken gezaagd ter lengte van de breedte van de te metselen fundering, en wel zodanig dat iedere moot twee of drie luchtkamers bevatte. Deze moten werden in vele lagen op de laag breuksteen gelegd. Deze bamboelaag vertegenwoordigde een behoorlijk gewicht. Op deze laag kon worden gemetseld zonder gevaar dat de natte specie zou wegspoelen. Toen het cement voldoende was uitgehard konden daarop de twee meterslange zware spoorwegbalken geplaatst worden, en daarop het planken brugdek. De opritten aan beide kanten moesten uit de aard der zaak enigszins worden verhoogd en verlengd maar de eerste ritten met een truck met vier ton rubber bewezen dat het geheel de belasting uitstekend aankon. De restanten van de zware spoorbrug werden opgeslagen voor een verre toekomst, want we hadden ook plannen om de ongeveer 200 hectares woeste gronden t.z.t. te gaan beplanten met oliepalm. Vele kilometers wegen moesten daarvoor nog worden aangelegd en de verrassingen daarbij waren niet te voorzien.

Het nieuwe wegennet was nu klaar en de oogsten begonnen belangrijk op te lopen. De rubbertappers behoefden niet zo ver meer met hun oogst te lopen. Extra premies maakten hun inkomsten ook beter. Alleen de fabriek kon ternauwernood de grotere oogsten verwerken. De komst van zwaardere en snellere machines losten een deel van deze achterstand op. Er bleven echter nog genoeg grote wensen over.

Ik was toch maar blij dat de oude baas nog altijd naast mij stond. Hij had in de malaisejaren al zoveel moeten improviseren, dat hij altijd wel een of andere oplossing wist vinden voor problemen.

De oude hoofdemployé was overgeplaatst en de rest van het hogere personeel was jong en onervaren, behalve de reeds genoemde man die het wegenproject onder zich had en een Batakse employé die het klappen van de zweep kende.

Experimenten met oliepalm en theezaad

We hebben nog een terrein van 40 hectares met modern rubbermateriaal beplant en ook een geïsoleerde theezaadtuin aangelegd die zaad moest leveren van theestruiken met extra hoge productie en zeer goede smaak. De isolatie was nodig om te voorkomen dat naburige theeaanplantingen de bloemen onbedoeld konden bestuiven. De nieuwe aanplant was bedoeld voor

Foto 18. Theestruik uit theezaadtuin (foto P.A.Oomen, 1976)

louter zelfbestuiving. Er was op Miramare dus veel bijzonder werk te verrichten en te controleren. Het leuke was dat ik inderdaad nog een proefaanplant van ongeveer vier hectare oliepalm mocht aanleggen. Deze cultuur oorspronkelijk uit Afrika, later Sumatra, begonnen we nu voor het eerst op Java. Vooral de kweekbedden voor het uit Sumatra geïmporteerde zaad vroegen veel aandacht. Alleen het planten van de jonge bomen vanaf het kweekbed ging anders dan het planten van thee of rubber. Jonge oliepalmen hebben n.l. een hele bos wortels en worden bovendien met al hun blad overgeplant, terwijl thee en rubber een hoofdwortel hebben die recht de grond ingaat, terwijl een deel van de stam, meer of minder lang, stuk van de stam met bladeren wordt afgesneden. De overblijvende stomp moet dan uit zijn slapende bladogen uitlopen om zich in het gewenste model te laten snoeien.

Grootscheepse ontginning van oerbos

De ontginning van de veertig hectare nieuwe rubberaanplant was nu ook aan de gang. Nu had ik wel herontginningen meegemaakt, maar een stuk oerbos omzetten in een moderne aanplant, dat was andere koek. Van verre leek het een aantrekkelijk stuk terrein met een gemiddelde helling van 30%, maar men wist niet wat er onder al dat zware bos verborgen zat. Met de oude baas doorkruisten wij in enige dagen het terrein. Wij troffen enige grote aardverschuivingen aan en stukken land waar meer grote stenen in zaten dan beplantbare grond, maar in het algemeen viel toch wel mee en ook het aantal zware woudreuzen viel ook mee. Daarna werd een ploeg werkvolk ingezet die het zogenaamde onderbos van struiken en kleine boompjes tot op de bodem omkapte. (Pag. 63) Vanuit het dal tot aan de top van de bergrug werden stroken van 40 meter breedte uitgezet. Zo'n strook werd aan één ploeg van 10 à 15 man toegewezen. Zij moesten alles wat er

groeide met wortel en al opruimen. Grote bomen moesten worden gerooid en het werk werd apart betaald want niet iedere stronk is gelijk. Als in het dal, zoals dikwijls voorkomt, een beekje stroomde, moest de wilde bosgroei aan beide oevers blijven bestaan om uitdroging van de bron te voorkomen. Goed bouwhout werd niet meer aangetroffen, dat was bij de opbouw van de onderneming bij het oprichten van de fabriek, bedrijfsgebouwen en huizen voor het Europese en inheemse personeel al gebruikt. De woudreuzen hebben dikwijls een uitgebreid maar ondiep wortelstelsel in de rijke humeuze bovengrond waar zich veel water bevindt. De grote armdikke, ondiepe wortels werden blootgelegd tot op enkel meters van de stam en daar doorgekapt. De hoofdwortel direct onder de stam die de boom vastzet, is bij deze bomen dikwijls niet zo dik. Als er een beetje stevige bries staat kan men zien hoe er aan die wortels wordt getrokken, maar boven in de kruin zitten dikke lianen die de boom ook helpen overeind te houden. Wordt er aan de dalszijde van de stronk een stuk uit de hoofdwortel gekapt, dan begint er iets te kraken. Hard geroep 'pas op, pas op' moet eenieder waarschuwen uit de weg te gaan. Na nog enige bijlslagen scheurt het resterende deel van de grote wortel en raakt de hele boom zijn evenwicht kwijt. De lianen trekken aan alle buurbomen in de buurt, overal vliegen dode takken en dood hout door het bos. Het is een woest tafereel, het lawaai is overdonderend. Dan de plof als de stam op de grond valt, een dreun als een kanonschot. Toen ik een keer van de overkant van het dal dit drama van door bijlslagen vernietigd bos aanschouwde ging er wel iets door mij heen.

Direct na de val werden alle zijtakken afgehakt of gezaagd, alle takken werden van het blad ontdaan, om het hout snel te drogen. Daarna kon het als brandstof dienen om de stammen te verbranden. Daarom gebeurde dit alles tijdens de oostmoesson, opdat als de regens kwamen we direct met planten konden beginnen.

Aanleg van terrassen en afvoergoten

Er moest nog heel wat gebeuren. Om afspoeling van goede grond door zware regenval tegen te gaan, plantten we alle meerjarige cultures op terrassen uit, terwijl we een dicht net van grote afvoergoten aanlegden om het overtollige water af te voeren. Dat gebeurde vroeger ook wel, maar niet zo intensief. Als je van Batavia naar Semarang vliegt, vlieg je vele mijlen langs de kust en over zee. Tot vele mijlen buiten de kust is het water bruin gekleurd. Ook het Nijlslib in de Middellandse Zee is al van verre te zien in het water, terwijl de kust nog lang niet zichtbaar is. Dat moeten miljoenen tonnen afgespoelde beste aarde zijn.

Maar laat ons verder gaan met terrassen en afvoergoten. Die kapstroken moesten alle met een kijker worden uitgezet. Het hele tracé werd met dikke rietstengels afgezet. Verder moesten er een aantal wegen en voetpaden worden aangelegd voor de controle van de werkzaamheden. De nieuwe wegen moeten natuurlijk aansluiten op de overige aanplant, ook de vrachtautoweg voor de toekomstige hoge producties. Als dat alles plantklaar voor je ligt, dan verdwijnen toch de schuldgevoelens en spijt, omdat je een stuk natuur hebt beschadigd en vooral als je later de vruchten plukt. Dat laatste komt echter niet zo vaak voor, want door overplaatsingen zit je tegen die tijd al lang weer ergens anders, of ook vaak gebeurt '*boompje groot, plantertje dood...*'

Oliepalmontginning

De veertig hectare oliepalmontginning gaf heel wat minder werk. Ten eerste was dit terrein met secundair bos begroeid en ten tweede veel vlakker. Bovendien staan er veel minder palmen op een hectare, slechts 140 stuks, tegen 500 bomen voor rubber en 10.000 struiken voor thee. De anti-afspoelingsmaatregelen blijven overigens toch nodig, al is het hoogteverschil niet zo groot.

Ondanks de afgelegen ligging was Miramare een heerlijk oord voor liefhebbers van de natuur en de flora en fauna en voor de werkers die onder primitieve omstandigheden veel bijzondere taken te doen kregen. Bos, zee, strand, grote en kleine rivieren. Als je in de namiddag met de kleine Austin langs de smalle paden reed die in alle uithoeken liepen, dan was er veel van dat kleine wild te bespieden.

Samen op visstroomtocht

(Pag. 64) Natuurlijk hing op iedere onderneming de sfeer onder het Europese personeel veel af van de baas en zijn echtgenote. Dat was bij ons goed te merken. Op zon- en feestdagen werden soms picknicks georganiseerd naar het strand of naar een mooie plek aan een van de grote rivieren. Een grote pan nasi goreng en de nodige drankjes waren dan altijd beschikbaar voor ieder. Eén man moest die dag dan op het emplacement aanwezig blijven om in bijzondere gevallen de zaken te regelen. Bij een van de rivieren lagen twee roeiboten nabij de bevaarbare benedenloop, een prauw en een vlot, waarmee het gezelschap afdreef naar het oceastrand. We mochten dan twee springstofpatronen meenemen, die verzwaard met een grote steen en een lontje van 25 centimeter in de diepe kolken werden gegooid. Dat lont blijft onder water doorbranden en na 23 seconden ontplofte dan de springstof. Een doffe knal, sterk trillend water en een spuitstraal water van 10 meter de lucht in. Wij verzamelden dan de verdoofde vissen. Het was je reinste stroperij en de springstof was natuurlijk een verboden artikel voor dit werk, maar die was al officieel afgeschreven voor het laten springen van de grote keien. Het was echter voor iedereen een afwisseling in het rimboeleven, ver weg van de stad.

Incident in kleine samenleving - 1940

Toch wil ik een nare dag in onze kleine samenleving niet vergeten. Op de dag dat in Nederland de oorlog uitbrak en koningin Wilhelmina naar Engeland moest vluchten, had ik de ongehuwde jongelui uitgenodigd om naar de radio-uitzending van de afscheidsrede van hare majesteit te komen luisteren. Het ging gebeuren in een van hun huizen, waarin ik was ondergebracht, omdat mijn eigen huis nog in aanbouw was. Mijn echtgenote logeerde in die tijd bij haar broer die in de buurt van Soekaboemi woonde. Ik weet niet meer of de uitzending *live* was. Wij waren met z'n vijven, behoorlijk onder de indruk van deze tragische gebeurtenis. Het huilen stond mij nader dan het lachen. De toespraak eindigde met het noemen van haar naam Wilhelmina, waarop een van de jongelui hardop zei: "*Zeg maar Mientje*". Ik ontstak in woede en verontwaardiging. Ik sprong op en sloeg en schopte de jongen de deur uit! Hij liep toen direct door naar de baas Janssen en ik stapte in de auto om aldaar te gaan vertellen wat er was gebeurd. Toen de baas aankwam, was hij reeds op de hoogte van het gebeurde, waarop de jongen nog een stevige uitbrander te verwerken kreeg. De heer Janssen was toch al zo fel tegen de Duitsers die het Middelburgse stadhuis willens en wetens in puin hadden gegooid. Een echte Zeeuw als hij zou Hitler en consorten zoiets nooit kunnen vergeven, en dan zou zo'n kwajongen onze Koningin nog eens moeten beledigen in deze dagen.

Wraakloon om Hitler

Dit was een goed moment om Janssen een gunst te vragen. Eén van onze Chinese boekhouders kon heel goed wajangpoppen snijden. Uit een ontginning hadden we eens een groot stuk hout waarvan deze poppen gesneden worden terzijde gelegd. Ik stelde toen voor om de boekhouder een week vrije tijd te geven om een grote kop en buste van Hitler te maken. Ik had eens ergens gelezen dat zoiets al eerder was gebeurd, om een beeld te maken en dat op fancy fairs te laten volspijkeren met grote draadnagels tegen betaling van een gift in het *Spitfire-fonds*. Zo gebeurde. Het beeld reisde alle afdelingen van de plantersbond af en bracht zodoende in enige maanden veel wraakloon op. Het was ook zeer geslaagd gesneden aan de hand van foto's uit couranten.

Japanse oorlogsdreigementen

Leuke herinneringen aan die tijd voor de oorlog waren de geboorte van de prinsessen Beatrix en Irene. Mevrouw Janssen regelde twee maal een uitgebreide rijsttafel met het daarbij behorende bier. Maar later liepen de spanningen in Indië in de verhouding tot Japan erg op. Japan eiste olie voor zijn leger. Dat konden en wilden wij natuurlijk niet op ingaan. Nederland was ondertussen door Duitsland bezet, zodat de beslissing over deze penibele zaak in Indië zelf moest worden genomen.

Onze toenmalige gouverneur-generaal, de heer van Starkenborgh moest de verantwoordelijkheid op zich nemen. Hij weigerde ondanks de vreselijkste dreigementen. Wij toch hadden Engeland en Amerika achter ons met hun grote vloten en hun sterke basis Singapore. Dat echter bleek een misrekening. De Amerikaanse vloot in Pearl Harbor werd bij verrassing in de haven vernietigd en Englands grootste kruiser werd op weg naar het oorlogsterrein in de grond geboord door Japanse zelfmoordpiloten die met deze actie in de Japanse hemel met ere zouden worden ontvangen.

Voorbereiding op oorlog met Japan

(Pag. 64 A) Een merkwaardige ondervinding wil ik niet onvermeld laten. Toen de oorlog met Japan een feit was, vroeg de regering de medewerking van het personeel om de stemming onder de plaatselijke inheemse bevolking in de gaten te houden en ook landingen uit de lucht of langs de kust direct bij het bestuur te melden. Een andere opdracht was om motoren en andere machines die van oorlogsnut voor de vijand waren, te vernietigen of onklaar te maken zodra daarvoor een opdracht kwam. Ook zou op iedere cultuuronderneming een z.g. landwacht moeten worden opgericht, bestaande uit het aanwezige Europees personeel dat niet was opgeroepen voor de werkelijke dienstplicht en betrouwbare leden van het inheemse personeel. Dat waren meestal de ouderen en mensen die waren afgekeurd voor de dienstplicht. De oudste aanwezige die zijn dienstplicht had verricht werd de aanvoerder. Dat betekende dat ik als voormalig sergeant de leiding kreeg van een groepje van ongeveer 15 man. Wij ontvingen militaire kleding en moesten paraatheid, samenwerking en discipline ontwikkelen. Ieder moest weten hoe de machines moesten worden vernietigd. Verder werden wij uitgerust met een oud stel karabijnen (zonder ammunitie). Zwaar bepakt maakte ik met de groep voettochten door de jungle en leerden ze het onderhoud en handgrepen voor de karabijnen.

Verdwaalde trainingmars in het oerwoud

Zo had ik voor een middag een grote oefentocht gepland door het bos naar de kust zonder kompas en zonder hulp van een woudloper die het bos op zijn duimpje kende. Voor wij van de ondernemingsgrens het bos indoken had ik de richting noord/zuid gekozen en een kapploeg van twee man vooruit gestuurd die laag struikgewas moesten neerslaan. Ikzelf sloot de gelederen zodat ik kon zien of op het oog de kapploeg noord/zuid werkte. Ik had de afstand op ongeveer een kilometer geschat en de tijdsduur op ongeveer twee uur. Uitzicht was er niet op het vlakke terrein en bepaling op de zon waar het zuiden lag was door een lichte bewolking en het dichte bladerdak ook niet mogelijk. Na twee uur sjouwen hadden we de zeekust nog niet bereikt en hielden we beraad. Naar welke kant wij de oren ook richtten, het geruis van de zee scheen van alle kanten te komen. We ploeterden nog een half uurtje door en nog was de kust niet te zien, dus nam ik er nog een half uurtje bij. Voor het echter zover was kwamen wij plots weer op ons eerder gekapte pad terug. Dàt ik vroeger in de boeken van Karl May had gelezen over verdwalen in de woestijn, en het bleek waar te zijn, wij hadden in een kring gelopen! Wat nu? Het was intussen bijna zes uur in de middag, dan begint in de tropen de zon onder de horizon te duiken. Op onze kaptocht waren wij enige beekjes gepasseerd. Deze beekjes moesten van de rubbertuinen afkomstig zijn, zo vermoedde ik, dus we besloten zolang er nog enig daglicht was een beekje zoeken. Dit lukte gelukkig vrij snel. Na een uur lang waden door de beek stonden we inderdaad weer in een van de rubbertuinen waar wij beter de weg wisten en wij tegen acht uur de gealarmeerde achtergeblevenen gerust konden stellen. De baas had inmiddels al een reddingsploeg samengesteld met allerlei hulpmiddelen en een voorraad eten en drinken en een zwaar jachtgeweer om door schoten te laten horen, waar we hulp konden vinden. Het verhaal van Karl May bleek dus waar, maar je moet het eerst zelf meemaken. Karl May had volgens zeggen nooit een voet in Azië of Amerika gezet en alles uit zijn fantasie geschreven.

Oorlogsdreiging met Japan

(Pag. 65) Intussen woedde de oorlog in Europa maar door, al begonnen de vooruitzichten iets beter te worden en in het Verre Oosten kropen de Japanners steeds dichterbij naar het zuiden. Wij

wisten al vele jaren dat Japan ons Indië in hun macht wilden krijgen. Jarenlang waren zij al druk bezig met spionage. Uitgevoerd door zogenaamde vissers langs de kusten om geschikte landingsplaatsen op te sporen en eilandjes te zoeken die geschikt waren voor vliegbases. Talrijke Japanse inheemse spionnen waren over de archipel verdeeld. Een gemakkelijke manier om met diverse mensen te praten en informatie te krijgen zonder dat het direct opvalt. In Japan stonden vreemdelingen onder zware controle en grote delen van het land waren voor vreemdelingen verboden terrein. Daar stonden de Japanse fabrieken voor de fabricage van oorlogstuig en waren grote oppervlaktes beschikbaar om geschut en motoren te testen, grote luchtruimtes om hun nieuwere vliegtuigen te beproeven. Japanners werden onderschat omdat hun export minderwaardige rommel was. Die goedkope spullen konden zij gemakkelijke spuien bij een grote bevolking die economisch nog op een niveau stond en ook klein van stuk en licht van gewicht was. Als een Europeaan op een Japanse fiets stapte liep hij kans er doorheen te zakken, en zo waren er vele voorbeelden. Hun jachtvliegtuigen echter en hun oorlogsvloot overtroffen in kwaliteit zelfs die van het westen. Al als kind van 10 jaar wist ik reeds dat Japan een oogje op Indië had. Mijn ouders waren lid van de vereniging *Onze Vloot* en op een propaganda-avond werden prentbriefkaarten verspreid met een klein kaartje van de archipel waarop in twee hoeken een tekening met een vriendelijke Japanner of Chinees die in een hand achter hun rug een groot mes klaar hielden. Daarom had Nederland een grote vloot nodig. Dat beeld is mij altijd bijgebleven. Helaas is de kaart na de oorlog niet meer teruggevonden.

Einde verblijf op onderneming Miramare

Ik had het best prettig in de jungle, inclusief de verhouding tussen de twee kapiteins op een schip, want de oude baas liet mij rustig mijn gang gaan en hij was altijd een goede vraagbaak. Het werk was zo heel anders dan op mijn vorige standplaatsen die meer in de bewoonde wereld lagen. Het nadeel was echter dat alle mogelijkheden voor promotie om ergens zelfstandig baas te worden waren afgesloten. Maar even plots als ik op Miramare was verschenen, ging ik er weer verdwijnen. Op een vroege ochtend stond plots de baas op de stoep, wat nog nooit was gebeurd. Ik heb goed nieuws voor je zo zeide hij. De baas van Radjamandala, het land waarop ik destijds een half jaar had waargenomen, ging naar een andere firma. Er kwam dus toch ruimte voor een nieuwe kandidaat en daarvoor vroeg de directie mij omdat ik die waarneming goed had volbracht en waar ik het ook goed naar mijn zin had gehad. De maarschalksstaf zat toch in mijn ransel! En was nu tevoorschijn gekomen. Mijn vreugde over deze meevaller, ook voor mijn echtgenote, was groot, maar het vele werk dat ik had verricht, plus de paradijsachtige omgeving liet ik maar node in de steek.

Feest

Er moest een feest in elkaar worden gezet waarop de gehele Europese staf werd uitgenodigd, voor hapjes en drankjes op een van de komende dagen. Alle extra's moesten uit het 100 kilometer ver gelegen Garoet komen. Ook enkele bekenden uit de zuid Garoethoek kwamen. Dat waren 'buren' die 40 à 50 kilometer van je af woonden. Muziek was er alleen uit de grammofoon. Radio kon toen nog niet, want de geluidsgolven konden nog niet over de hoge bergen komen. Eén van de jonge employés met een glazen oog, bemerkte pas de volgende dag, dat hij dat waarschijnlijk in de wc had verloren!

19. Terug naar Radjamandala en oorlog met Japan

Oude stek Radjamandala

En zo kwamen wij weer terug op onze oude stek met weer andere aantrekkelijkheden zoals een modern groot huis, elektrisch licht, een tennisbaan en de betrekkelijke nabijheid van de stad Bandoeng. Ook het feit dat de aanplant voor ongeveer 50 % uit rubber en voor de andere helft uit thee bestond, vond ik prettig. Nu was het wel zogenaamde laaglandthee (hoogteligging onder de 1000 meter, waarop je nog zo je best kan doen, maar die nooit topprijzen zal halen).

Rubberaanplant langs rivier Tjitaroem

(Pag. 66) ... een groot deel van de jongere aanplant oogstbaar begonnen te produceren.

Ook hier begonnen de problemen van de vele jonge, moderne rubberaanplantingen met steeds hogere producties per man en het daardoor te zware transport voor de tapper. Het waren juist de steile hellingen die tot de oever van de Tjitaroem-rivier doorliepen en ook de verafgelegen buitenafdelingen. Het wegenplan moest versterkt en uitgebreid worden maar de naderbij komende oorlogsgevaaren maakten een en ander onzeker.

Capitulatie voor Japan - 1942

De situatie begon er steeds dreigender uit te zien. Na de uitschakeling van de Amerikaanse Pacifische vloot en de ondergang van de grote Engelse slagschepen was Singapore niet meer verdedigbaar. Het eiland was slechts van de zeekant versterkt, en nu konden de Japanners op Malacca landen en Singapore vanaf de landzijde benaderen. Zo gebeurde het ook. De Japanners waren in de lucht veel sterker geworden, zowel wegens betere jachtvliegtuigen, de ongestoorde aanvulling van verliezen en de goede piloten. Zodra Singapore zou vallen, zou Java aan de beurt komen. Dat gebeurde op 8 maart 1942 en wij moesten wel capituleren. Overal waar wij op strategische punten tegenstand boden, werden onze grondtroepen uit de lucht bestookt en uitgeschakeld. Capitulatie was dus de beste oplossing om de strijd te staken om bombardementen op de grote steden te voorkomen en de inheemse bevolking te sparen.

Voorbereiding voor de oorlog

In het halfjaar dat aan dit drama voorafging, was er nogal veel veranderd. Van mijn Europese staf waren drie van de vier man in militaire dienst geroepen. Ik kreeg bezoek van een groep officieren van gezondheid die onze huizen controleerden op geschiktheid voor noodhospitaal. Ons emplacement lag slechts enige kilometers verwijderd van de grote postweg naar Bandoeng en dichtbij de brug over de Tjitaroem. Punten die allemaal in de stelling Bandoeng lagen. Ikzelf zou dan twee kamers voor eigen gebruik overhouden. De moeilijke toegangsweg tot het emplacement en een licht bruggetje vormden wel enig bezwaar, maar de rest was voldoende. Ik moest een groot rood kruis op de tennisbaan laten schilderen.

Wij hadden via de directie opdracht gekregen om strategische machines tijdig onklaar te maken. Dat betekende voor ons de waterturbine voor de opwekking van elektriciteit en de daarbij behorende generator en dynamo. Op het laatste moment werd deze order echter weer ingetrokken want Japan beschouwde deze sabotage als oorlogsdaad waar de doodstraf op stond. De berichten over de Japanse straffen uit Borneo en Sumatra waren dermate griezelig dat men ons daaraan niet wilde blootstellen.

Azijnzuurton

Verder moest ik een installatie bouwen om azijnzuur te fabriceren, omdat de aanvoer uit het buitenland was gestopt. Er moest daarvoor een houten vat van ongeveer twee meter hoogte gemaakt, opgevuld met houtkrullen en van onderen voorzien van een spongat met houten kraan. Waar haal je zoiets vandaan? Nu bestonden er wel inheemse vatenmakers, maar die maakten alleen

maar voertonnen voor de kleine sado- en delemankarretjes. Die tonnen waren hoogstens 50 centimeter hoog met een diameter van ongeveer 50 centimeter terwijl dat vat een diameter van ongeveer 100 centimeter moest hebben. Toch besloot ik naar zo'n man in een dessa vlakbij Bandoeng te gaan. Ik legde hem het probleem voor en hij wilde het wel proberen, mits ik het hout leverde. Gelukkig had het gouvernementsboswezen vele jaren terug als proef in West Java een teakhoutaanplant opgezet. Vroeger had Oost Java daar de voorkeur voor. Mijn voorganger had daar eens uitdunhout gekocht in plankjes van twee meter en 7 centimeter breed. Ik was werkelijk verbaasd toen na ongeveer twee weken het exemplaar werd opgeleverd. Wat een vakman was dat! Ik gaf zijn adres aan collega's door, zodat hij er een nieuwe broodwinning bij kreeg. Ik meldde aan het Bataviakantoor dat ik geslaagd was, waarop ik na een paar dagen een groot vat met een chemische vloeistof ontving. Daar ik voorlopig nog voldoende azijnzuur en mierenzuur in het magazijn had, behoefde ik de fabricage nog niet verder op te zetten.

Huis als hospitaal

(Pag. 67 A) Ons leger moest zich langzaam terugtrekken via de Poentjakweg en Tjiandjoer, richting Tjimahi, de grote garnizoensplaats van de stelling Bandoeng. De weg raakte geheel verstopt, en het verkeer gedurende de nacht stond geheel stil. En zo viel gedurende twee dagen de legerfile twee dagen lang stil bij de dessa Radjamandala, gelegen aan de grote postweg. Het konvooi werd daar door een sportvliegtuigje gebombardeerd. Er vielen vele gewonden. Drie van hen bezweken later in mijn huis dat inmiddels gereed was als hospitaal. Zij werden op een piepklein plekje terzijde van onze toegangsweg begraven. Mijn slaapkamer was als operatiekamer gebruikt. De eet- en zitkamer plus de brede gang lagen vol zwaar- en lichtgewonden. Enige militaire artsen huisden in het directiepaviljoen met twee slaapkamers en eigen gemakken. Het paviljoen werd gewoonlijk gebruikt voor als directeuren, adviseurs of accountants op de onderneming verbleven. Enige hogere officieren die bij het konvooi waren betrokken, wilden ook onderdak in mijn huis. Zij werden ondergebracht in een van de twee kamers, die voor mij waren overgebleven. Achter dit terugtrekkende leger bevond zich, zoals gewoon in oorlogstijd, een bende rovers en moordenaars die profiteerden van de wetteloze periode. Hiervoor was ik wel ongerust.

Foto 19. Plantershuis op onderneming Radjamandala in 1979 (foto P.A. Oomen)

Dievenbende

In de dessa Radjamandala woonde ettelijke gepensioneerden met hun inheemse familie. Zij hadden daar meestal een klein huis en een stukje grond en werden kleine landbouwers genoemd, want ze kweekten vaak inheemse groenten of andere gewassen bestemd voor huiselijk gebruik. Enkelen van hen werden beroofd en vermoord met hun hele familie. Een van hen kwam terecht in ons ziekenhuis en hij overleefde het drama. Gelukkig lagen wij ver genoeg van de hoofdweg af, en bleven wij vrij van een overrompeling door een diefachtige bende. Wel legden ze de waterleiding voor onze waterkrachtcentrale droog, waardoor het elektrisch licht langzaam uitviel. Dat veroorzaakte bij ons wel een paar uur angstige uren voor de zon weer opkwam.

Japanse maatregelen

Al heel snel begonnen de Jappen bestuursmaatregelen in te voeren. Wapenbezit was verboden. Benzine mocht niet in voorraad worden gehouden. Telefoneren moest uitsluitend in de Maleise, Javaanse of Soendaneze taal. Iedere Europeaan kreeg een persoonsbewijs. Concentratiekampen werden in gereedheid gebracht. En nog voor de omheiningen voor die kampen klaar waren, kregen vrouwen en kinderen reeds een oproep om zich daar te melden. Het Algemeen Landbouwsyndicaat, de organisatie die in vredestijd de zaken van de cultuurondernemingen behartigde, werd omgezet in de *Kanrikodan*, waar het personeel opdrachten van de Jappen moest uitvoeren. Ikzelf kreeg een rode band met in Japanse letters *Kanrikodan* die ik om mijn arm moest dragen. Ook mijn echtgenote kreeg de oproep om zich bij een kamp te melden. Er stond bij welke dingen ze moest en mocht medenemen. Aangezien de eigen auto niet mocht worden gebruikt, bracht ik mijn echtgenote per trein naar Bandoeng, want gelukkig was er een stationnetje vlakbij. Zij werd een plaats toegewezen in een woonhuis in een deel van Bandoeng en moest met zes andere dames dat huis bewonen en verzorgen. Ook een paar kinderen behoorde tot dat groepje. Ik keerde per trein weer terug naar de onderneming, wat wel een erg 'kaal' gevoel gaf. Ikzelf moest voorlopig wachten totdat er Japans personeel beschikbaar zou zijn om de rubberproductie voort te zetten. Thee was niet nodig. Het werk aan de thee moest geheel worden stilgelegd.

Echtgenote Alicia gestorven – 1 april 1943

Al heel spoedig vernam ik dat mijn vrouw Alicia ernstig ziek lag in het kamp met hoge koorts. Met verlof van het *Kanrikodan* mocht ik haar gaan opzoeken. Onder begeleiding van een Jap kwam ik in het kamp binnen. Haar toestand was inderdaad ernstig. Een Europese arts die de gezondheidsdienst leidde, adviseerde opname in het Borromeus ziekenhuis. Daar bleek dat ze een typhusbesmetting had opgelopen. Gelukkig kon zij goed worden verpleegd, maar het was helaas al te laat, want op 1 april 1943 overleed zij. Ik mocht in die dagen in Bandoeng blijven logeren bij vrienden. En ik kon dus gelukkig voor een behoorlijke begrafenis zorgdragen. Alle formaliteiten eromheen evenals de aangifte bij de burgerlijke stand, gingen onder Japans toezicht.

(Pag. 67 B) De Japanse civiele begeleider kende ik toevalligerwijs als de beheerder van de Japanse bazaar, waar ik wel eens sportartikelen kocht voor het inheemse voetbal en pingpong. Hij gedroeg zich gelukkig heel correct en geduldig, ook bij de begrafenis was hij aanwezig, zelfs met bloemen! Er waren enkele collega's en bekenden uit Bandoeng aanwezig. Toen ik weer thuis kwam, was het huis nog leger. Mijn huispersoneel treurde huilend mee. Ik was daardoor zeer geroerd. Zelfs de honden lieten blijken dat ze er niets van begrepen. Twee dagen later ging ook de echtgenote van mijn enige employé met drie kinderen naar Bandoeng om te worden ondergebracht in een vrouwenkamp.

20. Het Jappenkamp

Oproep voor het kamp

Kort na deze gebeurtenissen, ontvingen wij tweeën een oproep voor aanmelding, maar niet voor hetzelfde kamp. Ik kwam terecht in een oud Chinees hotelletje, vlak bij het station. Er zaten al ongeveer een honderdtal Europeanen bij elkaar. Met z'n zevenen bewoonden wij een kleine kamer, ieder op een meegenomen slaapmatje. Er waren diverse bekende collega's bij. Ieder met zijn eigen ervaringen, goed of slecht, waaruit bleek dat het regime niet alleen streng maar ook hardhandig en nog erger optrad. Het kamp zelf stond onder inheemse leiding, met een Japanner naast zich. De Japanse militaire politie, *Kempei Thai* werd al gauw berucht. Blijkbaar mochten ze iedere verdachte zomaar mishandelen en doden uit naam van de Japanse keizer.

In het kamp was 's morgens vroeg gezamenlijke gymnastiek verplicht. Bewegingen van armen en benen werden voorgedaan en moesten op maat van Japanse schreeuwgeluiden worden nagevolgd. Een keukenploeg waarin veel Indische jongens zaten, moest zorgen voor rijst, sajoer en sambal. Verder kreeg men een stuk brood van onbekende samenstelling. Ik zal een dag of tien in het kamp hebben gewoond, toen mijn naam werd afgeroepen om op het kantoor te komen. Daar hoorde ik dat ik terug moest naar de onderneming omdat er nog steeds geen civiele kracht aanwezig was en de zaak toch onder toezicht moest blijven. Met de rode band om mijn arm en een briefje dat ik vrij mocht rondlopen werd ik door de politie weer op Radjamandala afgeleverd. Mijn huis met inhoud en het oude personeel verkeerde in goede staat. Iedereen was blij dat het toezicht weer in bekende handen was. Deze 'pret' zal misschien een maand hebben geduurd tot er weer een oproep kwam. Gewapend met mijn kampuitrusting ging ik per trein weer terug naar Bandoeng waar ik terecht kwam in een schoolgebouw. Daar zat ook ongeveer een honderdtal mensen samen, die natuurlijk zeer nieuwsgierig waren naar berichten hoe de toestand buiten was.

Muziek in het kamp

Na ongeveer een week herhaalde zich de procedure van ontslag en terugreis. De ondernemingsbevolking begreep er ook niets van. De vrijheid duurde nu iets langer tot ik weer op dezelfde wijze in een kamp moest verdwijnen. Ik kwam nu in een groter kamp terecht en wel in het klooster 'Sterre der Zee', dat enige honderden bewoners telde, ook uit andere plaatsen als Batavia, Soekaboemi en Garoet. Altijd waren er wel enige bekenden bij, o.a. Karel Verboeket, die vroeger op het secretariaat van de gouverneur generaal werkte. Hij speelde in de Buitenzorgse sociëteit altijd een grote rol om feesten en wedstrijden te organiseren voor de leden. In het kamp had hij een bandje georganiseerd uit mensen die een muziekinstrument hadden meegenomen. Hij was zeer inventief en had door enige musici een bas laten fabriceren van een klein kistje en een bezemsteel. De snaren mocht hij in de stad laten kopen en het werkte inderdaad uitstekend. Een muziekkuitvoering werd georganiseerd. We mochten echter niet applaudisseren, want dan zou men buiten het kamp denken dat we het daar zo gezellig hadden. Ook daarvoor had hij een oplossing bedacht. We moesten namelijk allemaal goedgunstig hummen. De commandant kon daar niets van zeggen, maar wel verbieden dat er ooit nog zou worden gemusiceerd of toneel gespeeld.

Maar ook aan dit kloosterleven zou voor mij van korte duur zijn, al was het tot nu toe de langste periode geweest. Weer kreeg ik een oproep om terug te keren naar Radjamandala. Thuis bleek mijn huis nog geheel in de normale toestand te verkeren. Het stond tenslotte al maanden leeg, maar mijn personeel hield toezicht, op last van de Jap, die er blijkbaar zo goed de wind onder had dat er nooit iemand had ingebroken.

Japanners op zoek naar verboden benzine

(Pag. 74 xxx 67 B) Een verhaal over verboden benzine, wil ik hier aan toevoegen, al weet ik niet meer precies wanneer dat voorval plaatsvond.

Op een morgen zat ik in het kantoor te werken, toen ik er twee auto's bij mijn lager gelegen huis voorreden. Een heel stel militairen stapten uit. Blijkbaar informeerden ze naar mij en werden

dus naar boven verwezen. Drie kwamen er binnen, terwijl een schildwacht voor de deur bleef staan. Ik stond op, waarop de leider van de troep direct op mijn stoel ging zitten en de tweede op de plaats tegenover hem. Ik had een beetje een kwaad geweten, want in de tijd dat de troepen zich terugtrokken, hadden vele van onze soldaten zich uit de troep verwijderd en hun wapens weggegooid. Ik vond toen een handgranaat, die ik mee naar huis nam om ooit de troep dieven en ontuig daar achteraan uit mijn huis te kunnen houden. Zoals later bleek was dat niet nodig geweest omdat we te ver van de grote postweg af lagen. Een collega die wel zo'n boeveninval meemaakte vertelde mij later daarover, dat bij hun alles van waarde was gestolen en kapot gemaakt, ook de mooie vleugel van zijn echtgenote die goed piano speelde. Met een grote trekzaag hadden ze de vleugel in tweeën gezaagd. Hij merkte toen laconiek op: *'Nu heb ik twee vleugels, een voor mijzelf en een voor mijn vrouw!'* Ik had later die handgranaat onder de voet van mijn bureau verborgen. De tafel stond niet op poten, maar plat op de grond, zodat tussen de bodem en de vloer een ruimte van een handbreedte bestond, daar zaten de drie heren dus met hun voeten bovenop. Ze stelden allerlei vragen, bijv. hoeveel thee ik maakte en hoeveel rubber en hoe groot het aantal inheemse inwoners er op de onderneming was en meer van zulke vragen. [die verder met iets bijzonders te maken konden hebben,] De schildwacht werd binnengeroepen die mij naar huis moest brengen, waar de derde man van het gezelschap meeging om huiszoeking te doen. Thuis was blijkbaar niets te vinden. Ik moest aan tafel gaan zitten, met de soldaat tegenover mij. Hij zei *"You are English"* en ik kon alleen maar zeggen *"No"*. Deze vraag stelde hij me wel tientallen keren en beantwoordde ik met mijn *"No"*. Toen moest mijn huispersoneel komen, huisjongen, baboe en kokkie die in hun eigen taal door de andere Jap werd gevraagd of ik een Engelsman was en of ik hier al lang woonde. Zij konden de vraag ook alleen maar met *"Nee"* beantwoorden. Vervolgens was de vraag waar ik vroeger in Indië had gewoond, waarop ik mijn pas gekochte atlas van Indië ging halen, om te zeggen *"in de buurt van Buitenzorg en ten zuiden van Garoet"* wat ik op de kaart kon aanwijzen. De andere Jap controleerde dat en steeds weer zei hij *"You are English"*. De soldaat had een boosaardige uitdrukking met haargroei tot aan zijn wenkbrauwen, net als een valse hond. Toen deze zitting was afgelopen, moesten wij naar het magazijn waar allerlei benodigdheden, gereedschappen, kunstmest en dergelijke dingen in voorraad lagen. Er lag ook dat grote vat, dat zij waarschijnlijk bedoelden en waarover zij een tip hadden gekregen? Hoe dan ook, wij stonden voor de deur, maar de magazijnbeheerder die de sleutel had, was zoek. Nu was het juist vrijdag, feestdag van de islamieten, en het bleek later dat hij juist de dienst in de moskee bijwoonde. Het duurde dus vrij lang dat de Jap moest wachten waardoor hij steeds ongeduldiger en boosaardiger werd. Hij herhaalde vele malen *"You have petrol"* en ook hier bleef ik volhouden dat ik geen benzine had. Hij ging nu over tot sterke bedreigingen, die varieerden van *"I kill you"* en *"I beat you"*. Tenslotte gaf hij mij met de vlakke hand twee draaien op mijn oren. Gelukkig bleef ik rechtop staan, maar van binnen kookte ik om ten aanschouwe van vrijwel de gehele bevolking zo te worden vernederd. Toen tenslotte de sleutel boven water kwam, nadat hij eerst nog zonder resultaat met een stuk ijzeren as op het grote slot had getimmerd stormde hij naar binnen en liet de grote schroefdop verwijderen, waarop hij zijn neus in het vat staak om diep adem te halen. Het bleek inderdaad geen benzine maar ammonia, die hij volop binnenkreeg, zodat hij huilend en hoestend overeind kwam om schielijk te verdwijnen. Hij sloeg een rotfiguur voor de omstanders. Dat ik leedvermaak had, spreekt voor zichzelf.

Theeplantage gerooid op Radjamandala

(Pag. 68) Er lag een order van de *Kanrikodan*, dat er een begin moest worden gemaakt met het rooien van 500 hectaren theetuin. Er werd een prijs bij opgegeven, die zo laag was dat ik vreesde dat deze order nooit zou kunnen worden uitgevoerd. Dat was ook zo. Normaal had een mandoer 20 tot 30 man onder zich, maar na enige dagen was dat totaal al geslonken tot vijf man, die niet meer dan vijf cent per dag konden krijgen. Voor een vier tot vijf-urige werkdag was dat natuurlijk ook veel te weinig. De Jap, die kwam kijken, liet door een tolk aan het werkvolk zeggen dat zij niet meer wilden betalen, maar dat het werk toch gedaan moest worden anders zouden de kamponghoofden de mensen wel straffen als ze niet wilden medewerken. Dat wisten de mensen ondertussen al wel,

want al vaker waren zulke orders niet uitgevoerd, bijvoorbeeld de levering van bamboes en bamboematten. Veel van zulk spul was nodig voor de omheiningen om de vele kampen rondom af te sluiten. Werden die orders niet uitgevoerd, dan greep de militaire politie in, meestal zeer hardhandig, en haalden de mensen op en begeleiden ze tot aan de aanplant. Toen ik na de oorlog terugkwam bleken alle 500 hectares gerooid.

De bedoeling van de Jappen was om vezel te planten en grondstoffen te produceren voor kleding voor de miljoenenbevolking. Daarvoor was de grond nodig waar nu laagwaardige laaglandthee op stond. De hooggelegen theeplantages bleven dus gespaard, want die bracht meer op. Deze maatregel schijnt door het tegenwoordige bestuur te zijn gehandhaafd, maar waarvoor die gronden nu worden gebruikt is mij onbekend. Hoe dan ook, op Radjamandala ging de Jap een bepaalde vezelplant uitzetten. Zij hadden zich echter vergist in de regenval ter plaatse, waardoor de hele cultuur in de droge moesson stierf. Ik was dus blij te weten wat er met de gronden was gebeurd en had in mijn verdere kampjaren de tijd om na te denken wat er na de bezetting moest gebeuren.

Mijn verblijf op Radjamandala duurde ditmaal langer dan de vorige keren. De vele keren dat ik terugkwam op Radjamandala waren het gevolg van het feit, dat er nog steeds te weinig civiele krachten waren om op een cultuuronderneming te werken. Later bleek dat de schepen die dat soort mensen aanvoerden onderweg door Nederlandse of Engelse duikboten tot zinken waren gebracht.

Weer naar het kamp in Bandoeng

Weer moest ik dus terug naar Bandoeng en nu naar 's lands opvoedingsgesticht, een grote jeugdgevangenis. De Jap hief blijkbaar alle kleinere kampen op en zocht grotere locaties. Hier zaten zeker enige duizenden landgenoten bij elkaar. Er heerste een honderd procent militair regie. Het lag aan de buitenkant van de stad, zodat ik vanaf het station er met een sadoetje heen moest. Het karretje mocht niet verder dan tot de lange toevoerweg. Al lopende passeerde je enige Japanse schildwachten. Je moest dan telkens al je kampbenodigdheden neerleggen en de verplichte buiging voor de keizer maken. Dan pikte je de hele bagage, zoals een dun matrasje, een slaapmat en wat reservekleden plus een emmertje weer op tot de volgende schildwacht weer de honneurs namens de keizer waarnam. Je werd streng gefouilleerd. Geld, papier en potlood waren verboden. Boeken werden met een ernstig gezicht ingekeken. Wat ze lazen weet ik niet, maar atlanten groot of klein kwamen niet binnen. Het plaatsje dat je in een cel werd toegewezen was heel klein. Het gesticht zat werkelijk boordevol. Zo nu en dan ontmoette je een bekende, want er was helaas geen *gastenlijst*. Na een paar weken werd dit 'hotel' plotseling geheel opgegeven. Volgens zeggen dachten de Jappen dat er een radio ontvanger onder de gasten was. Het was een reusachtige armoedige troep die in de late avond door Bandoeng liep en in de trein werd gepropt. Alle bagage werd grondig nagekeken, alles wat de heren Japanners niet beviel en waarin misschien een onderdeelje van een radio-ontvanger kon zitten werd op een grote hoop gegooid. Ook veel papieren en boeken verdwenen op de schroothoop.

Straf voor ontsnapte gevangenen

(Pag. 69) De reis bleek naar Tjimahi te gaan. Onze grootste garnizoensplaats waar veel kazernes stonden en grote open terreinen lagen. Ik vond de sfeer daar niet bepaald prettig. Het kamp was zo groot dat je er vrijwel niemand kende. Er was een plek met een gruwelijke geschiedenis. Een tijdje geleden waren er eens drie Indische jongens onder de versperring doorgelokken en gevlucht, maar natuurlijk waren ze gauw ontdekt als loslopende Europeanen en teruggebracht naar het kamp, waar ze ten aanschouwe van de gehele kampbevolking door vier Jappen met bajonetten werden doodgestoken. Iedereen moest kijken. Als je je omkeerde om dat drama niet te zien, werd je hardhandig toegetakeld. Een onmenselijke strafuitoefening. Als je voorbij die plek liep, mocht je niet blijven stilstaan. Dat er later nooit meer iemand verdween valt te begrijpen!

Naar Jappenkamp in Batavia

Ook hier verbleef ik niet lang. Niet om weer een tijdje op Radjamandala te verblijven. Maar op een gegeven moment vroegen de Jappen mensen om naar Batavia te gaan. Vereist was dat je een rijbewijs had en verstand van motoren.

Er waren veel liefhebbers om het kamp te verlaten en eens iets anders te zien en te kunnen werken. Op een avond marcheerden wij af en werden we in een lange trein geperst de ramen geblindeerd. We wisten niet hoe we in Batavia zouden komen; er waren namelijk twee mogelijkheden: of via Buitenzorg of via *Tjikampek* in het noorden van Java. Het was een afschuwelijke nacht. Soms stond de trein een half uur of een kwartier stil. Drinken was er niet en ramen en deuren moesten gesloten blijven. Er zat minstens het dubbele aantal passagiers per wagon dan de normale bezetting. De toiletten waren natuurlijk onvoldoende en vuil. In de vroege morgen arriveerden we in Batavia. Het was nog schemerdonker toen we het “beroemde” en beruchte kamp in marcheerden. Berucht omdat vanuit dat kamp de transporten naar Japan, de Molukken, Midden Sumatra en de brug over de Kwai-rivier werden samengesteld. Maar dat wisten we natuurlijk niet, want dat waren militaire geheimen.

Kamp met relatieve voordelen

Een van de voordelen van het 10de Bat (tiende bataljon kamp) was dat er plenty bad- en waswater aanwezig was, een zaak waaraan het in de meeste kampen ontbrak. Het warme water kwam ergens uit een bron in de oude benedenstad, verder maakte men er zeep, ook een artikel dat anders niet te verkrijgen was. Er zaten namelijk nogal wat afgestudeerden van allerlei disciplines, die o.a. boeken voor de Jappen in het Engels vertaalden en daar als het ware een vaste baan aan hadden. Zij hadden bedacht dat klapperafval – vruchtvlees waaraan in fabrieken de olie was onttrokken – nog voldoende vet opleverde om een mager stukje zeep van te maken. Een ander element voor dat productieproces was urine. Die werd dus in de urinoirs in petroleumblikken verzameld. In alle geval kostte het niets, dus de Jap had dat goedgekeurd. Wat er verder voor nodig was, weet ik niet, maar de zeep was zo mager dat het stuk zeep als je stevig je handen waste als sneeuw voor de zon verdween.

Onze eigen kampwasserij ZZ

Er zaten ook officieren in het kamp die een uitkering ontvingen, en wij kregen als we werkten ook een kleine vergoeding. Met twee lotgenoten (burgers) richtten wij een wasserij op, want wij hadden samen geld genoeg om zeep te kopen. Er waren genoeg kampbewoners die hun was niet zelf wilden doen. Wij doken naar dat gat in de markt, vooral van de officieren die een goede toelage ontvingen. Zij mochten ook bepaalde dingen van buiten laten komen en via hen en onze wasserij-activiteiten, konden wij daarvan ook profiteren. Wij kwamen emmers tekort. Die huurden wij dan weer van andere *civielen*, zodat ook zij profiteerden. Echt vuil was de was meestal niet, hoogstens met een paar bloedvlekjes van doodgedrukte muggen of wandluizen die er overal bij duizenden rondkropen. Daarom zetten we de was 's nachts altijd in het water, dat was al de helft van het werk en daarvan hadden vooral de klamboes veel profijt. Zakdoeken verafschuwde ik het meest. In feite kostten ze meer tijd en zeep dan een veel grotere klamboe en je kon er direct aan zien of ze goed waren gewassen. Onder elkaar noemden wij onze onderneming: de wasserij Z.Z. (zonder zeep).

We waren met z'n drieën wel ver afgeweken van onze werkelijke professie. De oudste was een voormalig havenmeester van een van de kleinere havens in de archipel. (Pag. 70) Ikzelf was als tweede in leeftijd een planter, terwijl de derde man een oud waarnemer-vlieger was, maar die overgegaan was naar het plantersleven wegens een in dienst opgelopen oogletsel. Ondanks het gebrek aan opleiding tot wasserijdirecteur floreerde de zaak uitstekend!

Corvé voor de Jappen

Zo nu en dan moesten de civielen corvéwerk voor de Jappen doen. Soms een goede afwisseling in het saaie kampeven. Onder toezicht van een Jap reden wij dan bijv. naar de inlandse vissershaven, waar wagons met teakhoutbalken klaarstonden die gelost moesten worden. Een stuurman van de K.P.M.-vloot had de leiding over een ploegje van 15 à 20 man,. Ter plaatse bouwden de Jappen houten schepen voor transport door de archipel. Die schepen werden nooit aangevallen door vliegtuigen van de Engelsen of de Australiërs, want die dachten dat het inheemse transporten betroffen. Ook gingen wij met de vrachtauto een paar markten af waar de Jappen groenten en dergelijke zaken voor de vrouwenkampen hadden gekocht. wij moesten die dan op de auto laden en rondbrengen, zonder dat wij ooit een glimp van die kampen konden opvangen. Voor al dat zware werk kregen wij bij thuiskomst een extra hap rijst. Ook hebben wij soms vloeren gedweild in het klooster naast de katholieke kerk dat bewoond werd door Japanse verplegers. Een brutale durfal pikte dan oude Japanse couranten mee die door een employé van de Java-China-Japanlijn werden vertaald. Overigens was er wel ergens een geheime radio-ontvanger, waaruit bekend werd dat de Japanse zaken minder succesvol begonnen te verlopen.

Niet mee met transporten uit het kamp

In die tijd dat ik in Batavia verbleef, werden er nog twee transporten samengesteld, waarin ik bij groot toeval niet in terecht kwam. Bij het eerste van die twee was ik juist de eerste man die teveel was voor het contingent van ongeveer 1100 man die ze nodig hadden! We bleven toen met veertig man over en behoorden, zoals de Jap toen zei, tot de reserve. Hetgeen tot gevolg bleek te hebben dat wij voor het tweede transport niet hoefden aan te treden. Toen dan ook voor dat transport drie man van de reserve mee moesten, kreeg Dik [Stibbe] de opdracht drie man uit te kiezen, een pijnlijke opgave voor hem. Niemand kende hij persoonlijk. Wij wisten dat het eerste transport ten westen van Sumatra was getorpedeerd en dat een groot deel van de mensen, waaronder ook een kleine duizend inheemsen het leven hadden gelaten. De Jappen hadden, zo bleek later, niet opgegeven dat er vele duizenden gevangenen aan boord waren, iets wat verplicht lijkt te zijn volgens oorlogswetten. De drenkelingen die de kust bereikten, schijnen een geweldige voettocht gemaakt te hebben. Daardoor lieten nogmaals velen door uitputting het leven. Wie achter raakte werd neergeschoten. Met een deel van deze wetenschap was voor dokter Stibbe, zo was zijn naam, de keuze moeilijk. Hij gaf ons opdracht onze geboortedatum op te schrijven en besloot de drie jongsten aan te wijzen. Ik denk dat ons gemiddelde zo tussen 35 en 45 jaar lag. Ik bleef dus buiten schot. Ik denk dat dr. Stibbe wel een zucht van verlichting zal hebben geslaakt, toen ongunstige berichten uitbleven. We noemden hem in het kamp de "luizenkoning", want als er klerenluizen (zeer gevaarlijk) waren ontdekt moest hij ieder die in de buurt van de besmette man lag, keuren op luizenprikken onder de gordel.

Vrede en teleurstelling

Kort na deze periode begonnen de geruchten over een vrede door het kamp te fluisteren. Er was meer. Wij kregen plotseling beter eten en ook werden rode kruis pakketten verdeeld. De Jappen hadden duizenden van deze gaven nooit verdeeld, een grote schande volgens oorlogsrecht. Het Rode Kruis had op dit punt nooit wat kunnen bereiken. Het had dit mijns inziens wereldkundig moeten maken. Ook waren er nooit brieven doorgegeven die nu ook vrij kwamen.

De gevolgen van de vrede bleken voor ons teleurstellend. Het Wilhelmus mocht niet eens worden gezongen. We mochten het kamp nog niet uit. De bevolking was zo anti-Nederlands geworden door de Jappen dat men bang was dat er een soort wilde revolutie onder de bevolking zou uitbreken. Hier en daar waren op een paar vrouwenkampen aanslagen gepleegd die dan weer door het Japanse leger werden onderdrukt. Ook nadien verdwenen soms Nederlanders. Maar niet mag vergeten worden dat er ook wel goede herinneringen aan de kamptijd vastkleven. Vriendschappen met de lotgenoten [zijn heel belangrijk geweest, besef ik], nu ik deze letters zit uit te tikken (Kerstweek 1996) of ook wel met hun kinderen, want de meesten van mijn leeftijdgenoten zijn reeds overleden. In het laatste kamp kreeg ik bij toeval contact met een viertal cacaoplanters uit Midden

Java die mij op het spoor hebben gezet voor vernieuwing van onze onderneming Radjamandala – belangrijke contacten waarover later meer.

Informatie over de kampen en kampbewoners

Ondertussen hadden we vrede maar niets te doen, terwijl terugkeer naar ons werk gevaar kon opleveren. Wij hadden behoefte aan een lange rustperiode om ook geestelijk weer bij te komen na jaren van gevangenschap. Het wachten op een plekje op een schip kon maanden duren. De ondernemingsdirectie, die inmiddels een tijdelijk kantoor in Batavia had samengesteld, wist ons werk te bezorgen. Met twee collegaplanters, van wie de een ook zijn vrouw had verloren en de ander zijn echtgenote plus twee kinderen meebracht, had men mij een goed huis aangeboden. Wij hadden dus samen iemand die voor het huis kon zorgen. Iedere morgen kwam een vrachtauto ons halen. Wij drieën hadden een baan in het centrum op het informatiekantoor waar de kampenadministratie lag. Daarin stond informatie waar mannen of vrouwen door de Jappen geplaatst waren, of ze nog leefden of overleden waren, en of in Burma, Japan of elders waren geplaatst, want velen konden daar niets van af weten.

Pijnlijke lotgevallen

Het was soms een naar verhaal dat je moest vertellen. Een dergelijk schokkende ervaring ondervond ik persoonlijk. Van onze directie kreeg ik een opdracht om de echtgenote van een collega te gaan vertellen dat haar echtgenoot inderdaad was omgekomen. Zij had ergens met haar twee kleine kinderen een huisje alleen toegewezen gekregen. Toen ik het lange tuinpad opliep waren daar twee kleine meisjes van ongeveer vier en vijf jaar aan het spelen. Toen ze mij zagen, renden ze naar binnen, roepende “Mammie, daar is Pappie!” De zielenpoten hadden hun vader nog nooit gezien, en konden hun vader ook niet herkennen. Ik wist me geen raad toen de moeder naar buiten kwam. Het was een ellendige toestand. Wat moest ik zeggen? Haar echtgenoot was een boomlange forse figuur geweest en ik geleek helemaal niet op hem. De kinderen stonden onthutst bij het gesprek en begrepen niets van het geval en hielden mijn handen vast. Nu nog nu ik dit verhaal zit te tikken vijftig jaar later, word ik er koud van. Toen ik afscheid moest nemen, was dat met de kinderen ook weer een drama. Hen durfde ik niet te vertellen dat Papa er niet meer was.

21. Weer naar Nederland

Met de boot naar Nederland

Je maakte toch weer andere ontdekkingen mee. We sliepen nu weer in een net opgemaakt bed en aten weer van een schoon wit tafellaken en van een servies in plaats van uit een etenspannetje. Je zat weer op je terrasje met koffie, thee of een koel drankje! 's Avonds keek je naar de maan zonder bijgedachten. In het kamp was dat vaak het moment bij volle maan dat je dacht "Hoeveel volle manen zal het nog duren vóór ik weer als vrij man zult rondlopen?" We hoopten zo gauw mogelijk naar Nederland te kunnen vertrekken, maar de stroom mensen was zó groot en er waren maar zó weinig schepen beschikbaar. Ik kreeg echter hulp van de Soerabajadirecteur van de firma. Hij was juist uit Nederland overgekomen, waar hij kort voor de oorlog tijdens Europees verlof gestrand was, net zoals mijn broer die bij het Suikerproefstation in Pasoeroean werkte. Hij vertelde mij dat mijn broer zwaar ziek was en beloofde mij zijn best te doen, zo spoedig mogelijk een plaats voor mij te veroveren opdat ik mijn broer nog zou kunnen ontmoeten.

Dat lukte inderdaad, zodat ik mij in januari 1946 op de (Pag. 72) *Noorddam* kon laten inschepen. Dit grote schip van de Holland-Amerikalijn was tijdens de oorlog door de Amerikanen als troepenschip in gebruik genomen. Er konden, geloof ik, meer dan duizend mensen op worden vervoerd. Alles was fantastisch verzorgd. De grote vrachtruimen waren tot slaapzalen verbouwd, waar je zes hoog boven elkaar sliep. Toiletten en badgelegenheid waren ruim voldoende en goed onderhouden. Veel en goed eten ontving men als *plate service*. Ijs en vruchten werden ruim verstrekt. In onze oude, versleten tropendracht leken we wel een gezelschap landverhuizers. Hoe moest dat straks gaan, bij aankomst in Nederland midden in de winter? Wij werden echter gerustgesteld.

Foto 20. Frans' schoonmoeder Cornelia Barones van Tuyll-van Serooskerke in 1934

Warme kleding

Iedereen zou voldoende voorzien worden van warme kleding, nog voor we de Middellandse Zee zouden bereiken. Waar dat zou gebeuren werd niet gezegd. Het bleek te zijn in een klein Egyptisch havenplaatsje. Nooit van gehoord. Daar lagen wij op een ochtend op de rede, werden door motorboten naar de wal gevaren, door bussen opgehaald en ergens midden in een stukje woestijn uitgeladen. De Nederlandse regering had er een groot soort warenhuis van C.& A. of V.& D. opgericht voor mannen, vrouwen en kinderen. Voor de kinderen was er een speeltuin met schommels en al wat daarin nog meer thuis behoort. Alles onder toezicht van kinderverzorgers en kinderverzorgsters en met allerlei drankjes. Voor de ouders was er ook van alles, eet- en drinkbaars. Het personeel was, zo vernam ik ook uit die grote kledingmagazijnen gecharterd.

Aangename terugreis en aankomst

Helaas kon mijn jongste discipel niet mee. Die had juist de mazelen, een soort epidemie die op al die repatriëringsschepen veel voorkwam. Ik was hier niet op voorbereid en taxeerde zijn lengte en dikte helemaal verkeerd. Toen wij terugkwamen en bleek dat het geheel niet paste, vloeiden er wel enige tranen, en van teruggaan was geen sprake. De kleding zou bij aankomst in Nederland alsnog geruild kunnen worden.

Aan boord werd goed voor ons gezorgd. Er was volop lectuur ter beschikking. Er waren kinderspelen en er waren bioscoopavonden. Ik herinner mij in het bijzonder de avond van de film over Chopin. Ik was zo ontroerd door die prachtige muziek, dat de tranen mij in de ogen schoten. De belangstelling was groot, en op verzoek van velen kwam de film nogmaals op het doek.

We hadden gelukkig de hele reis mooi weer. Wat zou de Golf van Biskaje ons brengen? Er waren tot nu toe weinig zeezieken geweest. Maar tot ieders geruststelling bleek de Golf meer op een groot Zwitsers blauw meer te lijken en ook de Atlantische Oceaan en de Noordzee gedroegen zich rustig. In Amsterdam aangekomen werden we over diverse bussen verdeeld die een ritprogramma kregen en mensen hier en daar bij de opgegeven adressen afzetten. Op al die adressen was het weerzien van familie of vrienden hartroerend. Iedereen wist van te voren al wanneer men ongeveer de bus kon verwachten. Vaak hing de vlag uit of was er een bloemversiering aangebracht. Bij mijn moeder hing de vlag uit. Ik dacht aan mijn schoonmoeder Van Tuill, die dit feest moest missen. Niet alleen haar dochter Alicia was in het kamp omgekomen, maar ook haar oudste zoon.

Nieuwe levenspartner

Het Amsterdamkantoor van de firma hield contact met hun personeel dat uit Indië was gekomen. Maandelijks kwam er een bedrag om de verblijfskosten te dekken. Ik logeerde in Utrecht bij mijn moeder [Alewijn-Van Cleef] en in Bloemendaal bij mijn schoonmoeder [Barones Van Tuyll van Serooskerken]. Ik trok per fiets het hele land door om familie en vrienden op te zoeken en ontmoette

onder andere
bij toeval een
dame die ook
in Indië had
gewerkt en
daar een
carrière in de
verpleging had
opgebouwd. Zij
hield van land
en volk en was
ook goed op de
hoogte van het
leven in de
cultures ver
weg van de
grote stad. Ze
wilde best zulk
een leven met
mij delen, want
ik was vast
besloten weer

Foto 21. Frouke Alewijn-van de Wal en Frans Alewijn in 1987.

terug te gaan naar de Oost, naar mijn oude standplaats. Hoe lang ik daar op zou moeten wachten was niet te voorzien.

22. Terug naar Indië in januari 1947

Aan de slag op Radjamandala

De toestanden buiten de grote steden moest 100% veilig zijn en dan nog zouden de echtgenotes pas later komen. In januari 1947 kreeg ik een oproep om te vertrekken met een vrachtschip van de Rotterdamse Lloyd, dat gedeeltelijk verbouwd was tot passagiersschip. (Pag. 73) De bovenste twee vrachtdkken waren omgebouwd tot zespersoons hutten. Er waren slechts enkele tweepersoonshutten maar voldoende badkamers en toiletten. De Golf van Biskaje was ditmaal helemaal van streek, waardoor het schip moeite kreeg met een locomotief in de lading. Die stond niet goed vast en er werden heel wat mensen ingeschakeld om het ding weer vast te zetten. Als dat zware ding zou gaan rollen, zou hij gewoon door scheepswand schieten. Gelukkig werd de klus op tijd geklaard. Verder verliep de reis zonder incidenten.

Onder militaire bescherming

Het grootste deel van de passagiers ging weer met volle moed naar zijn werk terug om er de boel op poten te zetten. Eind februari kwam de haven Tandjong Priok weer in zicht. Door het Batavia kantoor werd ik per vliegtuig doorgestuurd naar Bandoeng, waar de firma een huis had waar meerdere planters werden ondergebracht en waar we konden verblijven tot de militairen toestemming gaven om elders te gaan wonen en werken. Wonen en werken moest onder bescherming van een kleine bezetting die geregeld wisselde van personen naarmate er meer Nederlandse troepen werden ingezet. Het was leuk om met die jongens over Indië te praten. Zij hadden in Nederland een heel ander idee van onze verhouding met de bewoners gekregen, alsof wij als slavendrijvers achter het werkvolk aanzaten. En ze wisten niet dat wij de volkstaal, het Soendanees, met hen spraken en geen Maleis, dat in de grote steden en vooral overal langs de kusten wordt gebruikt. Sommigen wilden er later wel aan de slag gaan. Degenen die nu een baan konden krijgen, konden zo direct de dienst uitstappen. Ik heb zelf twee van zulke jongens toegewezen gekregen, waarvan één het heel goed heeft gedaan. Vooral mensen met technische kennis en kunde stapten op deze wijze uit de dienst.

Mogelijkheden voor cacao?

In het laatste kamp kreeg ik bij toeval contact met een viertal cacaoplanters uit Midden Java. Een cultuur die in een groot areaal rondom Semarang wordt bedreven. Voorheen had men ook in West Java cacao geplant, maar een of andere plaag, waarvoor men toen nog geen bestrijdingsmiddelen beschikbaar had, deed de cultuur in West Java geheel verdwijnen. Naar mijn idee moest dat met de moderne chemische middelen wel weer mogelijk zijn. Ik hoorde hen zoveel mogelijk uit, over vergelijking van bodem, klimaat en regenval. Ik informeerde me over plant- en onderhoudswijzen en moderne methoden van vermeerdering en verbetering van plantmateriaal, zoals ik die reeds kende voor thee en rubber. Er bleek veel overeenkomst te zijn. Ik dacht natuurlijk aan de door de Jappen gerooide theeaanplant. Ik sprak daarover met een van onze directeurs die ook in het kamp zat. Hij zou er later met zijn collega's over praten. We liepen allemaal met het idee dat er straks wel een of andere wijze van samenwerking met het toekomstige Indonesië zou komen om toch het plan uitvoerbaar te maken. Dat gebeurde ook, zoals ik later wel zal beschrijven en dat had voor mijn latere werkjaren een gunstige invloed. Ook hierover hoop ik nog te schrijven.

Cacao voor Radjamandala

Ikzelf kon gelukkig aan mijn cacaoplanten gaan werken. Het was wonderlijk te zien hoe snel de braakliggende theegronden in een wildernis waren veranderd. Vooral de *alang-alang*, dat hardnekkige gras, zat overal onder de bosachtige opslag van soms twee meter en hoger. Ik zocht contact met mijn cacaovriendjes uit het kamp en bracht samen met een man van het Proefstation in Buitenzorg een bezoek aan een drietal cacao-ondernemingen in de buurt van Semarang. We konden ter plaatse de gehele praktijk volgen en afspraken maken voor de levering van modern zaaimateriaal

en later plantmateriaal, als de eerste kweekbedden beschikbaar waren en tijd om onderstammen te oculeren. Het was voor ons beiden een interessante reis.

Herontginning van Radjamandala

Teruggekomen kon ik beginnen de jungle te herontginnen. Werkvolk was direct weer beschikbaar, nadat er vele jaren niets te doen was geweest voor het onderhoud want de in stand gebleven rubbertuinen waren door de Japanners maar matig onderhouden. Om op te schieten zou ik graag een tractor willen hebben. Hiermee was de directie het gelukkig snel akkoord, maar zo een machine moest uit Australië komen. Gelukkig was een van de twee ex-militairen op de hoogte van dit soort werktuigen die hij in Nederland in de landbouw had gebruikt. Hij kon twee vrachtautochauffeurs voor de onderneming opleiden. Ik kon nu de opengelegde terreinen ploegen om de *alang-alang* te vernietigen. Uitsluitend de twee chauffeurs mochten met de tractor rijden. Een hulp- autoknechtje dat alleen maar met de jeeps mocht rijden stapte in de stille middagpauze alleen op het grote monster en reed zo direct een diepe greppel in, waardoor de vooras brak. Ik was razend en ontsloeg hem op staande voet.

Juist in die tijd waren er uit Nederland vakbondsleiders geïmporteerd om het vakbondsidee naar het Oosten te brengen. De schuldige wilde daar gelijk van profiteren en dat was het begin van een langdurige strijd met die nieuwe organisatie. Dit ondanks het feit dat iedereen op de hoogte was van het verbod dat geen buitenstaanders het ding mochten gebruiken. Het nare was dat onderdelen nog niet beschikbaar waren en uit Australië moesten worden geïmporteerd, wat vele weken duurde. Het ploegen lag stil en de lastig te vernietigen grassen begonnen weer snel uit te lopen. Met Australië was er in 1947 nog geen regelmatige vliegdiens, en daarom duurde dat transport zo lang. hierdoor kwamen slechts 20 van de 50 geplande hectares gereed.(pag. 74) Het was achteraf gezien maar goed dat we met een kleiner areaal bezig waren, want het was een proefaanplant.

Eigenschappen van cacao

Cacao is op veel punten kieskeurig en wordt belaagd door vele ziekten en plagen, die ieder hun speciale bestrijding nodig hebben. In alle geval het bleek dat de bodem en het klimaat aan de eisen voldeden, want de groei verliep zeer voorspoedig. In overleg met het proefstation was een plantschema opgemaakt, waarbij uitsluitend met geselecteerde families door elkaar waren geplant. Er zijn families waarvan de bloemen van een boom zichzelf bestuiven, en andere, die met stuifmeel van een andere boom nodig hebben, dat de wind of een heel klein mugje moeten overbrengen. De bloemen op zichzelf zijn minuscuul klein en komen in kussentjes op willekeurige plaatsen uit de stam of uit dikke zijtakken tevoorschijn. Het lijkt wel of de bloemen op de stam vastgeplakt zitten. Als de kruising is gelukt en de vruchtjes zich beginnen te ontwikkelen, valt er nauwelijks een vruchtsteel te ontdekken. Uit één zo'n bloemkussentje komen soms een, soms twee vruchten tot ontwikkeling. Het percentage dat tot vrucht uitgroeit lijkt ongelofelijk klein te zijn. De vrucht ontwikkelt zich heel langzaam en groeit uit tot een lengte van 15 tot ongeveer 25 centimeter bij een dikte van ongeveer 10 tot 15 centimeter. De vruchten worden langwerpig rond als een ei en kleuren van groenbruin naar fel rood, oranje, geel in vlekken en strepen. De schil is dan zeker 1 centimeter dik. Binnenin bevindt zich een soort maïskolf om het zo maar even te noemen, waaraan de bonen hangen. Alles is ingepakt in een sponsachtige witte massa, zoals men glaswerk heeft verpakt. De cacaobonen zijn ongeveer zo groot als een tuinboon. Die bonen vormen dus de eigenlijke oogst die kunstmatig of in de zon moet worden gedroogd.

Eerste oogst cacao – 1952

Moeder natuur heeft alles dus wel erg ingewikkeld gemaakt. Al deze wonderlijke processen zijn nog steeds een bron van onderzoek. Wij waren allen zeer benieuwd dit wonder van de cacao te zien ontwikkelen. Het is een gek gezicht een cacaoboorn te zien, behangen met kolven tegen de stam van de grond af tot enige meters hoogte. De hoge vruchten moeten met een krom mes aan een stok afgesneden worden. Dit alles dan over de cacao, hoe het groeit en bloeit. De praktijk van oogsten en

behandeling van het product moest in de komende jaren ook nog door allen van hoog tot laag geleerd worden om een goed product af te leveren, waarvan goede chocolade en cacaoboter kan worden gemaakt... Tot zover heb ik dat alles nog kunnen volgen, want in het jaar dat ik Indië moest verlaten, beleefde ik nog de allereerste pluk die nog maar enkele kilo's groot was. Ik hoorde wel, dat het gehele areaal van 500 hectares toch beplant is geworden, nadat ik tot 1952 toch al 220 hectares herontgonnen had en de volgende 50 hectares al plantklaar lagen. Het blijkt echter, dat de cacao-oogst en productie van Java vele malen groter is geworden dan voor de tweede wereldoorlog. Er is blijkbaar in West Java veel bijgeplant. Een goed gevolg van een grote oorlog!

Voorgoed weg uit Indië

Helaas moesten de Europeanen uit Indië vertrekken en later mocht ik, wegens gezondheidsredenen niet meer in de tropen verkeren. Zo moesten we de Gordel van Smaragd helaas verlaten. Ik heb er steeds goede herinneringen aan overgehouden, zowel van land als van volk. Het leuke was vooral dat ik, vaak door toeval, diverse cultures heb meegemaakt. Thee, rubber, cacao en oliepalm hetgeen mij later, na terugkomst in Nederland, tenslotte aan een voor een oud-planter interessante baan hielp. Ik had allerlei banen kunnen entameren, maar was nog te jong om helemaal niets te doen. Kantoorwerk paste niet in mijn werkzaam leven en in het ambtelijke hoorde ik helemaal niet thuis.

Foto 22. Bezoek van Sophia Kalsbeek-Alewijn en familie aan Radjamandala waar zij nog twee oud-bedienden van broer Frans Alewijn aantrof in 1979.

Vrnl: Françoise Oomen-Kalsbeek, Feiko Kalsbeek, Clasien Oomen, Sophia Kalsbeek-Alewijn, twee bedienden.

23. Naar Afrika

30-jarige ervaring gebruiken voor Afrika

Na een jaar kreeg ik een tip om te solliciteren bij het *Afrika Exploratie Syndicaat* te Rotterdam, dat jongelui naar Afrika uitzond om nieuwe handelsmogelijkheden te onderzoeken. Aan dat instituut was een afdeling toegevoegd door een groep grote cultuurondernemingen en banken die deze handelsbelangen vroeger in Indië behartigden. Nu, nadat de cultures in inheemse handen kwamen, wilden ze in tropisch Afrika dezelfde richting weer op. Ze hadden voor dat onderzoek een kapitaal bijeen gebracht om te kunnen investeren. Het secretariaat berustte bij het Afrika Instituut, de directeur reisde tropisch Afrika af. Hij was een man vroeger uit de suikerindustrie, die echter geen ervaring in de andere cultures had en onder andere betrokken was geweest bij het grote suikerproject dat in Ethiopië tot stand kwam. Ik maakte een goede kans om een mogelijkheid voor hun kapitaal bij de diverse andere cultures te bieden, temeer omdat dergelijke cultures hier en daar op kleine schaal al bestonden. Van mijn zojuist genoemde kennis van diverse cultures kon ik nu profiteren. Bovendien, dat reizen en trekken naar onbekende gebieden trok mij ook sterk aan. (pag. 75) Juist grote gebieden zijn zo dun bevolkt dat voorziening van personeel een groot probleem vormde, ook aanpassen aan primitieve toestanden was voor mij nooit een punt van bezwaren. Het hier genoemde Afrika Instituut was een particuliere organisatie. Er bestond ook een Rijksinstituut, dat niet al te veel middelen tot zijn beschikking had. Later kon het rijk meer middelen ter beschikking stellen en is het particulier bedrijf met het andere samen gegaan. Aangezien het Instituut een hoeveelheid lectuur en kaarten over Afrika bezat, kon je je eerst grondig op de hoogte stellen van land en volk. Het is te begrijpen dat ik zeer ingenomen was met het feit dat ik werd aangenomen voor dit het soort werk dat geheel in de lijn lag van mijn ruim 30-jarige ervaring. Ook financieel was het nodig. Heel de oorlog lang was er niets verdiend, pensioenrijp was ik ook nog lang niet en het achterlaten van een compleet huishouden liet ook een groot financieel gat achter.

Nu kan ik zeggen tropisch Afrika van Tanzania aan de oostkust tot de eilandjes Sao Tomé en Príncipe aan de westkust te hebben bezocht.

Engelse en andere koloniën

Na vele maanden van omzwervingen tussen familie, vrienden en goede kennissen en een woning, waarvan de eigenaren langdurig op reis waren, konden wij nu op kamers gaan wonen in Naarden. Zolang er nog geen Afrikareizen voor mij op het programma stonden, hoefde ik niet dagelijks naar Rotterdam. Tweemaal in de week was voldoende voor contacten en postbehandeling. Had een van de leden van het syndicaat belangstelling voor een speciaal land, dan moest hij contact leggen, Buitenlandse Zaken betrekken, en ook de vertegenwoordiger van het land.

Deze bezoeken ging ik telkens doen, begeleid door onze secretaris die de geschikte deuren wist te vinden. Vooral de Engelsen die nog vele koloniën in tropisch Afrika hadden, waren blij met de interesse voor hun gebieden. Meestal verschaften zij je een *Agricultural Officer*, die me bij geschikte terreinen brachten of bij de firma's die hun zaken wilden verkopen. Zo kreeg ik in het project een goed inzicht in klimaat, regenval, werkvolk, voorzieningen enz. Dit alles was op zichzelf wel boeiend, maar heel anders om praatplanter te zijn in plaats van producerend planter. Na de eerste contacten in Nederland werd het praten voortgezet in het land welks kolonie men ging bezoeken. In Londen hadden de Engelsen voor iedere kolonie een apart huis, waar alle kennis over het gebied aanwezig was, bijv. het *Tanganyika House* of *Rhodesia House*. De Engelsen wilden dolgraag hun gebieden zo snel mogelijk tot ontwikkeling brengen; medewerking van buitenlandse maatschappijen vormde geen bezwaar. Men zegde alle hulp toe.

Tanganyika

Mijn eerste reis zou naar Tanganyika gaan, het tegenwoordige Tanzania sinds beide landen gezamenlijk naar buiten optreden. Een van de syndicaatsleden die op Java een grote cacao-onderneming had geëxploiteerd, was al op eigen houtje een kleine cacaoplantage overgenomen met

de bedoeling het bedrijf daar te vergroten. Bodem en klimaat leken gunstig. Een grote tegenvaller bleek echter de schade die olifanten er aanrichtten, zodat hij het project tenslotte moest opgeven. Ik heb de plek nadien ook nog bezocht. Er stond ook een kapokaanplant en de verwoestingen van vertrapte boompjes en afgerukte takken was onvoorstelbaar. De dikhuiden hebben vaste trajecten door de jungle langs plaatsen waar altijd water of groenvoer te vinden is.

(pag. 76) Na deze voorbereidingen kon de reis naar het grote Afrika beginnen en wel naar Dar es Salaam, de hoofdstad van Tanganyika. Er reisde nog een jonge mijnbouwkundige ingenieur mee. De Billiton Maatschappij, die haar tinbelangen aan het nieuwe Indonesië had moeten overdragen, moest andere inkomstenbronnen zoeken en vooral het zuidelijk gedeelte van dit continent verbergt een keur van mineralen in zijn bodem. Tanganyika en Rhodesië stonden in zijn opdracht. In Dar es Salaam werden wij opgewacht door onze consul aldaar, de heer van Eeghen, die ik persoonlijk kende. Zijn gastvrij huis stond voor ons open zolang wij nog niet de binnenlanden waren binnengekomen of als wij daaruit zouden terugkeren. De Firma van Eeghen had daar handelsbelangen en ook de Nederlandse Handelsmaatschappij was daar met een handelsagentschap begonnen. De zakenwereld in Nederland zag blijkbaar wel toekomst in dat land en zodoende profiteerden wij van zijn relaties en kennis van het land. Reeds de volgende morgen bracht hij ons naar de ambtelijke afdelingen die landbouw en mijnbouw vertegenwoordigden. Wij werden daar uitvoerig ingelicht maar men had ook eigen belangrijke wensen. Zo was er een groot idee voor een suikerfabriek in een streek waar men altijd wel over water kon beschikken. Nu is water in Oostelijk Afrika altijd een zwak punt en langdurige droogteperiodes komen vaak voor, zodat jaaroogsttaxaties van welk product dan ook lelijk kunnen tegenvallen. Alhoewel suikerplanterij in mijn cultuurenkennis ontbrak, was de vraag of ik wat de aanplant betreft, een algemeen advies wilde geven? Nu was er in Noord-Oost Tanganyika al wel een suikerfabriek van Deense origine, maar gezien de enorme afstanden was een bezoek daaraan voor nadere informatie en buiten het goede tijdstip wel iets te veel van het goede. Temeer daar ik tussen de gesprekken door al merkte dat ik niet de enige was die interesse had. Aangezien het bedoelde areaal niet al te ver van Dar es Salaam aflag en makkelijk bereikbaar was, accepteerde ik gaarne het voorstel om ter plaatse de situatie te bekijken. Wie weet wat ik er misschien zou tegenkomen?

Treinreis door Tanganyika

Er werd direct telefonisch contact opgenomen met de landbouwkundig controleur in die omgeving. Ik zou een treinreis van een paar honderd kilometer moeten maken tot Iringa, een plaatsje gelegen aan de spoorlijn, die Tanganyika in tweeën snijdt van Dar es Salaam tot aan de grens van Belgisch Congo. De reis begon met een grappige ontmoeting. Een mij onbekende heer, vergezeld van een jochie van een jaar of negen sprak mij aan en vroeg of ik het kind wilde begeleiden tot Iringa, waar hij zou worden opgevangen door zijn ouders. Ik deed dit, verbaasd, gaarne en had zodoende een aardige reisgenoot, die mij al snel vroeg of ik ook zo van ijs hield. Volgens het Franse gezegde "*un demi mot suffit*" voldeed ik spoedig aan deze wens, zodat wij als dikke vrienden scheidden.

Gedurende de vele jaren die ik in Afrika rondreisde, heb ik meermalen dergelijke situaties meegemaakt. Een en ander is houdt verband met de grote afstanden tussen huis en een goede school in een goed, gezond klimaat en de kosten voor halen en brengen tijdens de vakanties. Ik werd ondergebracht in een hotel, waar we afspraken maakten voor de komende dagen. Dit resulteerde in een afspraak met een bestuursambtenaar die ongeveer ter plaatse van het object woonde, aan de Kilombero rivier. Deze rivier voert zijn water uit het westen naar de Indische Oceaan, zet in de regentijd grote oppervlaktes onder water en vormt een enorm areaal tot bosachtig moeras. Water genoeg dus voor de aanplant van suikerriet, maar te kostbaar om te irrigeren en bedijken. Eigenlijk zou men het ganse terrein vanuit de lucht moeten verkennen, wat kostbare werkzaamheden zou vergen. Werkvolk zou van ver moeten worden aangetrokken. Dit waren in het kort de negatieve berichten die onze gastheer ons kon verstrekken. Hij woonde overigens aan de overkant van de rivier, die in de regentijd een woest vliedende stroom werd. Het was een goed gastheer die blij was met Europees bezoek, al waren de woonomstandigheden uiterst primitief.

Delfstof mica

Over de ongeveer 100 kilometer tot (pag. 77) de terugweg naar Iringa valt niet veel te vertellen. De weg liep ongeveer langs de voet van de uitlopers van de bergen aan de westkant. Luchtverkenning zou meer inzicht kunnen geven over de onbekende gebieden. Ik kon in Iringa nog profiteren van een bezoek aan een mica-bedrijfje dat het handelshuis van Eeghen daar had. Het is eigenlijk grappig dat je weet dat er mica bestaat. In mijn jeugd hadden we nog huiskamervulkachels in plaats van centrale verwarming. Mica was in deze kachels in de voorkant in kleine ruitjes aanwezig, zodat je het vuur kon zien branden en kon zien of het nodig was kolen bij te vullen en as eruit te poken. De gloeiende kolen deerden de micaruitjes in het geheel niet, maar ik vroeg me niet af, waar komt dat wondere spul vandaan? Mica blijkt een delfstof te zijn, die in sommige delen van de wereld voorkomt. Zo ook in Oost-Afrikaanse landen, waar de bevolking het verzamelt. Op sommige plekken zit er zoveel in de bodem dat het in de loop der eeuwen door regen, wind en zonneschijn geheel verpulverd is en na een zware regenbui je opvallend tegemoet glimt. Op die plaatsen komen de zoekers te hooi en te gras graven in de hoop zogenaamd “boek” vinden. De uiterst dunne micaplaatjes liggen als bladzijden van een boek op elkaar en worden in een bedrijf gemakkelijk van elkaar gesplitst om te worden uitgesorteerd naar grootte, kleur en doorzichtigheid. Kachels zijn er tegenwoordig niet meer, maar in de elektriciteitsindustrie wordt het zuiverste materiaal nog als goede isolator gebruikt. Tot zo ver over deze onbekende delfstof.

Verspreide thee-aanplant

Tot nu toe hadden wij langs de grens van het laagland en de uitlopers van het gebergte in west Tanganyika gereden. De volgende excursie leidde meer naar het hogere deel tussen de 500 en 1500 meter, waar wij een theeonderneming bezochten. Hier had men een merkwaardige opzet gekozen om de kwaal van Afrika (langdurige droogteperiodes) te bestrijden. Grond was in Afrika genoeg te krijgen. Daarom had men over een groot areaal de gunstige plekken, dalkommen en grote vlakke terreinen met thee beplant, zonder onderling verband. Het omringende oerbos had men laten staan, zodat harde drogende winden werden opgevangen. Met één centrale fabriek is zo’n verspreide aanplant natuurlijk niet economisch. Gebrek aan werkvolk is een eeuwig probleem in Afrika, onderhoud en de controle daarop was een probleem, maar de thee stond er goed bij en ondervond geen schade van een ongunstig klimaat.

Sisal in Tanganyika

Er was in Tanganyika eigenlijk maar één culture die het wel goed deed met het vijandige klimaat en dat was de sisal. Oorspronkelijk bezat Duitsland dit land als kolonie en de Duitsers startten – zo geloof ik – de sisalcultuur, die een grote vlucht nam. Na de Eerste Wereldoorlog werden de Duitse koloniën als mandaatgebieden onder de geallieerden verdeeld, waarbij Engeland wel met het leeuwendeel ging strijken (omdat het zo mooi aansloot aan de eigen koloniën). Deze Duitse onderneming werd door een Nederlandse zaak gekocht. Daarvoor moest ik naar de havenplaats Tanga vliegen, waar een agentschap van het handelshuis van Eeghen was. Vandaar was het enkele uren met de auto het binnenland in. Ik moest dus mij goed informeren over de sisalsituatie die een beetje wankel begon te worden toen de kunstvezels op de markt kwamen. Vooral voor scheepskabels konden deze gemakkelijk de zware natuurvezels van sisal vervangen. Kunstvezels waren veel sterker en konden dus dunner zijn en namen geen vocht op. Dit alles tezamen bood geen goede perspectieven voor nieuwkomers in de culture om daar kapitaal in te steken. Na de frisgroene cultures in Indië was een ronde door een agaveaanplant, met rij na rij stekelige planten zonder schaduwbomen geen aantrekkelijke wandeling.

(pag. 78) Het fabriceren van de vezel is overigens wel interessant. Die dikke agavebladeren, die maanden in de felle zon hebben gestaan, bevatten nog ontzettend veel vocht. Zware walsen moeten dat eruit persen, tezamen met het bladmoes. Gelijktijdig met toevoeging van veel water moet deze behandeling een blanke vezel opleveren. De vezels worden dan net als hooi intensief gedroogd en later in balen geperst. Een deel van de vezels werd tot touw van diverse diktes

verwerkt. Ook dat ging alles machinaal, dus geen touwslagerij, zoals waar Michiel de Ruyter vroeger moest werken.

Handel over zee

Terug dus naar Tanga, op zichzelf wel een aardig havenplaatsje, waar de 'dhows' de grote hoog opgetuigde zeilschepen uit Arabië en India al sinds eeuwen de dienst onderhouden, en profiteren van de oost- en westmoesson. Dat moeten goede zeelui zijn geweest om een afstand van ongeveer 3000 kilometers over de Indische Oceaan af te leggen. Zij hadden voor de heen- en terugreis vaste ladingen van producten die in het andere land niet te vinden waren, zoals cashewnoten die van hun schaal moesten worden ontdaan.

Cashewnoten en slaven

Op zichzelf een eenvoudig werkje. Deze noten komen in grote hoeveelheden uit de oostkust van tropisch Afrika, waar over het algemeen weinig volk woont. Bij het pellen met de hand komt een scherp zuur vrij dat de handen aantast. In Tanganyika en Mozambique was geen liefhebberij voor dit handwerk tenzij tegen hoge prijzen, wat het product duur maakt. Met die schepen gingen daarom veel noten naar India, waar een overvloed van mensen en armoede heerste en waar men dit ellendige werk wel wilde uitvoeren. Zo ook de productie van tapijten, die door kinderen en vrouwen goedkoop konden worden geweven. Bouwmaterialen, zoals hout, baksteen en dakpannen waren goede ballastladingen voor de hoog opgebouwde sierlijke schepen. Ook slavenhandel is daar vroeger misschien wel bedreven, zoals zoveel slaventransporten op de kusten van Oost-Afrika werden uitgevoerd. Niet alleen werden slaven vanuit de westkust verzameld voor overtocht naar Amerika, een handel waarmee ook onze roemruchte Oost Indische Compagnie vuile handen maakte. Op de Oostkust was deze handel geheel in Arabische handen.

Het is nauwelijks in te denken, dat vanuit Centraal Afrika mensen, mannen, vrouwen en kinderen die afstand van twee à drieduizend kilometer lopende moesten afleggen. Een groot aantal vond er onderweg de dood, evenals aan de westkust, waar de slaven moesten roeien voor hun overtocht naar Amerika. Zanzibar was een verzamelpunt voor deze dwangreizigers, zoals ik op dat eiland ook resten van dat slavenbedrijf heb bezocht. De rijke Arabische handelaren woonden in zeer grote huizen die gebouwd waren boven de gelijkvloerse kelders. Ringen in de muren waaraan de kettingen van de slaven waren bevestigd wezen er nog op hoe vluchten onmogelijk werd gemaakt.

Zanzibar met kruidnagel

Zanzibar was in de jaren vijftig nog een protectoraat onder Engels toezicht. Voordien was het een Arabisch sultanaat, maar toen Europese landen koloniën in Afrika gingen stichten, waren er echter velen die Zanzibar wilden bezetten. Om onderlinge ruzies te voorkomen heeft men toen Engeland als *protector* aangewezen. Arriveerde je bijv. als toerist per schip op het eiland, dan moest je je naam en toenaam in een register schrijven. Je hoefde niet een paspoort af te geven, maar op deze wijze vragen of je op het eiland de gast mocht zijn van de sultan. Opvallend waren de prachtige zware houten deuren met prachtig koperbeslag. Op een gegeven moment verdwenen zoveel van deze deuren naar Europa dat er een exportverbod werd ingesteld om te voorkomen dat deze historische delen voor het oude stadsbeeld te behouden. Alles was op Engels bestuur ingesteld. De bevolking had een bijzondere monocultuur in hun tuinen staan en wel de kruidnagelboom, die het daar bijzonder goed deed. Al in de haven was de lucht doortrokken van deze specerij, vermengd met de geur van kokosolie en andere van kokos afgeleide producten.

Een grootafnemer van kruidnagels is Indonesië, dat zelf deze cultuur op de Molukken bedrijft. Fijngemalen kruidnagelpoeder wordt gebruikt in de inheemse sigarettenproductie, de z.g. 'strootjes' of *kretek*, gemaakt van gedroogd en uitgekookt blad opgerold met tabak en kruidnagel. Voor een Europees opgezette cultuurgewas waarschijnlijk niet winstgevend genoeg.

Infrastructuur in Tanganyika

(pag. 79) Van bestuurszijde wordt veel aandacht aan de cultuur besteed, vooral door de Plantenziektekundige Dienst. Ook de koffiecultuur kreeg veel hulp. Vooral in het noorden van het land aan de voet van de Kilimanjaro, de hoogste berg van Afrika van 6000 m, komt veel zeer goed bekendstaande *arabica* koffie voor, niet ondernemingsgewijs. Ik bezocht daar een modern opgezet proefstation dat de bevolking begeleidt. Engeland heeft als mandaatbeheerder veel gedaan om dit land tot ontwikkeling te brengen. Goede wegen en bruggen over de grote rivieren en beken, die in de droge tijd doorwaadbaar waren, hadden smalle bruggen met een hekje. Zolang het hekje zichtbaar was, konden de bruggen gevaarloos met de auto worden overgestoken. Het hekje had een hoogte tot aan de as. Stond het water hoger dan kon men beter wachten om niet door de stroom te worden meegesleurd te worden. Veel van deze primitieve overgangen waren de laatste jaren door hoge bruggen vervangen. Een andere ontwikkeling in het land, dat ook mijnbouwkundig een goede toekomst leek te bieden was het z.g. '*groundnutscheme*'. Na de eerste wereldoorlog zat Engeland met een veel soldaten die vier zware jaren, bijv. in de loopgraven hadden doorgebracht. Daaruit zou men velen kunnen selecteren om in Tanganyika een project op te zetten om in het groot pinda's (*groundnuts*) te planten. Daarvoor had men een groot terrein in het uiterste zuidoosten van het land bestemd, dichtbij de grens met Mozambique. Ieder zou een stuk van enige *acres* krijgen.

Diepzeehaven Tanganyika

Aan de kust van de oceaan was een diepe baai, waar de grote zeevaart makkelijk toegang had. Daar werden grote ijzeren loodsen gebouwd en begon de aanleg van een spoorlijntje naar het binnenland, zodat de verwachte grote oogst vlot kon worden afgevoerd. Goede, modern ingerichte huizen werden op ieder perceel gebouwd, berekend op gezinnen met kinderen, Centraal lag het hoofdkantoor, een school, kerk en sportterreinen alsmede een proefstation en een vliegveld en natuurlijk ook '*de club*'. Het zo enthousiast opgezette plan sloeg echter niet aan. Het leven in de rimboe was niet in trek. Lang niet alle percelen konden worden bezet en de weinigen die er op afkwamen, viel het werk erg tegen zodat de velden niet optimaal werden bewerkt. De oprichtingskosten werden er nooit uitgehaald. Het was naar om al die goede, onbewoonde huizen te zien. Niettemin werd ik er als een vorst ontvangen. Zou er in Nederland niet een grote onderneming bestaan die het aandurfde de zaak over te nemen? De couranten noemden het plan al het '*poundnut scheme*'; ieder nootje zou 1 £ kosten. Later werd gemompeld dat de diepzeehaven een goede plaats was voor de Engelse vloot aan de oostkust. Waar Engeland zoveel gebied beheerste, konden de aanlegkosten beter op de oorlogsbegroting komen!

Recente informatie over infrastructuur en suikerproject in Tanzania

Op 24 januari 1997 kreeg ik een persoonlijke herinnering van de heer van Eeghen, destijds onze consul in Tanganyika. Hij vertelde mij dat die suikerfabriek toch tot stand is gekomen en wel met behulp van gelden van de Wereldbank, via de ontwikkelingshulp aan de achtergebleven derdewereldlanden. Voor particuliere investeerders waren de kosten veel te hoog geweest. Zo is er in de rivier een grote stuw gebouwd en een goede weg aangelegd en ook loopt er nu een spoorweg om de 60.000 ton suiker die nu wordt geproduceerd af te voeren. Last van olifanten en nijlpaarden heeft men niet meer, hun jaarlijkse doorgangspaden zijn verdwenen, zij hebben een andere route moeten zoeken en de nijlpaarden hebben elders nieuwe leef- en badplaatsen gevonden. Er is een groot suikerstadje verrezen. Werkvolk uit heel Tanganyika dat daar meer kan verdienen dan in hun plaats van oorsprong, is volop aanwezig en woont nu in goede moderne huizen. Al met al een goed geslaagde project door samenwerking met particulieren. Een voordeel voor het land was dat enkele leidinggevende mensen in Nederland hadden kunnen studeren. Bovendien was het een voordeel dat suiker in het hele land, dichtbij of veraf, voor een en dezelfde prijs moest worden geleverd. Tanganyika met zijn 950.000 vierkante kilometers en ongeveer 10 miljoen inwoners kon dit gemis van natuur dus gemakkelijk missen en *lebensraum* voor het wild bleef er genoeg over.

Een ander voordeel voor het land is dat ook de kustgebieden benedenstrooms van de rivier, die één groot moeras vormden, door het bouwen van die stuwdam het gehele jaar door bewoonbaar zijn gemaakt voor de bevolking. Ook in de droge tijd ontvangt de bevolking nog water uit het ontstane stuwmeer en hoeft niet meer te vrezen voor de gevaarlijke droogteperiodes, waarvan grote delen van Afrika soms grote schade ondervinden.

Sinds enige jaren, na samengaan met het eiland Zanzibar, heet het land Tanzania. Op zichzelf was Tanganyika te klein voor de tegenwoordige tijd om nog iets in de wereld in de melk te brokkelen te hebben.

Verwachtingen voor Tanganyika

(pag. 80) De cijfers over de regenval in Tanganyika waren ook niet aan de royale kant en alleen grote rivieren zouden voor voldoende regelmatige toevoer kunnen zorgen, maar die rivieren ontbraken ter plaatse. Ik bezocht de grote magazijnen, waar nog enorme voorraden bouw materiaal waren opgeslagen en waar o.a. ook oorlogstanks stonden. Deze waren bestemd voor gebruik voor mechanische bodembewerking, maar daarvoor deugden ze niet. Het materiaal was natuurlijk veel te zwaar voor landbouwgrond. Andere mogelijkheden kon ik me daar niet indenken en wat er uiteindelijk nog van gemaakt is, heb ik nimmer gehoord.

Teleurgesteld reisde ik weer terug naar Dar es Salaam, waar altijd wel een bed voor mij klaarstond. De grote afstanden in die Afrikaanse landen werden meestal door de lucht overbrugd met D.C.3-vliegtuigen, die meestal een oorlogsverleden hadden maar goed betrouwbaar voor grote vluchten over onbewoonde gebieden.

Na Tanganyika vanuit alle windstreken te hebben bezocht en de aangeboden mogelijkheden te hebben gewikt en gewogen, vroeg ik mij af of ik alles niet te negatief had bekeken en teveel vergeleken met Indië, waar werkvolk, water en kapitaal gemakkelijker te vinden waren. De autoriteiten hadden in alle geval blijk gegeven het land tot ontwikkeling te willen brengen en ook ons consulaat hielp in die richting mee. Nederland had in alle geval een grote hoeveelheid kennis en mensen met ervaring in de diverse cultures. Maar zouden de grote maatschappijen na hun verlies in het verre Oosten de kans willen openen om met uitgebreide investeringen te beginnen?

Bevrijding van koloniale juk in Afrika

Ook politiek gezien was die beslissing moeilijk. We hadden hier te maken met oude koloniën van Engelse, Franse, Belgische en Portugese oorsprong, ieder met eigen andere systemen van beheer en van noord tot zuid verschillende geloofsovertuigingen. De bevrijding van het *koloniale juk* begon hier en daar op te klinken. De toekomst zou, zoals nu is bleken, veel van deze angstige verwachting verwerkelijken. Veel ex-koloniën begonnen hun intrede in de vrije wereldorganisatie met een speech over democratie, wat echter dikwijls ontaardde in een stammen- of rassenoorlog waarbij de rassenhoofden een grote rol speelden maar ondertussen het land door gebrek aan bestuurskracht tot armoede brachten. Het communisme profiteerde van al deze wanorde en beloofde ieder land hulp te verlenen met geld en oorlogstuig. Velen kwamen om, de armoede nam toe doordat de bronnen van inkomsten opdroogden. Het is te hopen dat dit alles op de lange duur in goed geleid bestuur weer in orde komt en van aangeboden hulp van kennis en kapitaal gebruik wordt gemaakt.

Gezira irrigatieproject in Soedan mooi voorbeeld van samenwerking

Wat met een goede samenwerking bereikt kan worden is op vele plaatsen reeds bewezen. Een prachtig voorbeeld hiervan trof ik o.a. aan in de Soedan, waar de Engelsen gedurende de jaren van hun bezetting van dat land het Gezira project tot stand hadden gebracht, een enorm irrigatieproject, dat ik eens kon bezoeken. Het was een stuk vrijwel vlak land ter grootte van de provincie Utrecht, waar het slibrijke water van de Blauwe Nijl door een omvangrijk stelsel van kanalen, kanaaltjes, beken en beekjes, goten en gootjes tenslotte door armdikke slangen over de grond wordt verdeeld en dat de mogelijkheid bood van een reusachtige katoenaanplant. Duizenden Soedanezen kregen hierdoor een stuk grond met zekerheid van water om een geregeld goed

inkomen te verdienen. Daarmee is het land een wereldproducent van katoen geworden. Na de katoenoogst kan nog *sorghum* worden gezaaid, een gierstsoort voor voedsel voor mens en dier. De katoenproductie wordt door de regering opgekocht, zodat de prijs voor de producenten verzekerd is. De uitvoering van dit plan werd door het land zelf betaald (misschien wel met de nodige subsidies) maar bracht voor het land zelf weer inkomsten op.

Nog een irrigatieproject

Een ander groot irrigatieproject, dat ik in Afrika bezocht, was een suikerfabriek in Ethiopië, dat met particulier kapitaal tot stand was gekomen. Daar waren duizenden hectares droog land omgetoverd in prachtige rietaanplantingen. Een en ander wel onder bepaalde voorwaarden van de geldschieter, zoals opleiding van alle leidinggevenden in Nederland en levering van suiker door het gehele land voor een en dezelfde prijs.

Uitleiding

Hier eindigen de memoires van Frans Alewijn. Hij heeft deze herinneringen opgeschreven op het eind van zijn leven. Uit zijn aantekeningen blijkt dat de laatste toevoeging dateert uit het jaar dat hij overleden is, 1997. Hij was duidelijk nog niet klaar met zijn memoires. Nog tenminste enige jaren heeft hij gewoond en gewerkt in Ethiopië van waaruit hij zijn 48 jaar jongere nicht en naamgenote Françoise Kalsbeek met haar verjaardag regelmatig briefkaarten met felicitaties en mooie postzegels zond. En daarna heeft hij ook diverse jaren gewoond en gewerkt op het Afrikaanse eiland Saõ Tomé. Niemand weet meer precies wat hij daar deed, maar vermoedelijk fungeerde hij ook daar als administrateur / manager van productie-ondernemingen van tropische gewassen.

In de loop van de jaren zestig moet hij – in 1964 werd hij 65 jaar - met zijn tweede vrouw Frouke van de Wal definitief naar Nederland zijn teruggekeerd en een schilderachtig gelegen huisje hebben gekocht op een hoogte in de uiterwaarde van de IJssel bij Epse. Hij hield daar een moestuin met onder meer asperges – hij woonde dus op het zand en niet op de klei. En Françoise herinnert zich dat hij een teckel had genaamd *Radjamandala*, wellicht een echo van de keeshond uit zijn jeugd waarmee zijn memoires aanvangen.

In de jaren tachtig heeft hij zijn huis in Epse verkocht (wat daar aanleiding werd voor een schandaal nadat de koper de boel had laten afbranden om verzekeringspremie te kunnen opstrijken en een nieuw huis te kunnen neerzetten) en is verhuisd naar een mooi appartement met uitzicht op zee in Vlissingen. Daar overleed Frouke in 1994 en hijzelf in 1997. Uit zijn nalatenschap verzameld in de veertig jaar tussen de keerkringen hebben wij, Françoise en Pieter, enige kleinigheden geërfd: twee primitieve Ethiopische schilderijen, vier Raffles-stoelen met een ronde tafel en een smeedijzeren kroonluchter.

Frans was de laatste manlijke vertegenwoordiger van zijn tak van de familie Alewijn die ontsproot met zijn vader Constant Alewijn. Hij heeft het familie-archief uit zijn bezit laten overgaan naar zijn achterneef Freek (kleinzoon van Constants broer Godfried), inclusief de papieren van deze memoires. Freek Alewijn (Haarlem) heeft dit *Familiearchief Alewijn* ondergebracht in het Waterlands Archief in Purmerend waar het kundig geïnventariseerd is door archivaris KWJM Bossaers in West Beemster.

24. Nawoord

Levens van mensen moeten niet vergeten worden. Wij hopen met deze omvangrijke tekstverzorging het leven en de naam van Frans Alewijn voor een snelle vergetelheid te behoeden. Hij moest eens weten...! We danken Freek Alewijn, achterneef van Frans Alewijn, voor het beschikbaar stellen van de oorspronkelijke aantekeningen.

De memoires bestaan uit een tachtigtal dicht opeengeslagen vellen papier, geschreven op een typemachine, meest als doorslagcopie. Alle tekst staat achter elkaar zonder alinea's of hoofdstukken. Een groot deel van deze memoires bestaat uit een opeenstapeling van korte beschrijvingen van losse herinneringen zonder duidelijke samenhang. Persoonsnamen vermeed hij strikt. Hij heeft het altijd over 'mijn broer' maar vermeldt nooit de naam Wim; alle keren dat er nu 'Wim' in de tekst staat, heb ik die als redacteur ingevuld. Hij vermeldt nooit iets over zijn jonge zuster Sophia. Jaartallen komen zeer sporadisch voor in zijn tekst; ik heb ze waar voldoende bekend zelf toegevoegd. Hij heeft zelfs de namen van zijn echtgenotes nooit vermeld.

Kennelijk kon hij niet vlot typen, want de zinnen zijn zo slecht geconstrueerd dat hij bij het eind van een zin het begin al lang vergeten was. Geen zin is compleet; in alle zinnen ontbreken werkwoorden, onderwerpen, correcte vervoegingen of cruciale aanduidingen. Bijna alle zinnen staan in de lijdende vorm. Hij was geen goed schrijver, en wij hebben de memoires drastisch moeten bewerken om ze leesbaar te maken. Met heel veel lezen en herlezen, knippen en plakken maar zo min mogelijk ingevoegde nieuwe tekst is het tenslotte gelukt deze puzzel tot een redelijk samenhangend verhaal te maken. Onze eigen kennis, vijf jaar levenservaring op een theeonderneming op Java en onze kennis van de taal op West Java was buitengewoon nuttig om essentiële ontbrekende informatie aan te vullen.

We hebben de reconstructie van zijn memoires als volgt gedaan.

Fase 1: Vellen papier zo goed mogelijk op volgorde leggen, zin voor zin ontcijferen, en overtypen met tekstverwerker. Dit monnikenwerk is gedaan door Françoise Oomen-Kalsbeek, nicht van Frans Alewijn naar wie zij ook genoemd is.

Fase 2: Van voor tot achter de tekst doorlezen, alinea's onderscheiden, zinnen taalkundig corrigeren, logica opsporen, ontbrekende woorden invullen en overbodige woorden schrappen, interpunctie corrigeren, alle alinea's voorzien van een titel/tussenkopje, waar mogelijk persoonsverwijzingen en tijdstippen toevoegen. Op veel plaatsen in deze tekst is tussen haakjes een paginaverwijzing opgenomen naar het oorspronkelijke manuscript.

Fase 3: Frans had sommige episodes dubbel beschreven, later bladen ingevoegd, en hier en daar losse stukken tekst laten staan. Daarom bleek het nodig alinea's in logische en samenhangende volgorde te zetten en dubbel beschreven episodes ineen te voegen. Wij hebben vervolgens ook hoofdstukken onderscheiden en benoemd.

Fase 4: Een inhoudsopgave van alle tussenkopjes en hoofdstukken maken. Deze was erg nuttig bij het opsporen duplicaties en voor het plaatsen van alinea's en episodes in logische volgorde.

Fase 5: Opnieuw herlezen en herrangschikken tot steeds grotere en samenhangender teksteenheden en hoofdstukken.

Fase 6: Foto's van de familie Alewijn had ik in zeer beperkte aantallen beschikbaar, alsook van de thee en de bevolking op Java. Waar ik bepaalde foto's vond passen als illustratie heb ik die toegevoegd, met verklarend onderschrift.

Pieter A. Oomen

redacteur & echtgenoot van nicht Françoise Oomen-Kalsbeek

december 2014 / januari 2015

Ooststeeg 133, 6708 AT Wageningen

Lijst van illustraties

Foto 1. Frans Alewijn omstreeks 1930	1
Foto 2. Frans Alewijn in 1989.	1
Foto 3. Catharina Alewijn-van Cleef met zoons Wim en Frans (rechts), ca 1900	10
Foto 4. Frans (links) en Wim Alewijn, ca 1905	10
Foto 5. Wim en Frans Alewijn (rechts) in 1905, met hun ouders Constant Alewijn en Catharina Alewijn-van Cleef.....	11
Foto 6. Vader Constant Alewijn in actie als militair, ca. 1910.....	15
Foto 7. Amsterdam Oost met veel beschreven straten	18
Foto 8. Catharina en Constant Alewijn met hun kinderen Frans, Wim en Sophia in oktober 1917.	30
Foto 9. Koets van type <i>Deleman</i> , hier met Françoise Oomen-Kalsbeek en kinderen in 1979 in Ciwidey.	44
Foto 10. Theeplantage in de buurt van Bogor/Buitenzorg. Foto P.A.Oomen (1989)	49
Foto 11. Groepje theepuksters– foto P.A. Oomen (1980)	61
Foto 12. Theepukploegje met mandoer in theeplantage op West Java (1979) – Foto P.A.Oomen	62
Foto 13. Snoei van theestruiken met vlijmscherp krom snoeimes. Foto P.A. Oomen (1976)	63
Foto 14. Uitzicht op de vulkanen Gedeh en Salak vanuit theeplantage Gambung. Foto P.A.Oomen, 1980.....	66
Foto 15. Bruiloft Frans Alewijn en Alicia van Tuill van Serooskerke op 5 oktober 1934.....	71
Foto 16. Frans Alewijn en echtgenote Alicia Alewijn –van Tuyl in mei 1935.....	72
Foto 17. Frans (rechts) en Wim Alewijn met hun moeder tijdens haar bezoek aan Java omstreeks 1935.....	76
Foto 18. Theestruik uit theezaadtuin (foto P.A.Oomen, 1976).....	82
Foto 19. Plantershuis op onderneming Radjamandala in 1979 (foto P.A. Oomen).....	88
Foto 20. Frans’ schoonmoeder Cornelia Barones van Tuyl-van Serooskerke in 1934	96
Foto 21. Frouke Alewijn-van de Wal en Frans Alewijn in 1987.....	97
Foto 22. Bezoek van Sophia Kalsbeek-Alewijn en familie aan Radjamandala waar zij nog twee oud-bedienden van broer Frans Alewijn aantrof in 1979.....	100
Foto 23. Frans Alewijn (rechts) op 31 maart 1978, met nicht Françoise Oomen-Kalsbeek en haar kinderen Agnes (op schoot) en Clasien (op bank) in zijn romantisch boerderijtje in Epse aan de uiterwaarde van de IJssel. Foto P.A. Oomen.....	110

Foto 23. Frans Alewijn (rechts) op 31 maart 1978, met nicht Françoise Oomen-Kalsbeek en haar kinderen Agnes (op schoot) en Clasien (op bank) in zijn romantisch boerderijtje in Epse aan de uiterwaarde van de IJssel. Foto P.A. Oomen